पार्ट-1

भगवती
दुर्गासप्तशती:
१—६५ पृ.
(२२३—२५८)
दुर्गासप्तशतीपाठः

अथ सम्पूर्ण दुर्गासप्तशती

1

Acc. 61

वाच. त. प्र. २२३ २

श्रीगणेशाय नमः ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां द्वितीयतृ
तीयाध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं संबंधं दर्शयन्सतोऽवक्तोऽधार्थ्यमर्थं संक्षेपमाह द्वि
तीयेध्याय इति स्मृतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारेण हि ब्रह्मण्यवसानलक्षणसमन्वयमाणे प्रपरि
हृते तथा च प्रमाणे पुनिश्चिते तन्तत्तां तो यो विचारो भवत्यन्यथा तु निर्बीजत्वात्तान्निश्चयादिन्य
वान्तरसंगतिं दर्शयति तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि चेतन्तं अथाध्या
यसंक्षेपमुक्तापादार्थसंक्षेपमाह तत्र प्रथमेतावत्पाद इति तस्य प्रयोजनमाह वैराग्ये
ति पूर्वोपरपरिणामो मनाप भूमिकामात्र चमति जीवो मुख्यप्राणसचिव इति करणोपा
दानवद्भूतोपादानस्याप्यश्रुतत्वादिमत्र करणोपादानश्रुतमेव भौतिकत्वात्करणानां भू
तोपादानसिद्धेर्विद्वियोपादानातिरिक्तभूतविवक्षयाऽधिकरणारंभः यदि भूतान्युपा
दाय गमिष्यन् तदपि करणोपादानवदेवाश्रोष्यत न च श्रूयते तस्मान्न भूतसंपरिष्व
क्तो रंहतीति प्रपितकरणमात्रपरिष्वक्तः न च सागमेऽकयात्मोपितदभावः प्रमेयाभावे
न परिष्वक्तमर्हति न च देहान्तरारंभान्यथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंहणकल्पनेति
प्रश्नमित्याह सत्त्वभावं सर्वत्र भूतमात्रा इति घुपर्जन्येति इह हि कायारंभेण मग्निहो
त्रापूर्वपरिणामलक्षणं श्रद्धादितेन पंचधा प्रविभज्य पंचसु घुप्रभृतिषु अग्निषु होत
व्यत्वेनोपासनमृजरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षमाह श्रुतिः असौ वाव लोको गौत
माग्निरित्यादि अत्र सायंप्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिसाधने श्रद्धापूर्वमाह कनी

उं. २२३ २

छान्दो. उ. भा. २२३ २ सत्त्वः क्षितौ पर्याये पर्जन्याग्नौ हुता वृष्टित्वेन परिणमन्त इति पृथिवी वाव गौतमाग्निः तस्याः पृ
थिव्या एवास्याग्नेः संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि समिद्धा भूमिः व्रीह्यादिनिष्पत्तये कल्पते आ
काशो धूमः पृथिव्या उत्थित इवाकाशो दृश्यते रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अनुरूपा
श्यामत्वाद्रात्रिः अग्नेरिवानुरूपमर्चिः दिशोऽङ्गाराः उपशान्तत्वानुरूपार्चिः शान्तत्वेन यथा तानां
दिशां दर्शनात् अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात् तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोम
परिणामक्रमेणाम्भो वृष्टिरूपेण परिणता देवा जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं व्रीहि
यवादि भवति पुरुषो वाव गौतमाग्निः तस्य वागेव समित् वाचा वक्तृत्वयन्तात्त्वा यतः पुरुषस्या
नुत्थितस्य वर्णपदवाक्याभिव्यक्तिक्रमेणार्थजातं प्रकाश्यमनु समिध्यते प्राणो धूमः धू
मवन्मुखान्निर्गमात् जिह्वार्चिः लोहितत्वसामान्यात् चक्षुरङ्गाराः प्रभाश्रयत्वात् श्रोत्रं
विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वात् तापवायः अन्नादिपरिणामक्रमेणागता व्रीह्यादिरूपप
रिणताः सत्त्वः पुरुषाग्नौ हुताः तासां परिणामः रेतः संभवति योषा वाव गौतमाग्निः
तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय उपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसंभवाद् उ
पस्थस्य लोमानि वा धूमः ततः समुत्थानात् योनिरर्चिः लोहितत्वात् यदन्तः करोति मै छु. २२४
थुनं तेऽङ्गाराः अभिनन्दाः सुखलवाः विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् तस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्व
ति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति एवं श्रद्धाख्याः सोमवर्षान्नरेतोहवनक्रमेण योषाग्निं प्राप्य गर्भी ३
भूता भवन्ति तत्र श्रद्धासमवायित्वादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्यामाहुतौ इति यतः पञ्चम्या

याग्निः समिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गाभाविते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षक्रमेणोत्क्रम्य
द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूते इवाद्व्यपयः अब्भूतस्य प्रसंबंधादप्शब्दवाच्ये श्रद्धाहेतुत्वाच्च
श्रद्धाशब्दवाच्ये तयोराहुत्योराधिकरणमग्निरसौ वै समिद्धूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गारूप।
कत्वेन निर्दिश्यन्ते असौ वाव लोको गौतमाग्निः यथाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीय ए
वं श्रद्धाशब्दवाच्याग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा या आपः श्रद्धाभाविताः
तदधिकरणं द्युलोकः अस्यादित्य एव समित् तेन हीद्धोऽसौ द्युलोको दीप्यते अतः समिन्ध
नात्समित्तस्यादित्यस्य रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् दिवादित्यादश्मीनां समुत्थानात् अहरर्चिः
प्रकाशसामान्यात् आदित्यकार्यत्वाच्च चन्द्रमा अङ्गारा अर्चिषः प्रशमेऽभिव्यक्तेः नक्षत्राणि
विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽङ्गारस्यावयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्याद्विस्फुलिङ्गाः तदेतस्मि
न्नग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदैवं श्रद्धां जुह्वति श्रद्धा चोक्ता पर्जन्यो वाव।
गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेषः तस्य वायुरेव समित्।
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् अभ्रं धूमः धूम
कार्यत्वात् धूमसादृश्याद्वा विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात् अशनिरङ्गाराः काठिन्यात्
विद्युत्संबंधाच्च गर्जितमेघानां विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्यात् तस्मिन्देवा य
जमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः सोमं राजानं जुह्वति तस्याः सोमस्याहुतेर्वृष्टिर्भवति एत
दुक्तं भवति श्रद्धाख्या आपो द्युलोकमाहुतित्वेनानुप्रविश्य चन्द्राकारेण परिणताः

वाच•
त•प्र•
२२५
३

हतोन भवेत् अस्ति च स्वतंत्रमानस्थूलशरीरयोगश्चादेहान्तरप्राप्तेः तृणजलूकादिदर्शनेन ।
तस्माच्चिद्दर्शनस्मृतिविरोधान्न सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतीति परिहरति तत्रापीति ननावत्स्वि
मात्मनः संसरणसंभवः तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् किंतु जीवानां परमात्मैव चो
पाधिकल्पितावच्छेदो जीव इत्याख्यायते तस्य च देहेंद्रियादेरुपाधेः प्रादेशिकत्वात्तत्तत्र
संदेहांतरं गंतुमर्हतीति तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतीति कर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तव्यः
प्राप्तव्यो यो देहस्तद्विषयाभावनाया उत्पादनायादीर्घाभावमात्रं जलूकयोपमीयते सांख्यो
नाकल्पनामाह व्यापिनां करणानामिति आहंकारिकत्वात्करणानामहंकारस्य च जगात्म
उत्वव्यापित्वात्करणानामपि व्यापित्वे सर्पः बौद्धानां कल्पनामाह केवलस्यैवात्मन इति ।
आलयविज्ञानसंतानस्यात्मानस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिविज्ञानानि पंचेंद्रियाणि च त्वादीन्य
भिन्नत्वान्निनायंते कणभुजः कल्पनामाह मन एव वेति भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभि
नवमिति यावत् दिगंबरकल्पनामाह जीव एवेति आदिग्रहणेन लोकायतकानां
कल्पनासंगृह्यते तेहि शरीरात्मवादिनो भस्मीभावमात्मानमाहुः न कस्यचिद्गमनमिति
चोदयति तन्नूहाहताभ्यामिति अथ सूत्रेणोत्तरमाह त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् तेजसः
कार्यमशितपीताहारपरिपाकस्य पाकार्यत्वेह स्वेदादि पृथिव्याः कार्यं गंधादि यत्तु
धूमस्वेदपाकप्राणावकाशदानदर्शनात् देहस्य पांचभौतिकत्वं पश्यन्नतेजोवन्नात्मकत्वे
नत्र्यात्मकत्वे परितुष्यतीति सूत्रमाह प्राणत्र्यात्मकइति वातपित्तश्लेष्मभिस्त्रिभिर्धा

उ•
२२५
३

मात्कृतावाप: पुरुषवचसो भवंतितस्मादद्भि: परिवेष्टितो जीवो गच्छतीतिगम्यते एतदुक्तं
भवति श्रद्धाशब्देनाप्यापउच्यन्त एवेत्युक्ति ताभ्यो विहृत्य ततस्तेजोवन्नाविनाभावेना
वग्रहणेन तेजोन्नयोरपि संग्रह उक्तो तदपि वक्ष्यते यद्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीव।
स्य रंहणं नावगम्यते तेजोवन्नानापि चम्या मापकृतो पुरुषवचस्त्वमात्र श्रवणात् तथापीष्टा।
दिकारिणां धूमादिना पितृयाणेन यथा चंद्रलोकप्राप्तिकथनपरवाक्यात्ं दृश्यते एव
सोमोराजेतिश्रुत्यासह पुरुषत्वं तस्मादुक्तेः सोमोराजा संभवतीत्यस्याः श्रुतेः समानता
दवगम्यते भूतपरिष्वक्तौ रंहतीति तथा हि यागद्वारापोक्तता च्छिनी यस्या मापकृतेः सोमभाव
गताभ्यामिरेवपरिष्वक्तो जीवइष्टादिकारी चंद्रभूयं गतः चंद्रलोकं प्राप्नइति ननु स्व
तंत्राश्राप: श्रद्धादिक्रमेण सोमभावं प्राप्नुवंतु ताभिरपरिष्वक्त एव तु जीवः सोऽपि यमात्र
गत्वा सोमभावमनुभवतु को दोषः अयं दोषः यतः श्रुतिसामान्यातिक्रमइति एवं हि
श्रुतिसामान्यकल्पनयादिद्येन रूपेण येन क्रमेणापां सोमभावः तेनैव जीवस्यापि सो
। मभावो भवेत् अन्यथा तेन श्रुतिसामान्यं स्यात् तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्ता रंहणं विषा।
। ये श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्वक्तौ रंहणं निश्चीयते अतोदधिपयः प्रभृतयो द्रवभू
। यस्त्वापोक्ताः स्तब्धीभूताद्दष्टादिकारिणमाश्रिताः तेपंचेन विधिनादेहेहूयमाने
कृताः सत्यमुक्तिमप्यद्दष्टादिकारिणं परिवेष्टय स्वर्गलोकं नयंति चोदयंति नन्व
न्याश्रुतिरितिरिति अयमर्थः एवंहिस्त्वमशरीरपरिष्वक्तो रंहतु यद्यस्मिन्स्थूलशरीरं

वाच·
त·प्र·
३।१।६
४

चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः अस्यार्थः पूर्वमेवोक्तः अग्निहोत्रे षट्स्वुत्क्रांतिगतिप्रतिष्ठातृप्तिपु
नरावृत्तिलोकं प्रत्युत्थायिप्रश्नस्यापि षड्ग्निसमिद्धूमार्चिरंगारविस्फुलिंगोपप्रश्नाः षट् तेषां समाहारः
षण्णां षट्प्रश्री तस्यां निरूपणं प्रतिवचनं स्वर्गान्तरमवतारस्मिन्नशंकते कथं पुनरिति सोमं
राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयंतीति क्रियासमभिहारेणाप्यायना।
भक्षयो सोमस्य तथा भक्षयंति सोमसमपानलोकानित्यर्थः अतउत्तरं पठति भाक्तं वानात्मवि
त्त्वात्तथाहिदर्शयति कर्मजनितफलोपभोगकर्त्तास्याधिकारेण तुजरूपभोग्यः तस्मा
न्नेदृशानालोकमुपयातानां देवादिभक्षतेर्वर्गकामोयजेतेति यागमाकाम्याः कर्त्रपेक्षितो
पायत्वात्पविधिश्रुतिविरोधादत्रशाङ्खोभोक्तृणामेवसतां देवोपजीवितामात्रेण भाक्तोवग
मयितव्योनतुचर्वणनिगरणाभ्यांमृतमुखमिति अत्रैवार्थेश्रुत्यंतरं संगच्छतइत्याह तथा
हिदर्शयतिश्रुतिरनात्मविदामनात्मवित्त्वात्देवपशुत्वं देवोपभोग्यतानतुचर्वणीयतया
4 तथाहिवलीवर्दादयो भुंजानात्रपिस्वफलेस्वामिनोहलादिवहनेनोपकुर्वाणाभोग्या
एवं परमात्मतत्वमविद्वांसद्गृष्टादिकारिणइहदर्शयमः प्रयोजकार्थादिनाअमुष्मिंस्व
लोकेपरिचारकतयादेवानामुपभोग्याइतिसूत्रार्थः अथवानात्मवित्त्वात्तथाहिदर्शं
यतित्यस्यान्यासाव्याख्याआत्मविसंवाग्निविद्याविरुद्धाअवलंवितअनात्मवित् सोहिपंचाग्नि
विद्यानवेदतं देवाभक्षयंतीतिनियुते पंचाग्निविद्यालोलेनतस्याएवप्रकृतत्वात् नदन्नेनो
पचारस्यप्रयोजनमनुक्तं उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह तथाहिदर्शयति श्रुतिः

३·
३।१।६
४

तुभिः शारीरस्यायतनानुमानैर्निश्चयात्तत्वात् अतोऽनमदेहो भूत्वान्तरात्मा स्थानान्यायमकेवला
भिरद्भिरारब्धं शरीरमतेजः प्रभृतीनां नियमस्तर्हि कस्मादित्याह तस्माद्बहुत्वादपेत्तदिति पृथिवी
धात्वबत्तेजोमिलरतेजश्चाप्यपेत्ता पाकार्थस्य शरीरस्य लोहितादित्रिवृत्त्वभूयस्त्वात् तत्कारणेषां
अद्भुपादाननिमित्तयोर्द्वेवभूयस्त्वाद पांपुरुषवचस्त्वोक्तिः नपुनर्भूतान्तरनिरासार्था
प्राणगतेश्च प्राणगमनं जीवदेहेहस्याश्रयतलमवगतं गच्छतीति जीवदेहे तदनुविधायिनः
प्राणाश्चापि गच्छन्तीति द्रष्टव्यमतः प्राङ्मोभिकाद्देहादुत्क्रामन्तः कस्मिंश्चिदुत्क्रामन्त्यागमं
तिसचैषामनुविधेयः सूक्ष्मो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते नहीन्द्रियमात्राश्रयतमेषां
इष्टं यतस्तन्मात्राश्रयाणां गतिरुपपद्यतेति अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् श्रा
द्विनेपिश्वष्टजीवस्यप्राणैः सहगमनेऽग्न्यादिगतिवाक्यश्रुतिविरोधोऽनुपपनार्था अत्रहिलो
मकेशाणरोषधिवनस्पतिगमनं विरोधाद्भाक्तेतावदवश्यमभ्युपेयं एवंच तन्मध्यपति
तत्वेन तेषामपि श्रुतिविरोधात् भाक्तत्वमेवोचितमिति मन्तिश्चोपकारनिवृत्तितुता
प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्नतापवृद्धप्पपत्तेः पंचम्यामाहुतावपांपुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टेअ
प्रथमायामाहुतौश्रवणं पांश्रद्धायाहोतव्यत्वाभिधानमसंवद्धं स्यान्नुपपन्नंच नहिश्रद्धाय
आदिग्मोहदयादयोरुपरनाश्रवदायनिः कृष्यहूयंतएवंश्रद्धावुद्धिप्रसादलक्षणा
निश्रपृष्टं वाहोतुंवाशक्यते नचाप्यवमोनिर्गिंकीकारणानुरूपताकार्यस्य युज्यते न
स्मात्रभृत्यायमप्प्यश्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति अतएववक्ष्यतितापोहेति असूतत्वादिति

स्मृतिश्चोपन्यस्ताऽत्र यथा हृष्टप्राशेनो व्रतचर्योपलक्षणभोगाय च्यवते अयमभिसन्धिः कपूयचरणा
रमणीयचरणाश्चावरोहन्तामेतद्विशेषणेन चरणस्मृत्योर्व्यर्थसंभवे संवादितमात्रेणोपचरितार्थ
त्वमाश्रयं न चोपक्रमविरोधात्क्रमतत्प्रविरोधात्स्मृत्यर्थासंभव इति सांप्रतं दत्तफलेष्टापूर्तक
र्मापेक्षया अपि यावदस्मृयति चेतिपदस्य चोपपत्तेः नहि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति
यावज्जीवमाहारविहारादिसमर्पणेऽपि होमविधत्तेनापि मध्याह्नादौ अपि तु सायंप्रातःकालाव
च्छेदः सायंप्रातःकालविधानसामर्थ्यात्कालस्य चानुपादेयत्वे यागस्यापि निमित्तानुप्रवेशात्तद्वे
वमिति चेत् नेहापि रमणीयचरणास्मादेः स्मृत्यर्थतानुरोधात् तदुपपत्तेः नन्विदानीमु
पसंहारानुरोधेनोपक्रमः संकोचयितव्यः नेत्युच्यते न हि सम्यगुपसंहारानुरोधेन संकुच
द्वृत्तित्वमुपपत्तुमर्हति नहि यावन्तः संपाता यावन्तो वा प्रसांसंपातास्ते सर्वे तत्र कृतादिकाविशेषो
गेन पर्यवसितेऽगुरुत्वबलाय गत्या कर्माशयानां तद्योगेन स्वरूपेऽतिप्रसङ्गात् विशेषभुक्तानां
च कर्माशयानामसत्त्वं चेदं प्रत्यक्षोपभोगेनानपनेयत्वात् तथा चास्त्यपसंकुचितैव यावदनुसृति
पसंहारानुरोधेनाम्नायमपि संकोचमनुमन्यते एतेन यत्किंचेह करोतीत्यपि व्याख्यातं अपि च
ष्टापूर्तकारी हन्तुमनिकेवलं तन्मात्रमकार्षीदपि तु गोहत्येनापः प्राणायामनुपशमफलम
प्यपूर्वमसंचैषीदेवमन्यदपि वाङ्मनःशरीरचेष्टाभिः पुण्यापुण्यमिहामुत्रोपभोग्यं संवि
नवती न पश्यति लोकादिभोग्यं च इहलोके भोग्यं भवितुमर्हति न च तत्फलविरोधिनोऽनुशयस्य
अतेश्रावणत्वात् दत्तफलस्य ध्वंसः संभवति तस्मान्नेनानुपायेन नायमनुशयो यथा।

नत्वं समयो मलोके विभूतिमनुभूयेति सोऽयमतिरोहितार्थः कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां
यथेतमनेवं च यावत्संपातमुषित्वेति यावदुपयं यात् यत्किंचेह करोतीत्ययमिति च यत्किंचेह
कर्मस्य कृतं तत्सान्तं प्राप्येति श्रवणात् प्रायणस्य चैकभवग्रहहेतोः सकलकर्माभिव्यञ्जकत्वान्नानु-
शयत्वमिति चेन्न निमित्तस्य साधारणत्वेऽभिव्यक्तिनियमोऽयुक्तः फलदानाभिमुखीकरणं चाभि-
व्यक्तिः तस्मात्समस्तमेव कर्म फलमुपभोजितवत् न तत्फलविरोधि च कर्म तस्मात् श्रुतेनुप-
पत्तेश्च निरनुशयानामेवावरोहणं आचारादवरोहेन कर्मणश्चाचारकर्मणी च श्रुतेः
प्रसिद्धभेदे यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति तथा च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्या-
चारमेव योनिनिमित्तमुपदिशति न तु कर्म तत्र वा कर्मशब्दोऽत्र हि प्रयोगविशेषणत्वेनापल-
क्ष्यापि पशव्य यमिष्टापूर्तकारी स्वयं निरनुशयो भुक्तभोगत्वात्तथापि पित्रादिगतानुशय-
वशात्तद्विपाकात् जात्यायुर्भोगान्नु चन्द्रलोकादवतरन् सानुशयो भवतीति स्मर्यते सत्यम्
स्वकृतदुःकृताभ्यामन्यस्य तत्सम्बन्धिनः तत्फलभागितामापन्नमर्हं शारीरेण यस्य भार्या ।
सर्वापि वतन्तथा श्राद्धदेवश्राद्धे पुत्रादेः पितापुत्रादिगामिफलश्रुतिः तस्माद्यावत्संपात
मित्युपक्रमानुरोधाद्यत्किंचेह करोतीति श्रुतमंतरानुसारादमणीयचरणास्तन्त्वं स्वयं न
रगत मिष्टापूर्तादिकारिणिभावार्भोगमपितव्यं तथा च निरनुशयानामेव भुक्तभोगाः ।
नामवरोह इति प्राप्ते उच्यते येन कर्मकलापेन फलमुपभोजितं तस्मिन्नतीतेऽपि सानु-
शयाएव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां प्रत्यक्षदृष्टश्रुतिर्दृष्टपादृवाच्या

वाच. तृ.प्र. २२७ ६

निकर्माणि व्यज्येरन् युगपदेव तत्फलानि भुज्येरन् तस्मादुपभोगएवापि दर्शनात् ह्लीयमाद्र
वैलक्षाभिभवः कल्पनीयः एवं विरुद्धजातिनिमित्तोपभोगफलेष्वपि कर्मसु द्रष्टव्यं न
चाभिव्यक्तौ च कर्मफलेन दत्ते इति च संभवति फलोपजननाभिमुख्यं हि कर्मणामभिव्य
क्तिः अपि च प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वे स्वर्गनरकतिर्यग्योनिगतानां जन्तूनां तस्मिन् जन्मनि क
र्मस्वनधिकाराज्ञापूर्वकर्मोपजननः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्रायणाभिव्यक्तत्वात् फलोपभो
गेन प्रक्षयान्नास्ति तेषां कर्माशयप्रसूतिर्न ते संसरेयुः न च मुक्तौ रत्नात्मज्ञानाभावादिति कष्टाव
ताविष्यादर्शनं च तस्मसमवेतमेव प्रायणेनाभिव्यज्यते पूर्वेन परसमवेतं येन पित्रादिगतेन
कर्मणा आवर्तेरन्निति शेषम् आगमं चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः अनेन नि
रनुशयावरोह इति पूर्वपक्षबीजं निरूढम् तन्निरस्यते यथाप्यः क्रोधः सर्वभूतेषु
6 कर्मणा मनसा गिरा अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतद्विदुर्बुधा इति स्मृतेः शीलमाचारोऽनु
शयाद्भिन्नः तथाप्यस्यानुशयाद्यागतपानुशयोपलक्षणत्वं कार्ष्णाजिनिराचार्यो मेने तथा च
रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात्सिद्धं सानुशयानामेवावरोहणं
मिति आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इति हि स्मृत्या वेदपदेन
वेदार्थमुपलक्षयन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषत्वमाचारस्योक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य सा ३.
धनं तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारकतया आचारस्य नानर्थक्यं कर्मार्थस्य तदनेन सुमिदादिवदाचा २२७
रस्य क्रत्वर्थत्वमुक्तं संध्योपासनादिवत्पुरुषार्थत्वेऽपि क्रतुसंस्कारकत्वे न दोष इत्याह सुकृ ६

चापरावर्त्तत इति निश्चितं न चैकभविकः कर्म्माशयः प्रायणमभिव्यक्तः इत्युपपत्तिः अन्येनैतत्सर्वं कस्मात
र्म्मत्वस्य प्रवृत्तिर्यौवनानि वीजानीति मन्यमाना अनन्यथाधिकरणं वाणीयं चक्रे विस्माह केचित्त्वा
वदन्तु इति अनुष्ठायोऽदत्तफलस्य कर्म्मणः शेष उच्यते तत्रेदमिह विचार्यते किं दत्त
फलानां उत्पादितकर्म्मणामवशेषादिहावर्त्तते उत तत्तानुपभोगेन निरवशेषं दत्तफलमपि
नान्यपभुक्तफलकर्म्मावशेषादिहावर्त्तत इति तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकाषं कषितत्वात
निरनुशयाः पापवानुपभुक्तकर्म्मावशेषादावर्त्तत इति प्राप्त उच्यते सानुशया एवावर्त्तत इति
कुतः दृष्टानुमानात् यथा भाण्डस्थमधुनि सर्पिषि वा स्नातिते पिभाण्डलेपकं तच्छेषं म
धुना सर्पिषि वा न च्यान्तयितुं यातनामिति इह एवमेवं तदनुसारादेतदपि प्रतिपत्तव्यं न चाव
शेषमात्रात्र्वं इदं सं उक्त इति प्राप्तस्य अपि स्यात् पार्यते यथास्वकोहाल्तिकाश्चापपदातिद्रा
तपरिवृत्तो महाराजमेवमानः कालवशात्स्वपादुकावशेषो न समेवितुमर्हतीति दृ
ष्टं तन्मूलाच्च लौकिकी स्मृतिरिति इह श्रुतिस्मृतिभ्यां सानुशया एवावर्त्तत इति तदेतत्
दूषयति न चैतदिति एवकारेण ऐकभविकत्वो इदं कर्म्माशयो गुडजिह्विकयायस्तः शङ्कैकगम्यैर्नस्सा
मान्यतो दृष्टानुमानाबलस्य इत्यर्थः यो घमति यो हितार्थं पूर्वपक्षे हेतुमनुभाषते यदप्युक्तं श्राप
णमिति दूषयति तदप्यनुशयापसद्भावेति रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यादिका श्रा
नुशयप्रतिपादनपरप्रायश्रुत्यादिविरुद्धमित्यर्थः अपि चैतस्मिंदि इह जन्मनि किं पर्याप्
येणायुर्लब्धं दुःखं सुखं मानेन दृष्टमिति पुरुषाणां देहकप्रदेहे देवेनापरेण नमस्तु दुःखफला

भाम.
तृ. प्र.
१२५
७

ह्निकाशिताच्छ्रेष्ठं हम्मेंदत्वादेव तत्सत्र समलौ यां निंदितां वा यो निं प्रतिपद्यमाना ततो पंस्यानं प्रतिपद्यंते
तत्कस्य हेतोः पितृपानेन पश्चाद्वरोहात् तथा दित्स्ववहजनं तत्वो व्यनेनैव पश्चाद्वरोहे पुत्रैर्न तदेषां जन्म
मरणप्रबंधवत् ततो पश्यानं भवेत ततो प्रवगाह्यामः संपन्नेन सन्न च पातत्वा भूमी पुनर्वषा
तपा प्रतिपद्यमाना प्रतिगाद्दिकाशिताच्छ्रेष्ठं हम्मेंदत्वादवरोहे तीति तस्माद्येवं के चेतो ह्यादि
काश्वितविषयेन सर्वविषयं पंचम्यामाहुतावितित्व स्थापितवाक्यान परेन पुनरपंचम्याहुतिषु ।
त्रिषु पूर्वपरिमपि वाक्यभेदप्रसंगात् संपन्नेन तत्र भूपेतिसूत्रेणावरोहापादानतया संपन्न
तस्योपादानत्वं हम्मेंदत्वापादनेन निषेधः प्रयोजनम् तथा च सिद्धांतसूत्रमेव पूर्वपक्षसूत्रं वेत
शंकां तत्र प्राप्तावरोहणकर्मणि चित्रमपि तद्वज्जीवन्ति जरायुजं संशोकजं संस्वेदजं साभाव्यापत्ति
रुपपत्तेः यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमिति न ताहीत्मस्त्वेव मवगम्यते तथापि
भूम्यादेः स्मृतन्नताद्रूप्यावगमात् यथेतमाकाशमिति न तदपि तादृप्यमवबोधयति नचा
न्यस्यान्यभावानुपपत्तिः मनुष्यशरीरस्य नंदिकेश्वरस्य देवदेहरूपपरिणामस्मरणात् देव
देहस्य च नहुषस्य तिर्यक्त्वस्मरणात् तस्मान्मुख्यार्थत्यागेन न गौणी वृत्तिराश्रयणीया गौ
ण्या च वृत्तौ लक्षणागुणाः प्रयुक्ता गुणलक्षणाः संभवात् यथा कुः लक्ष्यमाणगुणयोगात्
त्तेर्विष्टालक्ष्यमाणेनेति एवं प्राप्ते ब्रूमः साभाव्यापत्तिः समानो भावो रूपं येषां ते सभावाः तेषां भा १२५ ७
वः साभाव्यं सादृश्यं स्याहृश्यमिति यावत् उतः उपपत्तेः एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे न
ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते मुख्योऽमेतत् यद्देवशरीरमजगरभावेन परिणमते देवदेहस्य नहु

प्राप्यन्ते यथाचारस्येति तदेवं चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वोनुशय उपलक्षित इत्युक्तं बादरि
र्मन्यते चरण एव चरणशब्दः कर्माण्याह सुकृतदुःकृते एवेति तु बादरिः ब्राह्मणपरिव्राज
कन्यायोगोवर्त्तीवर्दन्यायः शेषमतिरोहितार्थं अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतमपरे केचा
र्याः सूत्रकारस्यमतिं चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीतकिनां समाम्नानात् इहारम्भस्य
चंद्रलोकगमनमंतरेणानुपपत्तेः पंचम्याहुतावित्याहुतिसंख्यानियमात् तथाहि युक्तमहू
श्रूयते ततः परिणमकर्मणातपवासोपभिदन्नौभुक्ताः पुरुषवचसो भवंतीत्यविशेषेणश्रुते
नचैतन्मनुष्याभिप्रायंकथं पंचरणः सूर्योनिमित्तमनुष्यस्यापि स्मरणात् गमनागम
नाय चंद्रदेवयानापितृयाणयोरेव मार्गयोराम्नानात् तृतीयस्थानस्याश्रुतेः ज्ञायस्वम्रियस्वेति
तृतीयस्थानमिति स्थानत्वमात्रेण श्रवणमात्तृणपिलेनाप्रतीतेः चंद्रलोकादवतीर्णानां
मपि तत्स्थानत्वसंभवाद्संपूरणेन प्रतिवचनोपपत्तेः अनन्यमार्गेण तथा च तद्भोगवि
रहिणामपि यामसंगच्छन्त हृत्व पूरुलाभस्तु परमर्णीतिवत्संयमनादिश्रुपमवगपतामपैचंद्र
लोकगमनोपपत्तेः नकतरेणचनेत्यस्यासंपूरणप्रतिपादनपरत्वमामार्गद्वयनिषेधप
रत्वाभावात् अनिष्टादिकारिणामपि चंद्रलोकगमनेऽश्रोतोऽभिधीयते संस्थानतया
श्रवणात्तस्य न मार्गत्वं तथापि तेषां यमालयमार्गेण संपूर्णत्वं तस्य प्रतिवचनावसरे मार्ग
द्वयनिषेधपूर्वं तृतीयस्थानमभिवदन्न प्रश्नसंपूर्णपतत्वात् इति पत्तमाचक्षीत यदि पुनः ते
नैव मार्गेणागत्य जन्ममरणप्रवंधवत्स्थानमप्यामीतन तृतीयस्थानं भवेत् नहीष्टा

वाच॰
त॰ प्र॰
३३०
५

यथा त्वग्नीषोमीयपशुहिंसाविषयविशेषशास्त्रेण बाधनं सामान्यशास्त्रं हिंसासामान्यद्वारे
ण विशेषोपसर्पणं विलंबेनेति सामान्याद्धि विशेषस्पृशः शास्त्रस्योत्तरप्रवृत्तत्वात्तद्दुर्बलत्वादि
ति सांप्रतं न हि बलवदित्येव दुर्बलं बाध्यते किं तु सति विरोधे न चेहास्ति विरोधो भिन्नगोचरत्वा
रित्वात् अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति क्रत्वर्थप्रकरणसमाम्नानात्क्रत्वर्थतामस्य गमयति न
त्वपनयति निषेधविधानादितामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां तेनास्तु निषेधादस्य पुरुषं प्रत्यन
र्थहेतुता विधेश्च क्रत्वर्थतायाः को विरोधः यथाहुः यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलंजादीनि भक्ष
येत् न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धत्वादिति तस्माज्जन्मनो मोक्षापर्यन्तात् तद्व्रीह्यादिशरी
रान्त्रनुशयिनो जायन्त इति शास्त्रेऽभिधीयते भवेदेतदेवं यदि रमणीयचरणाः कपूयचर
णा इति वत व्रीह्यादिष्वनुशयवतां कर्मविशेषः कारणं न चैतदस्ति न चेष्टादेः कर्मणः
स्थावरशरीरोपभोग्यदुःखफलप्रसवहेतुभावः संभवति तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात्
न च तत्क्रतोः पशुहिंसायाः न हिंस्यादिति निषेधात् क्रत्वर्थायाश्चापि दुःखफलत्वसंभवः
पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् तथाहि न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेध्याधीननि
रूपणतया यदर्थं निषेध्यं तदर्थ एव निषेधो विज्ञायते न चैतन्नानृतं वदेन्नोपयोकरो ३॰
णीतिवत् कस्यचित्प्रकरणे समाम्नातं येनानृतवदनवदस्य निषेध्यस्य क्रत्वर्थत्वेन निषेधो ३३०
पि क्रत्वर्थः स्यात् एवं हि सति राजसूयभागाराहितैरप्यंगातरेराजसूयभागस्याप्यः क्रतूपका ५
रो विज्ञायते तस्मादनारभ्याधीतेन न हिंस्यादिति अनेनाभिहितस्य विध्युपहितस्य पुरुषव्यापार

8

ञ्जनकस्थावरशरीरस्याभावात् यदि तु देवादिजङ्गमशरीरे सूक्ष्मसूक्ष्मतमयेष्वामांनं देवशरीरमजङ्गमस्थावरशरीरेऽपि
स्थिष्यते नाधिक्रियते नहि दृश्यपरमाणौ सूक्ष्मसूक्ष्मतमये परस्परात्मनिष्ठाकोऽसंपादयितुं तथेहापि
सूक्ष्मशरीराकाशयोः पृथगपसृतावाच परस्परात्मत्वं भवितुमर्हतीति एवं वाय्वादिष्वपि योज्य
तथा च तद्भाववत्त्वसादृश्ययोनौपचारिको व्याख्येयः ननु आकाशभावेन संयोगमात्रं लक्ष्यतां
किं सादृश्ययोनेनेत्यत आह विभक्ताकाशेनेति नातिचिरेणाविशेषात् इत्रिः प्रपततरूपमिति
दुःखेन निःसरणं तु तेन तद्विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षी विना स्थूलशरीरं न सूक्ष्मशरीरं दुः
खभागिति इन्निः प्रपततरविलम्बं न तु रूपतीति राद्धान्तः अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्
शाकाशमारुह्य वायुधूमादिसंपर्कोऽनुशयिनामन्नकाः इहेदानीं व्रीहियवादौ पार्थिवनस्य
तपस्विलक्षणाप्राजापत्यं तद्इति श्रूयते तत्र संशयः किमनुशयिनां भोगाधिष्ठानं व्रीहियवा
दयः स्थावरा भवेयुराहो स्विदन्याधिष्ठितेषु संसर्गमात्रमनुभवेतीति तत्र मनुष्याणां
यते देवोऽनापुत इत्याद्युपयोगेन नैः शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वादनापि व्रीह्यादिशरीरप
रिग्रह एव जनने मुख्यार्थ इति व्रीह्यादिशरीराण्येवानुशयिन इति प्राप्ते न च स्मर्तीयच्चर
णः कपूयचरण इति वत्कर्मविशेषासंकीर्तनात्तदभावेव्रीह्यादीनां शरीरभावाभावा
त् तेऽत्र जान्तराधिष्ठितानामेव तत्संपर्कमात्रमिति सिद्धान्ते इष्टादिकारिणामिष्टादिक
र्मसंकीर्तनात् इष्टादेस्त्र हिंसादोषदूषितत्वेन स्थावरफलत्वयाचंद्रलोकभोगानंतर
स्थावरशरीरभोगयदुःखफलत्वसाध्युपपत्तेः न च न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामा

वाच. त. प्र. २३१ ५८ ण्यं प्रचरणाद्रमणादिश्रुतयाभावश्चापर्यायेणेत्याह योनेः शरीरं हि गामं इति श्रीवाचस्पतिमिश्र
विरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः
संध्ये सृष्टिराह हि इदानीं तु तस्यैव जीवस्यावस्थाभेदः स्वयंज्योतिष्ट्वसिध्यर्थं प्रपंच्यते किं प्रबो
धवत्स्वप्नेपि पारमार्थिकी सृष्टिराहो स्विन्मायामयीति यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया
जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामात्रत्वं तथापि यथाजाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभा
वसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्तु निवर्तते एवं किं स्वप्नसृष्टिराहो प्र
तिदिनमेव निवर्तत इति विमर्शार्थः इयोरिहलोकपरलोकस्थानयोः संध्यो भवं संध्यं ऐहि
लौकिकवस्तुरथाद्युपादानाद्रूपादिसाक्षात्कारोपजननाद्दर्शनं इहलौकिकं पारलौकिकं द्विया
दिव्यापारस्य च भविष्यतोऽनुभवदर्शनेन पारलौकिकं न च नृपादिसाक्षात्कारो भ्रान्तिः स्वप्नः शुद्ध
७ शः तस्मादुभयोर्लोकयोरस्थानं तयालत्वमिति ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्राक् पारमार्थिकैव सृष्टिर्भ
वितुमर्हति अयमभिसंधिः इहहि सर्वोऽप्येवमिथ्याज्ञानानुदाहरणं तेषामसत्त्वं प्रतिज्ञाय
ते शुक्तौ पयोगितपाह स्वप्नज्ञानमुदाहरंते तथाहि ज्ञानं यमर्थमवबोधयति सतथैवेति प्र
के तथाभावस्यज्ञानारोहात् अतथात्वमन्यत्प्रतीयमानस्य तथाभावप्रमेयविरोधेन कल्प्यता उ. २३१ ५८
नास्यहत्वात् वाधकप्रत्ययादतथात्वमितिचेत् न तस्यावाधकत्वासिद्धेः समानगोचरे हि वि
रुद्धार्थोपसंहारिणी ज्ञाने विकल्प्येते बलवदबलवत्त्वनिश्चयाच्च वाध्यवाधकभावं प्रतिपद्ये
ते न चेह समानविषयत्वं कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः यथाहि दीर्घं दृष्टं कालांतरे दृश्यम

ण विधिविभक्तिविरोधाच्च । तुःखात्मकप्रकृत्यर्थो हिंसाकर्मभावात्तत्परित्यागेन पुरुषार्थो यदभा
वो भवति एते आख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृत्वव्यापारस्याभिधानद्वारेणोपस्थापि
तत्वात् केवलं तस्य रागातः प्राप्तत्वात् तदनुवादेन नञर्थो विधित्वपर्यवसानमिति तेन पुरुषार्थो
निषेध इति तदधीननिरूपणो निषेधोऽपि पुरुषार्थो भवति तथा चायमर्थः संपद्यते यत्पु
रुषार्थं हननं तन्न कुर्यादिति क्रत्वर्थस्यापि च निषेधे हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमपि कल्प्येत न
च दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थं निमित्तं तत्कल्पना युक्ता न च स्यात्तेऽप्यपारलौकिकं प्रसक्तिसंयोगा
एषणाद्विरोधादिरत्नाद्वेदेऽनुसंभवतः तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधेन क्रत्वर्थमप्याक्षिप्यतीति
श्रुत्यसाफल्यमेवेष्टादीनां तस्य च स्वर्गादीरोपभोगयुक्तः स्वफलत्वमपीत्याकाशादिवि
कर्मव्यापारसंततेरणाभिव्यापादन्तुशापिनां श्रीसादिसंयोगमात्रेण तत्तद्देहत्वमिति प्रथमेवा
र्थ उत्सर्गापवादस्वरूपेणोपलक्षितः अपि च नित्यानुशापिनां श्रीसादिजन्मनीति श्रीसादिभा
वापन्नाः स्वल्पानुशापिनः पुरुषरूपभक्तारेतः सिग्भावमनुभवतीति स्मर्यते तदेतच्छ्रीसादि
देहत्वेऽनुशापिनां नोपपद्यते श्रीसादिदेहत्वे हि श्रीसादिशुक्लत्वेनैव वहन्नितनाफलीकृते शुचश्री ।
सादिदेहविनाशानुशापिनः प्रवसेत्पुरितिकथमनुशापिनां रेतःसिग्भावः संसर्गमात्रेणानुसंस
र्गीषु श्रीसादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणो ह्यनुशापिनः वा सद्भतिरेतः सिग्भावउपपद्यते शोषमु
क्तेरेतःसिग्योगोपपत्तेर्योजातो हि बालक्यौहि न रेतःसिग्भवत्यपितु चिरजातः प्रौढयौवनः
तस्मादपि संसर्गमात्रमिति गम्यते तत्किमिदानीं सर्वत्रैवानुशापिनः संसर्गमात्रं तथा च रम

वाच०
तृ० द्वि०
१३२
१०

नमननुभूयमानस्य च ग्रहणं समसंमन्यते तस्मात्संप्रयोगे पारमार्थिको दृष्टिरिति भ्रान्त उच्यते मायामात्रं
तु कार्येमानानभिमन्ता स्वरूपत्वात् उदकग्राहकत्वेन तावत्तीरस्पन्दर्शिपुरजनतस्य परिणामः शु
क्तिः संभवति न हि नालीकेरद्वीपवासिनामपि रजतमाजन्मानि शुक्तिभावमनुभवन्ति इ
ष्यते न चेतररजतानुभवसमयेऽप्यो ऽनाकुलेन्द्रियः न तस्य शुक्तिभावमनुभवति इत्येति
वन चोभयरूपवस्तुसामग्रीभेदात्तु कदाचिदस्य तोयभावोऽनुभूयते कदाचिन्मरीचितेति साम्र
तं पारमार्थिके सम्यक्तोयभावे तत्साधारणमुदकस्योपशमलक्षणमर्थक्रियां कुर्यात् मरीचि
साधारणमपि रूपप्रकाशलक्षणं न मरीचिभिः कस्यचित्तृष्णज उदकस्योपशमनस्याप्ति न च तोयमे
व हि विधेयमुदकस्योपशमनमन्तरेणोपशमनमिति युक्तं तदर्थक्रियाकारित्वव्याप्तं तोयत्वं मात्र
मापि तामकुर्वत्तोयमेव न स्यात् अपि च तोयप्रत्ययस्य मरीचीनां तोयास्पदे विषयमभ्युपपद्यते ।
तस्याभ्युपगमेऽपि न सेद्धुमर्हति तथा हि समर्थविधापादितोयमेतदिमन्त्राप्तो न तस्य तापि मरी
चितोयमभिधावेत् यथा मरीचीननुभवन्नुद्यायात् नाक्रममभिमन्यमानोऽभिधावति किमप
राद्धं मरीचितोयविपर्यासेन सर्वजनीनेन यत्समतिलङ्घ्य विपर्यासान्तरं कल्प्यते न च तीरद
र्शिप्रत्ययवद्वाचार्यमात्रलक्षणप्रत्ययवद्बालोपमरीचिविज्ञाने समग्रचिन्तावगाहिनी
स्वानुभवानुपरविरुद्धयोर्बाध्यबाधकभावावभासनात् तत्रापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं
बाध्यमुत्तरं तु शुक्तिज्ञानं बाधकं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य रजतज्ञानात् तत्रापि रजत
ज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं बाध्यमुत्तरं तु शुक्तिज्ञानं बाधकं प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य रजतज्ञाना

उ०
१३२
१०

वृत्ति एवं रजतं तदं इदं कालान्तरे स्मृतिर्भवेत् नानारूपं वा तद्वस्तु न यस्य तत्त्वज्ञानं प्रकाशते महि
तत्त्वतः सत्त्वरजस्तमोरूपतां गृह्णाति यस्य तत्केवलमालोकमात्रो प्रकृतं सत एव स्मृतिरूपतां
गृह्णाति एवमनुमानसाक्षिकी चक्षुरादितं इदं वासो रीमि भासि न भिद्यते नीलत्वादि सति मदीया
भिव्यक्तो वन तं लोहितत्वया एवमसत्यानि ज्ञापामनोपि स्यादीनां गृह्णाति निद्रा एवं शुद्धा
मीति सामग्री भेदाद्वा कालभेदाद्वा विरोधाभावः नापि स्वीकार्यो लव दवलव नित्य एवं स्यः द
योऽपि लयो व चावित यासमानत्वेन विनियामकाहेतोरभावात् तस्मादेव स्वप्न मविरोधो व्याव
स्थापनीयः तस्मिन्तु मेतन् विवादस्पदं प्रत्यया: सम्यञ्चः प्रत्ययत्वात् ज्ञाप्यत्वं भादिप्रत्ययवदिति
इममर्थं स्मृतिरपि दर्शयति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इति न च नन्तत्र रथान् रथयो
गान् पथो वा नो भवन्तीति विरोधाद् प्रवितार्थापत्र नत्र इति स्मृतिर्व्याक्षेपात् जनतर्ति स्मृतेर्वै स्मृति
संवादात् प्रमाणत्वं संवादात्ववलीयत्वेन तदनुगुणत्वयानतत्र रथादिस्वस्य भाक्तत्वेन व्याख्या
नात् जाग्रद्दवस्थादर्शनयोग्यानं सृतिनतु रथान सतीति ग्रत एवकर्त्तृ स्मृतिः सावा नत्र स्मृतिक
ता हिता शाश्वतकर्तृकत्वाज्ञानापारमार्थिकत्वनिपदादि सर्वगावतन न चजीवकर्तृकत्वान शास्त्रकर्तृ
कत्वमिति माशङ्क्ते अन्यत्र यथा दम्भ्राय मर्मादिति प्रातस्येव प्रकृतत्वात् जीवकर्तृकत्वेपि चप्रा
नादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् अपि च जाग्रत्प्रत्यय संवादवत्तोपि स्वप्नप्रत्ययाः केचिद्दृष्यन्ते न
यथा स्वप्ने शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणोन्नफलः प्रियवन्तं प्रत्याह प्रियवर्त्तयं
समेहनिशातरेवोद्वेराज्ञायभूमिरङ्केनेन नरपतित्वमासनपिष्यतीति स च जाग्रत्तथो समनीमा।

वाक्य.
न. द्वि.
१३३
२२

त्वमपश्यासम्भाव्यस्वयमेयमग्न्यासः तान्यणकः स्खलन्तां तेष्वप्यवमेयपश्यसंतानम् इति एतेन स्वप्न
प्रत्ययो मिथ्या तेन व्याख्यातः यत्तु समं स्वप्नदर्शनसमर्थं तत्राप्याख्यातमाचार्येणाप्यनेनाख्या
तेः संवादाभावात् त्रिपञ्चतन्त्राख्यानसंवादस्तु काकतालीयोन स्वप्नज्ञाने प्रमाणमपि तु महेति
ताद्दशास्येव वस्तुत्वं विसंवाददर्शनात् दर्शितं च विसंवादो भाष्यकृता काञ्चीनां नभिव्यक्ति वि
ष्टणेव तावज्जन्मस्थानम् इति रजनी समयेपि हि वर्षान्तरे कोत्तमालाद्येवा स्वप्नो भवतीति भारतवर्ष
उत्पन्नं सूर्यवत्काश्महिमुक्तेराचन्द्रादित्यवत्तद्वित्तः दर्शनं सूर्यवत्कं तत्रस्वस्वरूपेणमत्तत्र सत्त्वदर्शपत्र
तयवस्त्री दर्शनस्वरूपसाध्याश्रयमयाविमृत्यदर्शीज्ञायद्वस्यापामनुवर्तन्ते स्त्रीसाध्यात्
मान्यविलेपनदंततत्तादृशोनानुवर्तन्ते न चास्माभिः सर्वेपिप्राणव्यापारइति प्राणव्यापारत्वेन
पारमार्थिकत्वानुमानं प्रमत्तेणवाधकाप्रमयेनविरुध्यमानं नात्मानं लभतइतिभावः वंध
मोक्षयोरंतरान्तिकं तत्तीयमेसुप्तमिति पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततोह्यस्य बंधविपर्ययौ
देहयोगाद्वासोपीति सूत्रद्वयमुक्तेतायपपाद्ननमस्माभिः सूपमसूत्रेनिगदव्याख्यातं चेतयोर्भा
ष्यमिति तद्भावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च इहहि नाडीषु पुरीतति परमात्मनो जीवस्य सुषुप्ता
वस्थायां स्थानत्वेन श्रूयंते तत्रकिमेषांस्थानानां विकल्प आहोस्वित्समुच्चयः किमतो यद्येवं
एतदा भवति यदा नाड्यो वा पुरीतद्वा सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतग्रहणनिवृत्तावपि न जी
वस्य परमात्मभावइत्यविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्मभावा प्रकारान्तरमपेक्षितव्यं
तत्त्वकर्मैवनत्वतत्त्वज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेणात्मस्वरूपयोगात् विपरीतज्ञाननिवृ

२१

उं.
१३३
२२

तत्राप्यप्रापकत्वाभावेन पूर्व...प्रमाणाः इति चेत् असंभवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं न रजतं शुक्तिज्ञा
नमप्रबाधितत्वमर्हति तदप्रबाधात्मकं च ज्ञानं भवात् द्वयसीयते यथाहुः आगामित्वाद्बाधि
तापूर्वं पूर्वं हि जायते पूर्वं पुनस्त्वबाधित्वापरं नोत्पद्यते क्वचिदिति न च वर्तमानरजतावभासि
ज्ञानं भविष्यज्ज्ञानस्यागोचरप्रपन्नं भविष्यता तस्य समयप्रवर्तिनी शुक्तिगोचरतया प्रत्ययेन बाध्यते
कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तं सानामायत्ता सौत्रस्मरत्वं भविष्यतो न तु पृष्ठभावितत्तुमा
नमुपकारहेतुभावमिवास्थितिविनाशप्रत्ययोपनिपाते स्वमानमाकलयति स्थितिविनाशप्र
त्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिरं रजतत्वात् अनुभूतप्रत्यभिज्ञानतरं न तवत् तथा च रजतगोच
रप्रत्ययं वस्तुतः स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् तथा च भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकाले रजतं व्या
प्नुयादिति विरोधात् शुक्तिज्ञानेन बाध्यते यथाहुः रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते
भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्नोतीति तेन तदिति प्रत्यक्षेणैव चिरस्थायीति गृह्यत इति केचि
द्यावत्तत् तदयुक्तं यदि चिरस्थायित्वं योग्यता तत्सा प्रत्यक्षगोचरमक्षेरतीन्द्रियत्वात् प्र
यकालान्तरव्यापित्वं तदयुक्तं कालान्तरस्याभविष्यतोऽतीन्द्रियस्य संप्रयोगायोगात् न तु पाहि
तत्सीम्नो व्यापित्वस्याप्यतीन्द्रियत्वात् न च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदत्रास्ति संस्कारः सहकारी
येनावर्तमानमप्याकलयेत् तस्मादसंतावथा सवर्षोन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रत्वोत्पन्नविन
श्यदवस्थानुमानं स हि तत्प्रत्यक्षाभिप्रायमेतच्चिरस्थायीति गृह्यत इति मंतव्यं प्रतएवे
तरेतरज्ञानान्तरकालव्यवधानमविवेचयंतः सौगताः प्राहुः द्विविधो हि विषयः प्रत्य

वाच.
तं.टि.
२३५
१२

ननाडीपुरीतत्स्वरूपाम्मनामपेक्षत्वंतथा चविकल्पोव्रीहियववत्तद्वद्दपंतस्वद्देतिशास्त्रं एवं
प्राप्तेभिधीयते जीवः समस्तरूपेणैवतानिनाड्यादीनिस्थापयतीति नविकल्पेनप्रथममभिसंधिः
निसमवदामन्नानानांपत्मार्हिकत्वंनामतत्रमंतराभावेकल्पते यथाहुः एवमेषोपृदोषोपि
यद्व्रीहियवाक्ययोर्विकल्पआश्रितस्तत्रैगतिस्थानविषयतउति प्रकृतत्कत्तुसाधनीभूत
पुरोडाशाद्व्या प्रकृतितयाहियवस्थरानपेक्षोव्रीहियवोविहितोशाकुतश्चैतोप्रत्येकंपुरोडा
शमभिनिर्वर्तयितुंतत्रपरिमिश्राभ्यांपुरोडाशोऽभिनिर्वर्त्यंतपरस्पराननपेक्षव्रीहियवविधा
तृतीयभेद्यपिशास्त्रेवाध्येयातानचैतौप्रयोगवचनःसमस्त्रेतुमर्हति सहियथाविहितान्यंगा
न्यभिसमीह्यप्रवर्तमानोनैतान्यन्यथयितुंशक्नोति मिश्रणेवान्यथात्वमेतेषां नचांगानु
रोधेनप्रधानाभ्यासोयोसवउभेत्रपीडितितयुक्तः प्रश्रुतोहित्रप्रधानाभ्यासःप्रंगानुरोधे
12 नचसोऽभ्याप्यःनचांगानुरोधेनश्रुतेहव्यापवादिग्रहानुरोधेनयथाप्रधानस्यसोमयागस्या
वृत्तिरेवमत्रापीतियुक्तं सोमेनयजेतेतिहितत्रापूर्वेयागविधिःतत्रचदशापवित्रपरिमितस्य
सोमद्रव्यस्यसोममभिषुणोति सोममभिज्ञापयतीतिचवाक्यांतरालोचनयापारमहावरेण
यागसाधनीभूतस्यद्रव्यस्याग्रहेयोनप्रादेशमात्रेषूर्ध्वपात्रेषुग्रहणानिपृथक्पृथक् उ.
ल्पनानिसंस्कारविधीयंते नतुसोमयागादेवेनद्रव्यमादयोदेवतास्योद्यंते येनतासां २३५
यागानिष्पत्तिलक्षणकार्यैनविकल्पःस्यात् नचप्रादेशमात्रमेकैकमूर्ध्वपात्रदशाप १२
वित्रपरिमितसोमरसग्रहणायकल्पते येनतत्साधनतयाग्रहणानिविकल्प्येरन् नच

तेश्च विनापि तत्तत्स्थानं सुषुप्तस्यापि संभवात् ततश्च कर्मणैवापवर्गोनन्त्यानेन यथाहुः कर्म ।
णैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति अथ तु परमात्मैव नाडीपुरीतत्सन्निद्धारी सुप्तिस्थानं
ततो विपरीतत्वान्निवृत्तेर्न्निमात्रया परमात्मभावोपयोगः तथा हि नावदेषु जीवत्वदव ।
स्थानो भवति केवलं तत्तत्स्थानाभावेन समूलकाषमविद्यायाः प्रकाशात्तत्त्रोयत्वस्य मलत्व
णं जीवस्य सुषुप्तस्थानं भवति तस्मात्सुषोजनवत्पेषा विचारणीति किं तावत्स्थानं नाडीपुरीतत्प
रमात्मसु स्थानेषु सुषुप्तस्य जीवस्यानियतं स्थानं प्रति विकल्पः यथा वृक्षेषु प्रासादे स्त्येकोन्तरे
दः कदाचित्कचित्तिष्ठति कदाचित्कचिदेवमेवैको जीवः कदाचिन्नाडीषु कदाचित्पुरी
तति कदाचिद्ब्रह्मणीति यथा निरपेक्षा व्रीहियवाः क्रतुसाधनीभूतपुरोडाशप्रकृतित
तया स्तुतास्पकार्था विकल्प्यन्ते एवं सुषुप्तीं प्रत्यावाश्रायतनत्वेनावाप्यानियतनार्थाः पर
स्परानपेक्षा नाड्यादयो विकल्पमर्हन्ति यत्ताभिर्नाडीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति
नाडीपुरीततोः समुच्चयश्रवणं तथा तासु तदा भवति यत्रैतत्सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्य
थास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति नाडीब्रह्मणोराधारयोः समुच्चयश्रवणात् प्राणशब्द
ब्रह्माऽथास्मिन्प्राणे ब्रह्मणि जीव एकधा भवतीति वचनात् तथा यास्तदा नाडीषु
सृप्तो भवतीति च पुरीतति शेत इति च निरपेक्षयोर्नाडीपुरीततोराधारत्वेन निर्देशान्निर
पेक्षयोरेवाधारत्वे इयांस्तु विशेषः कदाचिन्नाड्य एवाधारः कदाचित्ताभिः संचरमा
णस्य पुरीतदेव एवं ताभिरेव संचरमाणस्य कदाचिद्ब्रह्मैवाधार इति सिद्धमाधारत्वे

रूपेण्वाड्वनाडीः सन्निधिमात्रेणैव प्रेरयतीत्यादिना सापेक्षत्वमुक्तं येन निरपेक्षत्वप्रतिज्ञैत
योऽमर्षः सोऽपमन्तिरोहितेननन्वपदिष्टस्यैव निलयस्थानं तन्मात्रमुक्तं तत्कृतेन नाड्याश्रयपन्यासेने
त्यतआह अपिचात्रेति अपिचेति समुच्चये न विकल्पे यतदुपपन्नेत्ररूपसाधनमिति मार्गोप
देशोपपन्नानां नाडीनां तु समर्थमात्रं नाडीसंकीर्तनमित्यर्थः पित्तेनाभिव्याप्तकरणेन नाड्या
नु विषयानुवेदेति तद्वारा स्वाबद्धः स्वाभावेन तत्कारणपाप्मास्पर्शेन नाडीस्तुतिः यद्वात्तु ते
जोवृत्ते तदा सुषुप्तम् अपिचनाड्यः प्रवीलद्वाजीवस्योपाध्याधार एव भवतीति समुच्चयार्थः अप्यु
पेतजीवस्याधेयत्वम् उक्तं परमार्थेन तत्त्वं तु न जीवस्याधेयत्वमिति तथा हि नाड्यः प्रवीलद्वाजीव
स्योपाधीनां करणानामाश्रयो जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात्स्वमहिमप्रतिष्ठः नचापि ब्रह्मजीवस्या
धारः तादात्म्यात् विकल्पस्तत्तु व्यतिरेकं ब्रह्मण आधारत्वमुच्यते जीवं प्रति तथा च ब्रह्मणा।

23

वस्थापामुपाधीनामसम्बन्धाभावात् जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीप्रवीलद्वाधा
रत्वं तदुपाधिकरणमात्राधारत्वं यात्वसुषुप्तदशायामापन्नजीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्म। ना
डीप्रवीलदाधारत्वमित्यनल्पार्थतयानविकल्प इति अपिचनकदाचिज्जीवस्येति कुतः सर्वदैव
ब्रह्मरूपत्वं जीवस्यामतिनायस्वप्नदशायां पवादेरुपपन्नावस्थायां नानात्वमपि तु वाक्यमिम
यः अपिचयेयमिस्थानविकल्पमाश्रियषततेरपि विशेषत्वानोपशमलक्षणस्योपपन्नावस्था
ङ्गीकर्तव्या नचैषमात्मनादात्म्यं विना नाड्यादिषु परमात्मातिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते।
तत्र हि स्थितोऽपि जीवआत्मव्यतिरेकाभिमानी सन्नवश्यं पविशेषज्ञानवान्भवेत् तथा हि श्रु

यावन्मात्रमेकमर्थं पदं प्राप्नोति तावन्मात्रं गृहीत्वा परिसमाप्तं तत्तेनेति प्रतिपत्ते दृष्टान्तोऽपि परिसमि
तो पादान्तरस्याहृत्यार्थत्वप्रसंगात् एवं हृत्यार्थभेदे यदि तत्सर्वं पारमार्थ्यपर्यन्तेन न च हृष्टे संभवत्य
हृष्टकल्पनानाम्यायात् तस्मात्सकलसोमरसस्य पारायणो परेतेन संस्कारार्हत्वात् एकैकेन च गृहे
ण सकलस्य संस्कृतं शक्यत्वात् तदवयवावयवस्यैकेन संस्कारः वयवान्तरस्य ग्रहान्तरेण संस्कार
इति कार्यभेदात् ग्रहणनिःसंसृज्यीयेरन् अत एव समुच्चयदर्शनं दृष्टान्तमध्ये पुः आत्मसकले
गृह्णन् गृह्णातीति समुच्चये च स्मृतिक्रमोऽप्युपपद्यते आश्विनो दशमो गृह्यते तृतीयो हूयते त
थैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णातीति तेषां च समुच्चयेऽपि सति पाठवशाद् द्वे शेन गृहीतपावतत्तस्ये दे
व नायं समुच्चयमितमर्थोऽयागमनाद्युप्राभावितव्यः यदि पुनः एषमुक्तो तन्माध्येवीकृत्यकाचनदे
वताम्युद्दिश्य पत्नीयेरन् पृथक्त्वपरिनिर्देशतो हृग्राश्याहृत्यार्थभवेयुः न च हृष्टे संभवत्यहृ
ष्टकल्पनान्याय्येत्युक्तं तस्मान्न समुच्चयपक्षावयवभावितात्कुतश्चिदपि येनापि प्रधानाभ्या
सस्याश्रयीपते इति तत्रापि सकलनापि प्रमाणाभावात् पुरोडाशादिद्रव्यस्य चानियमेन प्रकृ
तिद्रव्यो यस्मिन् किं स्मृतश्रान्ते एकैकापरस्यापनयेत्तादीहि श्रुतिर्यथा श्रुतिश्च नियामिका
एकार्थे नयाविकल्पमर्हतः न तु नाडीपुरीतत्परमात्मना मस्रोत्यानपेक्षणमेकनिल
यनार्थत्वसंभवो येन विकल्पो भवेत् न ह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थता भवति
समुच्चितानामपि एकविभक्तिनिर्देशदर्शनात् यथैकयोनेर्ब्राह्मणादेशोतदिति तस्मादेकवि
भक्तिनिर्देशस्यानैकान्तिकत्वादन्यतोविनिगमनावक्तव्यासान्याकाभाष्यकृतापञ्चापिनि

वाच॰
त॰ टि॰
३३६
२५

21

अन्तःप्रत्यभिज्ञानहेतुत्वेनार्थः अत एव सोऽहमस्मीत्युक्तं पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवतीति प्र
त्यनन्यायः नियमेन गमनं न्यायः जीवः प्रतिन्यायं संप्रसादे स्वप्नावस्थायां बुद्धान्तायाद्रवति आ
गच्छति प्रतियोनिं यो हि व्याघ्रयोनिः सुषुप्तेर्बुद्धान्तमागच्छन् व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरं त
दिदमुक्तं तदिह व्याघ्रो वा सिंहो वेति यस्तत्र सुप्त उत्तिष्ठतीति यो जीवः सुप्तः सुषुप्तौ तत्र
उत्तिष्ठति शरीरान्तरगतस्तु सुप्तश्च जीवसंबन्धिनि शरीरे उत्तिष्ठति तत एव न शरीरान्तरे व्याव
हारलोपप्रसङ्गः अपि च न जीवो नाम परस्मादन्य इति यथा घटाकाशो नाम न परमाकाशा
दन्यः अपि चान्यदेव यथा घटमनुवर्तते न चासौ दुर्विवेचः तदुपाधेर्घटस्य विविक्तत्वात्
एवमनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदोपाधिकल्पितो जीवो न वस्तुतः परमात्मनो भिद्यते
तदुपाध्युद्भवाभिभवाभ्यां चोद्भूत इवाभिभूत इव प्रतीयते तत्र सुषुप्त्यादावभिभूत इव प्र
तीयते जाग्रदवस्थादिषूद्भूत इव तस्य चाविद्यातद्वासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभा
वेन प्रवहतस्सुविवेचतया तदुपहितो जीवः सुविवेच इति मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्
विशेषविज्ञानाभावात् मूर्छा जागरस्वप्नावस्थाभ्यां भिद्यते पुनः कस्यानाम मरणावस्था
स्था: अतः सुषुप्तेरेव मूर्छा विशेषविज्ञानाभावाविशेषात् चिरात्तूत्थानं सवेपथुप्रभृतयस्तु
सुषुप्तेरवान्तरभेदाः न यथा कश्चित्सुप्तोत्थितः प्राह सुखमहमस्वाप्सं [illegible] न यत्तुष्ट मोह
तोऽस्मीति प्रबोधेऽनुभवभेदान्मूर्छावस्थाभेदः अस्याः पुनर्न निःशेषसंपत्तिर्यदि दु
दुःखे वा नेष्यति परिमोक्षार्धसंपत्तिस्तस्मान्मोहः यद्यपि तत्तन्नापि मोहेन मरणं न पायसमिति

उ॰
३३६
२५

युक्तत्वाच्चाश्रयत्वादिव्यवस्थानत्वानयोः स्वतन्त्रयपदेशादिति आत्मव्यवस्थानत्वेन तद्दोषः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तेन
कं विजानीयादिति श्रुतेः तस्मादव्यवस्थानत्वस्य द्वारेणाऽऽशङ्क्याह पृथिव्यस्थानविकल्पाभ्यु
पगममेवेति अत्र चोदयति ननु भेदविषयत्वमपीति भिद्यत इति भेदः भिद्यमानस्यापि विषय
स्येत्यर्थः परिहरति वाढमेवं स्यादिति न तावत् जीवस्याल्पत्वेन परिच्छेदः तस्य ब्रह्मात्मत्वे
न विभुत्वात् नत्रौपाधिकेन परिच्छेदः पत्रोपाधिः स्वसंनिहितस्वस्मात्रं न जानीयात् ननु सर्वेनास्य
सन्निधानात् सर्वमवगच्छेदन्तिकं दत्तः सन्निहितमपि न वेद तस्मात् सर्वविशेषविज्ञानप्रत्य
स्तमयं तत्र प्रश्नसाधयत्तान्तदाऽस्य सर्वोपाध्युपसंहारो वक्तव्यः तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्मा
त्मत्वमित्यर्थः गुणप्रधानभावे समन्वयो न समप्रधानत्वेनेत्यादिवदिति वदन्नु विक
ल्पमप्यपाकरोति नचेवमपीहेति व्याख्यापायपन्नविद्यापादितपुरुषार्थत्वस्य वेदान्तशे
षेणापि वर्णनेनाभ्युपगन्तव्यत्वेन भवितव्यं ज्ञानेन च सहस्रश्नावस्थायां जीवस्य स्वरूपेणानाशात् ।
दिव्यानत्वश्रुतिपादने किंचित्प्रयोजनं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनेत्वस्ति तस्मात्तु समप्रधानभा
वेन समन्वयेनापि विकल्प इति भावः नीतार्थं मन्वानः सएवतत्कर्मानिमित्तस्मृतिशाख्यविधिर्स्यः
परमेश्वरादभिन्नो जीवस्तत्त्वापाध्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विवक्षिताधिकरणान्तरारंभः सएवे
तिउः संपाद्यमिति संबन्धोऽयं वेति ईश्वरो वेति संभवमात्रेणोपन्यासः न हि तस्य स्वद्युवुद्ध
मनस्त्वभावस्याविद्याकृतमुत्पानसंभवः अतएव विमर्शाविसरस्यानुपन्यासः परिहृत्य
ह्रादिनिर्वर्तनीयमवस्थं सप्रसंगादितकं मन्तस्य पूर्वे मुरन्नोष्टितस्यास्ति स्ततिरितिवक्तव्ये

वाच- मपवर्गोपयोगीति प्रयोजनवान्विचारः अथोभयलिंगत्वं तदुभयरूपत्वं ब्रह्मणः ।
त. टि. आपन्नं न तावत्सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं चोभयोर्विरोधात् स्वाभाविकत्वानुपपत्तेरेकं स्वतः अप
२३० रं त्वपरतः न च परस्परतस्तद्द्वयं पारमार्थिकं नहि चक्षुरादीनां स्वतः प्रमाणभूतानां दोषतो
ऽप्रामाण्यमपारमार्थिकं किं पर्यंपर्यन्तानन्तलक्षण्यं कार्यानुमानात्प्रसंगात् तस्मादुभय
२५ लिंगकशास्त्रप्रमाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकीति प्राप्तं उच्यते न स्थान
तउपाधितोपि परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वसंभवः एकं हि पारमार्थिकत्वे ह्युपाधिज
नितस्वरूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत्स च शास्त्रप्रतिषिद्धः न त्वाविशेष्यात्स्फटि
कमणेरिव स्वभावस्वच्छधवलस्य लाक्षारसावसेकोपाधिरक्तिमा सर्वगंधत्वादि
रोपाधिको ब्रह्मणोप्यस्त्विति परिणामः निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वात् श्रुतीनां स
15 विशेषतायामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयः इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मैकत्वप्रति ।
पादनपर्यवसानात् नानात्वस्य प्रमाणांतरसिद्धतयानुवादत्वात् एकत्वस्य चान
धिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेः भेददर्शननिंदया च मायाभिः [illegible] श्रुतिभिरभेदप्र
तिपादनात् आकारवद्ब्रह्मविषयाणां कासांचिच्छ्रुतीनां मुपासनापरत्वं प्रसति उ.
च बाधके स्वपराह्वचनात् स्थलीयमानमपि गृह्यते यथा देवतानाविग्रहवत्त्वं संति चा २३०
नुसारात्ताद्वैतापवादे नाद्वैतप्रतिपादनपराणां तथा श्रुतयः कासांचिद्द्वैताभिधायि २५
नीनां तत्त्वावित्वयपरत्वं तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सन् ब्रह्मपरमार्थतः ।

मिथ्ये... [illegible] ...मिति मत्वा योमोहः ... [illegible] ...दि निमित्तत्वान्मोहस्य प्रमादि निमित्ता... लक्षु
निमेयानां त्राणि प्रसज्येमे मन इति कश्चित् तन्न हेतुं मस्वाप्यंगुरुणि मे यानां त्राणि अमत्यन बध्यि
ते मन इति न चैतावता सम्यक्त्वं भिद्यते तथा विकारांतरेपि मूर्छा न सम्यक्त्वं भिद्यते तस्मात्तेना
कप्रसिध्यभावान्नेयं पंचप्रत्ययस्यास्ति प्राप्तं एवं प्राप्तं उच्यते यद्यपि विशेषविज्ञानो यथा मेन
मोहसम्यक्त्वयोः साम्यं तथापि नैकत्वं न हि विशेषविज्ञानं सद्भावसामान्यमात्रेणोस्य नन्नागारमोरभे
दः वा सैद्धि यव्याप्यव्याप्यांतरभेदेन प्रयोः सम्यक्त्वमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्तल्लक्षणभेदाच्च
भेदः अप्रमाप्रमत्तनयोर्हि ब्रह्मज्ञाणं संपत्तिः सम्यक्त्वं यारीरपरिमाणगोांत ब्रह्मज्ञाणं संपत्ति मोहः
यद्यपि सत्यपि मोहेन मरणेन तथाप्यमतिमोहेन मरणमिति मरणे योमोहः सुश्लथापातो
दिनिमित्तत्वान्मोहस्य प्रमादिनिमित्तत्वाच्च सम्यक्त्वस्य स्वभावेनेत्यादि विकारलक्षणत्वान्मोहस्य
प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणत्वात् सम्यक्त्वस्य सम्यक्त्वस्य लक्षणांतरभेदेपि निमित्तप्रयोजनलक्षण
भेदादेकत्वं तस्मात् सम्यक्त्वमोहावयवयोर्ब्रह्मज्ञाणसंपत्तावपि सम्यक्त्वे याहशी संपत्तिर्न ताह
शी मोहस्य संपत्तिः कृत्ता साम्यवैषम्याभ्यामर्हं ते पदाचेतद्वक्ष्यांतरं तद्रूपभेदात्तस्य वि
लक्षणायपत्वेतरमास्वयं अभेदेतुन यत्वांतरमिति चिंता प्रयोजनं नस्थानतोपि परस्पोभ
यलिंगा सर्वत्र हि प्रवांतरसंसर्गमिति माह येन ब्रह्मज्ञाणसम्यक्त्वादि क्षिति यद्यपि तदन्य
तमारंभणेशाद्यादि प्रायउत्पत्ति निष्कुपंचमेवब्रह्मोपपादितं तथापि प्रपंचलिंगानां बहू
नां श्रुतीनां दर्शनात् भवति पुनर्विचिकित्सा प्रतत्सविचारणोपायसंभवः तत्सचतत्त्वज्ञान

वास्व- नृ-टि- ३३८ २६

घटीरथैः समूलमुन्मूलितः प्रपंचश्रुतिस्मृत्यंतरगणैर्भवेत् नचवाच्यं वेदान्तज्ञानेनमायामुक्ते
न्तुमारोपितंत्रिरोपितास्तत्त्वज्ञानस्येमुक्त समारोपितस्यतप्रपंचस्य ब्रह्मतत्त्वप्रज्ञापनपरैर्वे
दवाक्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयद्भिः वाक्यैः समुच्छेदइतिकृतमत्रविधिना नहिविधिविधातेना
पि विना तत्तत्त्वावबोधनेप्रवर्तेस्वात्मज्ञानेरतिवाक्यं प्रपंचविलयं चेति प्रवर्तितः शास्त्रो
ति प्रपंचप्रविलयं कर्तुं नचस्वात्मज्ञानविधिविनावेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधोनभवति ।
मौलिकस्यज्ञाध्यायाध्ययनविधेरेवविवक्षितार्थतयासकलस्यवेदराशेः फलवदर्था
वबोधपरतामापादयतोविद्यमानत्वादन्यथाकर्मविधिवाक्यान्यपिविध्यंतरमपेक्षेरन्नि
ति नचचित्तमात्राकारधीर्विधिविनियतमपीत्यायामस्याभिरूपपादितं विलक्षणवा
पमर्थस्तत्रैवप्रपंचितः तस्माज्जातिलयवाक्यानुरूपादिति बाह्यधिमत्रूपाएतेऽप्यात्मावा
अरे द्रष्टव्यइत्यादयोनतद्विधिपराइति तदिदमुक्तं द्रष्टव्यादिवाक्यान्यपितत्ताभिमुखीकर
णप्रधानानितत्त्वावबोधविधिप्रधानानीति अपिचब्रह्मतत्त्वोनः प्रपंचमुक्तंनतत्रनि
योगः कश्चित्संभवति जीवोहिनियोज्योभवेत् सचेत्प्रपंचपक्षेवर्णितःकोनियोज्यस्त
स्यात्क्षणिकत्वात् अथब्रह्मपक्षेतत्प्राप्त्यनियोज्योब्रह्मणोऽनियोज्यत्वात् अथब्रह्मणोन
नापि अविद्ययाअन्यवेतिनियोज्यः तदप्युक्तं ब्रह्मभावमस्याप्यरमार्थिकमवगमयता कृ.
आगमेनाविद्यायानिरस्तत्वात् तस्मान्नियोज्याभावादपिनातिनियोगः तदिदमुक्तं जीवो ३३८
नामप्रपंचपक्षस्यैवेति अपिचज्ञानविधिपरत्वेतन्मात्रात्ज्ञानसाध्यमनेः तत्प्रति २६

26

विशेषस्य सर्वेषां धर्मत्वान्नीलादयस्तु पार्थिवत्वाद्धर्मात्तु इति सिद्धं योऽयमतिरोहितार्थः प्र
वक्ते चित्तद्वधिकरणे कल्पयन्तीति किं सर्वलक्षणं प्रकाशलक्षणं च ब्रह्म किं सर्वलक्षण
मेव ब्रह्मेति न बोधलक्षणमेवेति तत्र श्रुत्वेवं पदैर्गृह्यन्ते प्रकाशवत्त्वादेव पर्याप्तं चकारा
सत्त्वादेव पर्याप्तं ब्रह्मलक्षणमिति ब्रूमः । तेः सिद्धान्तयति ग्राह्य च तन्मात्रं प्रकाशमात्रं न हि सत्त्वं ।
नाम प्रकाशरूपाद्भिन्नं तत्पर्यायः सर्वेषां धर्मत्वादयोऽपि तु प्रकाशरूपमेव च सदिति नो भयरू
पत्वं ब्रह्मणस्तु स्यात् तदेतदनेनोपन्यस्यते स्पष्टितं सत्त्वा प्रकाशयोरेकत्वेनोभयलक्षण
त्वं भेदेन स्यान्नतोऽपीति निराकृतमिति नाधिकरणं तदं प्रयोजयति परमार्थतस्त्व
भेद एव प्रकर्षः प्रकाशवदिति सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति रूपवदेव
हि तत्प्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात् एवं हि तस्याकृता
र्थः स्यात् यदि काश्चिद्रूपासनपरतया रूपमाचक्षीरन् काश्चिज्ञानरूपं ब्रह्मेति
पादनपरा भवेयुः सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वेनानीरूपब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वे तु को
विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः एकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्य
वदित्यधिकाराभिप्रायं अन्तर्वंशभेदात्तु भिन्नानामपि नियोग इति कोऽयं प्रपंच
विलय इति वाक्यस्य प्रपंचस्य प्रविलयः सर्पादिवत् विद्यासंयोगात् समारोपितस्य
वास्तवाः सर्पभावस्य रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् न तु तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः पृथि
व्यादिप्रपंचः पुरुषमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुं अपि च प्रज्ञानाद् ब्रह्मकादिभिः मुक्त

वाच० नं०टि० ३३५ १७

प्रकृतेनावगन्तुं हि प्रतिषेधयितिनेत्यब्रवीति च भूयः अधिकरणविषयमाह द्वे वाव ब्रह्मणो
रूपे इति द्वे वाव द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतो रूपस्याविद्याध्यारोपितस्थे एव रूपेणा
भ्यां हि तद्रूप्यते तेद्दर्शयति मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च समुच्चीयमानावधारणं अन्तर्णीतस्वात्मभेदानामिती
नां भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्त्तं मूर्च्छितावयवं इतरेतरानुप्रविष्टावयवं कठिनमिति यावत् त
स्यैव विशेषणं तयोरिति मर्त्यं मरणधर्मकं स्थितं यच्चापि परिच्छिन्नमिति यावत् सदन्ये
भ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मवदिति यावत् गंधस्नेहौ स्नेहनाग्नावापोऽन्यवद्धे द्वे ते
वो साधारणधर्माः तस्यैतस्य रूपस्य रूपस्यैतस्य तेजो वन्नस्य चतुर्विशेषणस्यैष रसः सारो
य एष तपति अप्यामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं च तद्वैतत्कठिनमिसमूर्त्तं एतदमृतं अमर
णधर्मकं मूर्त्तं हि मूर्त्तान्तरेणाभिहन्यमानमवयवविश्लेषात् ध्वंसते न चैतत्तथाभावः संभ
वत्यमूर्त्तस्य एतद्यत् एतिगच्छति व्याप्नोतीति एतत्त्यं नित्यपरोक्षमितार्थः तस्यैतस्यामूर्त्त
स्यैतस्यामृतस्यैतस्य यतः एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन् सवितृमंडले पुरुषः करणात्म
को हिरण्यगर्भः प्राणा इत्यपः तस्यैष रसः सारः नित्यपरोक्षता तावत्साम्यं इत्यधिदैवतं अ
थाध्यात्ममिदमेवमूर्त्तं यदन्यत्प्राणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शारीरारंभकं एतन्मर्त्यं ए
तत्स्थितमेतत्सत् तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष चक्षुः
सतो ह्येष रस इति अथामूर्त्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं
तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः त्यस्य ह्ये

17

उं० ३३५ १७

पादनपरत्वमप्यभ्युपगमनीयं तत्र च वरं तत्तत्प्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्मादवश्याभ्युपेतव्य
त्वेनोभयवादिसिद्धत्वात् एवं च कृतं तत्त्वज्ञानविधिनेत्याह ज्ञेयाभिमुखत्वस्यापीति न च ज्ञानाथा
नेप्रमाणानपेक्षत्वाल्लिकस्मिंश्चिद्रूपयोगो विधेः एवं हि तद्रूपयोगो भवेद्यद्यन्यथाकारज्ञान
मन्यथा दर्शितं च न तद्वक्तुं नापि प्रकृतमित्याह न च प्रमाणान्तरेणेति किं चान्यत् नियोग
निष्पन्नमेव प्रपञ्चमस्मान्नापेक्षते अभ्युपगतं भवद्भिः शास्त्रपर्यालोचनया नियोज्य ब्रह्मात्म
त्वेनैवगम्येति न चैतद्युक्तमस्तु विरोधादप्रमाणकेऽभ्युपेतद्युक्तमस्तु मनियोज्यब्रह्मात्मत्वे च जीव
स्य प्रतिपादयति जीवे चाविनियुक्ते ततोऽप्यपि चाविरुद्धार्थे च व्यादित्याह अपेति दर्शपूर्ण
मासादिवाक्ये प्रज्ञीनस्यानियोज्यस्यापि वस्तुतोऽपस्तनियोज्यभावस्यानियोज्यताप्रसक्तौ न
हि तद्वाक्यं तस्यानियोज्यतामाह अपि तु लौकिकप्रमाणसिद्धां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शपूर्ण
मासौ विधत्ते इदं तु नियोज्यतामपनयति च नियुङ्क्ते चेति उक्तमिष्टमिति भावः नियोगपरतापा
चेति पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठा श्रुतानश्रुता नियोगनिष्ठतेत्यर्थः अपि च
नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपौर्णमासकर्मण इवापूर्वोत्तरव्यापाराद् तत्रात्मज्ञानकर्मणो
पि अपूर्वं वा तद्व्यापारादेव स्वर्गादिफलवत् मोक्षस्यापि नेदं तत्पशुफलस्य सिद्धिस्तथा चा
नित्यत्वं स्यान्निशापतं स्वर्गादिवद्भवेदित्याह कर्मफलवदिति अपि च ब्रह्मवाक्येष्विति सप्र
पञ्चनिःप्रपञ्चोपदेशेषु हि सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चभेदादेकप्रयोगत्वमसिद्धं दर्शपौर्णमासप्रया ।
ज्यादिवाक्येषु तु प्रयाजानुबन्धभेदस्यापि अधिकारेणास्य साध्यस्य भेदाभावादभेद इति

वाच-न-टि-२४० २८ विशेषाः मूर्त्तामूर्त्तादयः नचतत्तत्तद्विशेषनिषेधे सामान्यमवस्थातुमर्हतीति निर्विशेषस्य सा
मान्यस्यायोगात् यथाहुः निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवदिति तस्मात्तत्तद्विशे
षनिषेधेपि न सामान्यमवशिष्यते किन्त्ववस्थानात् सर्वस्यैवायं निषेधः अत एव नेहेतस्मा
दिति नेत्यन्यत्परमस्तीति निषेधात् परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः अस्तीत्ये
वोपलब्धव्य इति चोपासनाविधानं च शेषं न तत्त्विति अमेवास्य तत्तत्वरूपं सर्वं चामनुद्भावयत्ता
ननिदापञ्चान्यत्र ब्रह्मत्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्त्तामूर्त्तरूपप्रतिपादनवन्निषेधार्थं अ
सन्निहितोपि च तत्र निषेधो योग्यत्वात् संभवत्यते यथाहुः येन यस्याभिसंबन्धो दूरस्थे
ष्यापि तेन सः इति तस्मात् सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति चेत् प्रथमः पक्षः शून्यवादापत्ति व्या
दिष्टपञ्चसमस्तस्य प्रमत्वादिप्रमाणैः सिद्धत्वात् ब्रह्मणस्त्वात्मनः सर्गोपचरत्तपासत्
18 त्वप्रमाणविरहात्तन्न तस्मात्तन्निषेध इति विषमः प्रपंचप्रतिषेधे समस्तप्रमत्वादिव्याको
पप्रसंगात् अयं प्रतिषेधस्तव्याकोपात् अप्रतिषेध प्रतिषेधेन संबध्यते योग्यत्वात्प्रपञ्चः त
द्वैपरीत्यादीप्यात्तदसंतत्त्वाभावस्तु च न्यायेति मध्यमः पक्षः तत्र प्रथममपक्षमाणाकरोति
नतावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवादप्रसंगादिति अयमभिसंधिः उपाधेयो हि भी उ.
ष्यिभ्याद्योः विषयकल्पिताः तत्र शोणकर्त्रादयइव विशेषाश्रयस्य तस्य नचोपाधिवि २४०
गमेउपहितस्याभावोऽप्रतीतिर्वा नह्युपाधीनां दण्डकमणिकृपाणादीनामपगमे मनु
ष्यस्याभावोऽप्रतीतिर्वा तस्मादुपाधिनिषेधेपि नोपहितस्याशशविषाणायमानताऽ २८

परस्य लिङ्गस्याहितकरणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य द्विरूपमस्यापि श्रुतं श्रुतेरधिगतं तद्वै
वैश्वरूप्यमोपाधिकयोर्मूर्त्तामूर्त्तयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोः कार्यकरणभावेन विभागो ।
व्याख्यातः सत्यस्याद्वाच्यपौरुषेयानीतस्य हेतस्य करणात्मनः पुरुषस्य लिङ्गस्य रूपं वक्त
व्यं मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयं विचित्रं मायामाहेन्द्रजालोपमं तद्धि विचित्रं हि दृष्टान्तेराकेणप
तिलद्यपामाहारजनमित्यादिना एतदुक्तं भवति मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयस्य विचि
त्रं रूपं लिङ्गस्येति तदेवं निरवशेषं सत्यवासनं सत्यरूपमुक्तं यत्तत्सत्यस्य सत्यं ब्रह्म तत् ।
स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते यतः सत्यस्य स्वरूपं निःशेषमुक्तं अतोऽवशिष्टं सत्य
स्य सत्यं तस्यातत्वं तदुक्ति हेतकं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह अथात आदेशः कथं सत्य
सत्यस्य परमात्मनं स्वमाह नेति नेति एतदर्थं कल्पनायामिदमधिकरणं ननु किमनेनावदे
वादेशपंडतानु परमस्यदक्षीमतयाह नह्येतस्मात् ब्रह्मण इति नेत्यस्मादित्यादेरन्यत्परम
स्ति यस्मादेष एव भवेत् तस्मादेतदेवादेशपंतापरमस्तीत्यर्थः ब्रह्मण एव सर्वं नेति नायमेषनि
हितं परामृष्टं ततस्तिषिद्धते नेत्या संनिहितं च मूर्त्तामूर्त्तं सवासनं रूपद्वयं तद्वा हृदयं कोत्र
न च ब्रह्म तदेवं विचार्यते किं रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव प्रतिषिद्धते उत ब्रह्मैवापस
वासनं रूपद्वयं ब्रह्म परिशिष्यत इति यद्यपि तेषु तेषु वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रति
पादितं तदसङ्गावज्ञानं च निर्दिष्टं अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चाप्युपन्नमवधारितं
तथापि सर्वं ब्रह्मस्वरूपं तद्ब्रह्म सवासनं मूर्त्तामूर्त्तरूपमाधारणतया च समानम्प तस्य चेत

वाच. न. टि. ३४२ ३९

तस्माद्दृष्टं तवाचामनभिनिधानात् ब्रह्मणो वाक्यान्यभाषी तत्त्वे नो नसंप्रपितृप्रतिपादनप्र
क्रियापक्रमणम्: यथा यावोदयो विषयाः साक्षात् सृष्टिमपाहितिक्रयाश्रुतिपायतेतेषु क्रीयते च
नैवं ब्रह्मण्यपाकृतः भेदप्रपंचविलयपदार्थे णाचुनिरूपणमिति ततः प्रकृतप्रतिषेधब्रह्म
णोपि कस्मान्न प्रतिषेध इत्यत आह नहि प्रकृतं प्रपंचितं चेति प्रधानं प्रकृतं प्रपंचस्य प्र
धानं न ब्रह्म तस्य षष्ठ्यानततया प्रपंचावच्छेदकत्वेनाप्रधानत्वादित्यर्थः ततो ब्रवीति
तिनेतिनेतीति प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीतीति निर्वचनेन सेतस्मादिति अस्य पदान सेत
स्मात् इति नेति नेत्यस्मादिष्टाद्ब्रह्मणोऽन्यत् परमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपंचप्रतिषेधा

29

द्भूयः शेषं ब्रवीतीति व्याख्येयं यदा तु नेत्येतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदे
शः परामृश्यते तदापि प्रपंचप्रतिषेधमात्रेण प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भाव
रूपं ब्रह्मोपलक्षते कस्मादित्यत आह ततो ब्रवीति च प्रतिषेधमात्रं भूय इति यस्मात्प्रति
षेधं पुरस्तादपि ब्रवीति अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम सत्यस्य सत्यमिति तस्माच्च श्रुतिः
प्राणा वै सत्यमिति महाराजनानुपमितं लिंगमुपलक्षयति तत्खलु सत्यमितराणि तत्मात्
स्यापि परं सत्यं ब्रह्म तदेवं यतः प्रतिषेधस्य परस्तात् ब्रवीति तस्मान्न प्रपंचप्रतिषेधमात्रं
ब्रह्मापि तु भावरूपमिति तदेवं पूर्वस्मिन् व्याख्याने निर्वचनं ब्रवीति व्याख्यानं अस्मिंस्तु
सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्येयं शेषमतिरोहितार्थं उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलव
त् अनेनाहिरूपेण भेदः कुंडलादिरूपेण त्वभेदस्तस्मात् तेन विषयभेदाद्भेदाभेदयोः

उ. ३४२ ३९

शत्वयोगा न चेनेति सन्निधानाविशेषात् सर्वस्य प्रतिषेध्यत्वमिति युक्तं नहि भावमनुपाश्रित्य
प्रतिषेध उपपद्यते किं चिदिक्त्वं चेन्निषिध्यते नमस्ताङ्ग्रपः प्रतिषेधः प्राक्तः प्रतिपत्तेर्नदिद
मत्त्वममपरिशिष्यमाणो वाक्यांशिन्नुपपत्तरः प्रतिषेधं दुमारभ्यते तस्य प्रतिषेधनुमशक्यत्वात्
तस्यैवपरमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेध्यानुपपत्तिः मध्यमे पक्षे प्रतिनिर्दिष्टमपि नाप्यविद्याप्रतिषेध
उपपद्यते युक्तं पक्षे शुक्तिकाविद्याप्राप्तः प्रपंचः प्रतिषिध्यते भ्रान्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेध
स्यानस्याविद्यासिद्धत्वात् नापि प्रमाणान्तरात् तस्याचणाद्येन प्राप्तं प्रतिषेधनीयं तथा च प
स्यागमः प्रापकः सन्नमरं इति सत्यप्राप्तिप्रमाणमिति किं यमुष्यनिषेधोपि प्रमाणवा
न् नचयदि प्रत्यक्षाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पः वस्तुनि सिद्धस्वभावे तदनुपपत्तेः
नचावाङ्मनसगोचरो वृद्धावालोचितं वाक्यः अशक्यस्याप्रतिषिध्यते प्रपंचस्यान्य
विद्यासिद्धोऽपि यद्यपि प्रतिषिध्यत इति युक्तं तस्यैवाभावस्य प्रतिपत्तिमभिप्रेत्योक्तं नापिब
ह्मप्रतिषेध उपपद्यत इति हेतुत्वेन तत्र माह अस्तीत्यात्मोपक्रमविरोधादिति उपक्रम
पराम... सर्वोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपरत्वमुपपादितं प्रथमे
ध्याये न चासत्यामात्मालोचनायां ... ब्रह्मप्रतिषेधेनैषां संबंधः संभवति यच्चवाङ्मन
सातीतत्वादब्रह्मणः तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति तत्राह वाङ्मनसातीत
त्वमपीति प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रयत्नेन ब्रह्म न च निषेधाय प्रतिपादनं श्रुत्युप
पत्तेर्विस्तरतः प्रपञ्चात् इदानीं तन्निः प्रयोजनमित्युक्तं प्रत्यात्मनादीपकं पत्तिन्यायः

ततः तद्विरोधदर्शनात्तत्स्मृतिसमाधानार्थमयमारंभः आंगलं स्थूलं प्रकाशवदनंतवज्ज्यो
तिष्मदायतनवदिति पादा ब्रह्मणश्चत्वारः तेषां पादानामर्द्धान्यष्टौ शफाः तैः षूावस्थब्रह्म।
णउक्तषोडशशफं ब्रह्म षोडशकलाः अस्येति षोडशकलं तद्यथा प्राची प्रतीची दक्षिणोदीची
तितस्रः कलाश्चतस्रो दिक्कलाः स प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः एतदुपासनायां प्रकाशवा
न्भुवो भवतीति प्रकाशवान्पादः अथापराः पृथिव्यंतरिक्षं द्यौः समुद्र इति चतस्रः कलाः ए
षद्वितीयः पादोऽनंतवान्नाम सोऽयमनंतवत्त्वेन गुणेनोपास्यमानोऽनंतवत्त्वमुपासकस्यावहती
त्यनंतवान्पादः अथाग्निः सूर्यश्चंद्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः सज्योतिष्मान्नाम पादः तृ
तीयः तदुपासनाज्ज्योतिष्मान्भवतीति ज्योतिष्मान्पादः प्राणः चक्षुः श्रोत्रं वा मितिच
तस्रः कलाः श्चतुर्थः पादस्त्वायतनवान्नाम एते प्राणादयो हि गंधादिविषयायतनमाश्रयतन
मात्रितया भोगसाधनं भवतीति आयतनवान्नाम पादः तदेवं चतुःष्पाद्ब्रह्म षोडशशफं षोडश
कलमुक्तं श्रुत्वा अतत्तत्त्वब्रह्मणः परमस्वरूपमिति मा देतत्प्रतिपत्त्यर्थं सोऽयं योऽन्यतामेता
वदिमतआह अमितं प्रतीतिप्रमाणाविरुद्धं तत्तावदिमर्थः भेदव्यपदेशाश्च त्रिः प्रकार
आधारतश्चातिदेशतश्चावधितश्च सामान्यतत्त्वजगतस्तत्त्वमर्यादानां चविधारकं तेन सामा
न्यमयाहितत्वतः परं विधारयति तदुपादानत्वात् एवं ब्रह्मापि जगद्धारयति तदुपाद
नत्वात् तत्त्वमर्यादानां चविधारकं ब्रह्म इतरथा तिचपलस्थूलबलवत्कल्लोलमाला ।
कलिलो जलधिरिलापरिमंडलमवगिलेत् वाडवानलो वा दिग्भ्रूर्जं ज्वालाजटालो

20

र्विरोध इति एकविषयत्वेन वा सर्वदोपलब्धेरविरोधः विरुद्धमिति हि नः कः संप्रत्ययो न
पश्यमाने नोपलभ्यते अभ्यासत एव प्रमाणादेकत्रात्रापि भेदाभेदौ प्रतीयमानौ न विरोध
मावहतः सवितृप्रकाशयोरिव प्रत्यक्षप्रमाणगतभेदाभेदाविति प्रकारान्तरेण भेदाभेदयो
रविरोधमाह प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह पूर्ववद्वा अयम
भिसंधिः यथा अहेर्वस्तुनोऽहित्वेनाभेदः कुण्डलत्वेन भेद इति एवं ब्रह्मणः प्रपञ्चो ज्ञायते कि
महित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति यदि भिन्ने अहित्वकुण्डलत्वे इति वक्तव्यं न तद्वस्तुन ।
स्ताभ्यां भेदाभेदौ न स्तः भेदाभेदौ न स्तो भेदाभ्यामन्यद्वितयमभिन्नं वा भवितुमर्हतीति प्रसंगा
त् अथ वस्तुनोऽनभिन्ने अहित्वकुण्डलत्वे तर्हि सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदः तयोर्वस्तुनोऽ
नन्यत्वेनाभेदात् न चैकविषयत्वेऽपि सदानुभूयमानत्वात् भेदाभेदयोरविरोधः परस्परविरुद्ध
योरप्यविरोधे कनाम विरोधो भवति एत न च सदानुभूयमानत्वविचारासहं भाविकं भवि
तुमर्हति देहात्मभावस्यापि सर्वदानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसंगात् विपञ्चितं चैतदस्माभिः
प्रथमसूत्रे इति नेह प्रपञ्चितं तस्मादनाद्यविद्याकल्पितभेदं कल्पितात्मनो जीवभावभेदो न भा
विकः तथा च तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तावपवर्गसिद्धिः नास्तिकत्वेन तत्त्वज्ञानान्निवृत्तिसं
भवः न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गसाधनमस्ति यथाह श्रुतिः तमेव विदित्वाति मृत्युमेति ना
न्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति सोऽयमविरोधो हितार्थं परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः
यद्यपि श्रुतिप्रामाण्यात् ब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीति तथापि तत्र यापि सेत्वादिश्रुतेर्नामाण्या

वाच॰
तृ॰ टि॰
२५४३
२२

व्याप्तं अनेन सर्वगतत्वं मायामत्वात्त्वादिभिः ब्रह्माद्वैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्व
स्वरूपत्वेन रूपेण रूपवत्तं सिद्ध्यतीत्यत आह यत्नेन सतताद्विनिराकरणं सपरहेतुनिराकरणे
नास्य प्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वसाधर्म्योपन्यासेन च सर्वगतत्वमव्याप्तत्वं सिद्धं भवति अ
द्वैते सिद्धे सर्वोपमानिर्वचनीयः प्रपंचावभासो ब्रह्माधिष्ठान इति सर्वेषां ब्रह्मसंबंधाद्ब्रह्म सर्व
गतमिति सिद्धं फलमत उपपत्तेः सिद्धान्तोपक्रमसिदमधिकरणं स्यादेतत् नित्यशुद्धबु
द्धमुक्तस्वभावब्रह्मणः कुत ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतुत्वमित्यत आह तस्यैव ब्रह्मणो व्याव
हारिकात्मिति नास्य पारमार्थिकं रूपमाश्रित्य तत्त्वं मते किं तु मायाव्यावहारिकं एतच्च तत्प
साचीपते अदोनिव्याचक्षाणैरस्माभिरुपपादितं इष्टं फलं स्वर्गः यथाहुः यन्न दुःखेन सं
भिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वर्गपदास्पदमिति अनिष्टमवीच्यादि
स्थानभोग्यं मिश्रं मनुष्यभोग्यं पतच्चतावत्प्रतिपद्यते फलं अत ईश्वरात्कर्मभिराराधितात्
भवितुमर्हति अथ कर्मण एव फलं कस्मान्न भवतीत्यत आह कर्मणस्त्वनन्तरविनाशि
नः अनन्तरविनाशिन इति चोदयति स्यादेतत् कर्म विनश्यदिति उपात्तमपि फलं भोक्तु
र्योग्यतावाद्वा कर्मान्तरप्रतिबंधाद्वा न भुज्यत इत्यर्थः परिहरति तदपि न परिशुद्ध्यतीति ऊ॰
नहि स्वर्गोऽप्यात्मानं लभतामिति अधिकारिणः कामयते किं तु भोग्यो मेऽस्या भवत्विति ते २५४३
न पाहत्यामभिः कामयते तादृशस्य फलत्वमिति भोग्यमेव सत्फलमिति न च तादृशात्कर्मानं २२
तरमिति कथं फलं सदपि स्वरूपेण अपि च स्वर्गो न रको नीवतमे स्थावरे दुःखेदु न तद्धियये

92

जगद्भूमस्य साङ्गावयवेन पवनः प्रवेशो वा कोऽयमेव ब्रह्मांडे विग्रहत्वेऽपीति तथा च श्रुतिः भी
षास्माद्वातः पवत इत्यादि काम मनमोऽत्र ब्रह्मप्रतीकस्य समारोपित ब्रह्मभावस्य वाक्प्राणश्च
क्षुः श्रोत्रमिति चत्वारः पादाः मनो हि ब्रह्मेत्युपास्यत्वात् छान्दोग्यश्रुतौ तत्पादत्वं च वागा
दिभिः संचरत इति संचरणसाधारणात् मनसः पादाः तदिदमाध्यात्मिकमाकाशस्य ब्र
ह्मप्रतीकस्याग्निर्वायुरादित्यो दिश इति चत्वारः पादाः ते हि व्यापिनो नभस उदर इव गोः
पादा विवलग्ना उपलक्ष्यन्त इति पादाः तदिदमपि दैवतं मदनेन पादवदिति वैदिकं नि
दर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निदर्शनमभिप्रायः अथवा पादवदिति तद्वदितो हि पिंडद्र
व्याणामाध्यानव्यवहारात् पर्यः स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ब्रह्म सुषुप्त्यादिस्थान
विशेषयोगात् तु ब्रह्म तस्य ज्ञानस्य ज्ञानपरोऽविशेषविज्ञानस्यापि सुषुप्त्यादेरभिभवे सत्यभाव
स्यायामिति तथा भेदव्यपदेशोपपत्तिर्विषयो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति यथा सोऽयं ज्ञा
तमार्गमभिवेशिन्यः सवितृभासो जलमार्गोपाधिभेदात् भिन्नाभासन्ते तद्विगमे तु नाभ
त्तिमद्रूपेणैकीभवन्ति सततत्वेन संबध्यन्त इव एवमिहापीति स्यादेतत् एकीभावः क
स्मादिह संबंधः कस्यचित् ब्रह्मव्यापत्ते नत मात्र्य एवं सम्बन्धत्वं परिहरन्ति उपप
त्तेश्च स्वमप्यीत इति हि स्वरूपसंबंधं ब्रूते स्वभावश्चेदनेन संबंधस्तेन स्वाभाविकः स्वा
भाविकत्वादात्मा नातिरिच्यत इति तर्कपादे उपपादितमभिमर्शः तथा भेदोऽपि
वियोगो नाम्नाहत्वाः स्वाभाविक उत्पत्तेः तथा च श्रुतिः सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ।

वाच. त. कि. २५५ २२

22

कुर्वीतेत्यनुपकारिणांचैतेषांनशक्यपरिहारइति ग्रामीणानामस्ननतेपुरुषस्यभवत्यधिकारोनत्वधिकाराभा
वप्रतिपादितानर्थस्यपरिहारःप्रकृतस्यैवकाम्यापरम्परानिमित्तोनिविलक्षणः कामपशुग्रामनिमित्तत्वम
सस्त्रतन्त्रानपरत्वंभेदमपंचविलक्षणात्तेनयाहिसर्वत्रैवकाम्यापेक्षाचित्रैर्दृश्यप्रविलक्षणोभाग्य
ते यथास्वर्गकामोयजेतेतितथारोगाद्यभावप्रविलक्षणः इहलिङ्गापातनतोदेहातिरिक्तग्राम्य।
पिशुकफलोपभोगसमर्थोधिकारीगम्यते तत्राधिकारस्यानैतनकर्मणानिराकरणात् अस
तोपिप्रतीयमानस्यविचारासहस्योपपत्तामात्रेणव्याख्यानात् अनेनवाक्येनदेहात्मभावप्रवि
लपःतस्मरणात्क्रियते गोदोहनेनपशुकामस्यप्रणयेदित्यत्रापिप्रणयनतोऽधिकृताधिका
राश्रमादधिकारिभेदप्रविलक्षणः निषेधवाक्यानितस्मात्तादेवप्रवृत्तिनिषेधेन विधिवाक्या
नितस्यातिसांग्रहणायमेतग्रामकामइत्यादीनिनसांग्रहणायोदिप्रवृत्तिपराण्यपितुपापा
तरोपदेशेनसेवादिस्वोपायप्रतिषेधार्थानि यथाविषंभक्षयमाऽस्यगृहेभुंक्थेति तथाचरा
गाद्यतिप्रवृत्तिप्रतिषेधेनश्यामतस्यशास्त्रत्वमप्युपपद्यते स्यानिबंधनानुपायोपदेश
द्वारेणप्रवृत्तिमनुजानतोरागासंवर्द्धनादश्यामस्यतनप्रसंगः तन्निषेधेनतुब्रह्मणिप्रणिधान
मात्यन्तश्यामत्वंशास्त्रत्वंभवेत् तस्मात्कर्मफलसंबंधस्याप्रामाणिकत्वादनादिविचित्राविद्या
सहकारिणोऽस्मादेवकर्मणोनपेत्वाद्विचित्रफलोत्पत्तिरिति कथंतर्हिविधिः किमत्रकर्मप्र
वर्त्तनामात्रत्वाद्विधेस्तस्याधिकारमंतरेणाप्युपपत्तेः नहिपापःप्रवर्त्तयतिसर्वोऽपि
कृतमपेक्षते पवनादेःप्रवर्त्तकस्यतदनपेक्षत्वादितिशंकामपाकर्तुमाह तत्रचविधि

श्री. २५४ २२

णामनुभवेन भोगस्य परस्तात्स्वात्मानवगतं भवितव्यं तस्मादननुभवयोग्येऽननुभूयमानेऽपि यागे स्वर्गं जनयन्
स्त इति निश्चीयते चोदयति अयोग्योऽयं नानुभूतकर्मानन्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वाद्भवेदिति ।
परिहरति न तद्युक्तमिति यथा हि चेतनेन तत्र सर्वं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्त्तत इति शस्त्रे तावन्मात्रमवधा
रितं तस्मादपूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठितेनैव प्रवर्त्तितव्यं नान्यथेत्यर्थः न चापूर्वे श्रमा ।
त्मिकमपीत्याह न दृष्टमिति चेत्किंश्रुतत्वाच्च अनादौ प्रत्यदः सिद्धान्तेनोपक्रम्यापूर्वं प्रत्यक्षेण गृह्णातीति धर्मे
जैमिनिरत एव श्रुतिमाह श्रूयते तावदिति न च स्वर्गकामो यजेतेत्यादयः श्रुतयः फलं प्रति
साधनतया यागं विदधति तथाहि यदि यागाद्य एवकिंयानन्तरं स्वर्गो भवन्नान्यथापि तत्
एव स्वपदेभ्यः पूर्वापरीभूताः साध्यस्वभावा यागमधित इति न साध्यान्तरमपेक्षत इति न स्वर्गो
णस्य साध्यान्तरेण संबन्धुमर्हतीति अथापि तद्व्यतिरेकिणी भावनास्ति तथाप्यसौ भावनापेक्षापि
स्वपदोपात्तपूर्वावगतं च भावं धात्वर्थमपहाय नाभिधानपदोपात्तपुरुषविशेषणं च स्वर्गादि
भाव्यतया स्वीकर्त्तुमर्हतीति न चैकस्मिन्वाक्ये साध्यद्वयसंबन्धसंभवः वाक्यभेदप्रसंगात्
न केवलं शब्दतो वस्तुतश्च पुरुषप्रयत्नस्वभावभावनायाः साक्षाद्धात्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादि
स्तस्य तद्व्याप्यत्वात् स्वर्गादेस्तु नाम पदाभिधेयतया यागसिद्धरूपस्याव्याप्तत्वाच्च साध्यत्वं या
त्वर्थं प्रति भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायात्सम्बन्धतया गुणत्वेनाभिसंबन्धः तथा च या
ग्मार्थसूत्रे द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध इति तथा च कर्मणो यागादेर्हेतुः एवं ते
न पुरुषार्थसमीहितत्वात्समीहितस्य च स्वर्गादिरसाध्यत्वात् तेन यागादयः पुरुषस्योप

वाच- रस्यादेरपि छिद्रादिस्थितत्वाभावात् फलस्य साक्षात्भावनाव्याप्यत्वविरहिणोऽपि तदुद्देश्यप
त- हि- तया सर्वं तद्व्याप्यतया व्यवस्थानात् स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकार इति सिद्धं
२४५ न चाश्रान्तार्थविषयाः सांग्रहण्याद्या यागविधयः परिसंख्यापकानि यामकावा भवितुम
२२ र्हन्ति न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो वाऽधिकारिभेदप्रविलयो वा प्रसक्त उपपादयि
तव्यापातात् ततः प्रतिभाने चास्ततमरत्वमेकत्वार्थापत्तेपरत्वं त्वरस्ततः प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यं
स्वतादर्थ्ये संभवति न संयुक्तापातपरत्वमुचितं न चैतावता शास्त्रतव्याघातः तस्य स्वर्गा
द्युपायप्रदर्शनेऽपि शास्त्रतोपपत्तेः पुरुषश्रेयोविधायकत्वं हि शास्त्रत्वं स्वर्गादीनामपि पुरु
षश्रेयोभिधायकत्वेन सर्वपार्षदत्वपानतत्त्वव्याघातः तस्माद्विधिविषयभावोपगमाद्या
23 गः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धं कर्मणो वा कालान्तरविस्थेतिकर्मणोऽवान्तरव्यापारः एत
दुक्तं भवति कर्मणो हि फलं प्रति प्रसाधनत्वं श्रुतं तन्निर्वाहश्च तस्यैवावान्तरव्यापारो।
भवतीति न च व्यापारवतिसमस्यैव व्यापारो नाश्रतीति युक्तं अस्मत्तव्याग्नेयादिष्वतदु
त्पूर्वाणं परमापूर्वं जनयितव्येतदवान्तरव्यापारत्वात् अस्त्यपि तैलपानकर्मणा
तेन पुष्टो कर्तव्यापांत्रतरा तैलपरिणामभेदानां तदवान्तरव्यापारत्वात् तस्मात्कर्म उ-
कार्यमपूर्वं कर्मणः फलेन तदेतद्वावान्तरव्यापार इति युक्तं यदा पुनः फलोपजननात्य २४५
यान्नुपपन्नामिति चिकल्प्य नेतदा फलस्य वा पूर्वावस्था अविचित्रस्य कारणस्येति म २२
तीश्वरादेव केवलादिति शेषः कर्मभिन्नेत्रा सभाश्चभेः कार्यं द्वेषोत्सादेरागादिमतः प्रसं

श्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागाः स्वर्गोत्पादका इति गम्यते अन्यथा साधनत्वज्ञानात् को यागाद्याप
द्यते अयमभिसंधिः उपदेशो हि विधिः यथोक्तं तस्य ज्ञानमुपदेश इति उपदेशश्च नियोज्य
प्रयोजनेन कर्मणि लोकव्यापारणं प्रसिद्धः तद्यथा आरोग्यकामो नीलीं भुञ्जीत एषः स्वयं या
गाद्युत्भवानन्वेति न तत्र ज्ञापिविधिनियोक्तृप्रयोजनस्य तत्राभिप्रायस्य प्रवर्त्तकत्वात् तस्य
चापौरुषेये असंभवात् अस्य चोपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्ठानं येति
तानुकूलव्यापारयोगित्वं सम्याभिरूपपादितं न्यायकणिकायां तथा च स्वर्गकामो यजे
तेत्यादिषु स्वर्गकामदेः समीहितोपायतया यागं यते यागादयश्च तत्प्रयोजनसाधयितारम
भियाद्धेपुः तदुक्तं भृषिणा असाधकं तु तादर्थ्यादिति अनुष्ठानं येति तोपायतारहितप्र
वर्त्तनामात्रार्थत्वे यजेतेत्यादीनां असाधकं कर्म यागादिस्याप्यसाधयितारं नाधियाच्छेदितरर्थः
न चैते स्वात्मानुष्ठानमात्राद्या अपि कर्तेपेक्षितसाधनतामविद्युपहितमर्यादभावनोद्देश्यताभ
वितुमर्हतीति येन पुंसामनुपकारकाः सन्तो नाधिकारमाज्ञाभवेयुः उः खलु तेन कर्मणां चे
तनसमीहासाधनत्वात् स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वरूपकामनाप्रधानात्वतीनामकत्वाच्च
नामपदाभिधेयानामपि गुरुतुदिशो एतन्नामपि भावनोद्देश्यत्वात् तदभावात्तु प्रतीतेः
फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणेन च यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्य
तद्रूपस्य फलसाध्यत्वस्य च समप्रधानतामावेनैकवाक्यसमवायसंभवात् भावनाभा
व्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करणत्वेऽप्यविरोधात् अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात् य

वाच. तृ. द्वि. २५६ २५

देवताराधनं कृतिरूपमिति सिद्धं अतः स्थायिनो निष्फलप्रसवः न च शुभाशुभकारिणां
तदनुरूपफलं प्रसवानाद्देवताद्वेषपक्षपातवतीति प्रसज्यते न हि राजा साधुकारिणमनु
गृह्णन् निगृह्णन्वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्तो वा तद्वल्लौकिकोपीश्वरः यथा च परमा
पूर्वैककर्तव्येत्वङ्गापूर्वाणां मध्यमापूर्वाणां चोपयोगा एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुप
योगाराधनानां चोपयोगाः स्वाम्याराधन इव तदमात्यतत्स्वाम्यनिजनाराधनानामिति सर्वं स
मानमन्यत्राभिनिवेशात् तस्माद्दृष्टाविरोधेन देवताराधनात्फलं न त्वपूर्वात्कर्मणोऽपूर्वा
केवलान्नाद्विरोधतः हेतुव्यपदेशाच्चेति तस्मार्त्तव्याख्यानतः ये पुनर्वर्तनशीलमिथ्यापावन
यफलोऽस्मादनाद्यनिमित्तं सर्वं साधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारी यमधिकरणं दूष
णं बभूवुः तेभ्यो व्यावहारिकम्या मीमांसिशीसीतव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत
इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ पूर्वेण संगतिमाह व्या ।
ख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण उत्त निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान आक्षिपति ननु विज्ञे
यं ब्रह्मेति भावप्रवणस्य स्वरूपवर्णनं भेदान्न तद्रूपविशिष्टब्रह्मगोचराणि ज्ञानानि गोचर
भेदाद्भिद्येरन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादीभेदेनेन नानात्वाभावं ब्रह्मणः स्व
भावभेदात्तद्विभिन्नानि ज्ञानानीत्यत आह एकरसं हि तदनेकविधं न त्वेकमप्यनेकरूपं लोके दृ
ष्टं यथा सोमशर्मैकोप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रो भ्राता नप्ता जामाता हि जीवनमस्त्यनेकरूप

24

तृ. २५६ २६

गउमायायाः पूर्वोक्तवादरायणो हेतव्यपदेशात् इष्टानुसारिण्यो हि कल्पना युक्ता नान्यथा
नहि नातस्मृतिरिदं आदयः ॐ भकारान्तरानधिष्ठिताः ॐ आद्याद्याभावविभवं तो हष्टाः न चावि
युग्मकनादिभिरप्रयत्नपूर्वैर्व्यभिचारस्तेषामपि कल्पनास्पदत्वाद्व्यभिचारदर्शनत्वात्।
नुपपत्तेः तस्मादचेतनं कर्म्म वा पूर्वं वा चेतनानधिष्ठितं न स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्त्तितुमु
सहते न च चैतन्यमात्रं कर्मस्वरूपसामान्यविनियोगादिविशेषज्ञानशून्यम् उपयुज्यते ये
ननउहितत्वेत्रत्तमात्राधिष्ठितेनमिष्यात मङ्गाबोत तस्मात् तत्प्रसादादानमोपपत्तो
रणेयु पत्ननि दर्शनस्यस्वैः सर्पविनिर्ध्वितं यथा चेतनाधिष्ठिताना मचेतनानां कार्यीयं
भवति तथा चेतन्यं देवतायाः प्रसत्ति वा पुके कृति स्मृती तिहासपुराणप्रसिद्धं न था कां प्र
तिपेत्तुमिष्यमपि स्पृष्टं निरटकिदेवता प्रकरणे लौकिक ईश्वरो दानपरिचरणे प्रणामाञ्जलि
करणस्तुतिमपीभिरतिश्रद्धानाभिर्भक्तिराराधितं प्रसन्नः स्वानुरूपमावाधकायफ
लं प्रयच्छति विरोधितस्त्वापत्ति योभिर्विरोधकायाहि तमित्यपि सप्रसिद्धं तदिह केवलं क
र्म्मो पूर्वं वा चेतनानधिष्ठितमचेतनं फलं प्रसूत इति इष्टविरुद्धं यथा विनष्टं कर्म्म फले
प्रसूतइति न कल्पते इष्टविरोधादेवमिहापीति तथा देव पूजात्मको यागादेवतानप्र
सादयन्फलं प्रसूतइत्यपि इष्टविरुद्धं न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फ
लाय कल्पते तस्मादृष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसत्तिरूपमायते तथा च दे
वताप्रसादादेवस्यापि नः फलोपपत्तेरुपपन्नैः कृतमपूर्वेण एवमष्टभिर्नापि कर्म्मणा

वाच. त. त. २४० २५

क्षिनमपूर्वं बुद्धिं च प्रसूत इति लोकसिद्धं न जातु देहि देवदत्ताय गामश्य देवाय वाजिनमिति देवयाज्ञ
देवदत्तं वाजिनमाजनमवरुंततिलोकिकाः तथा चोपरिष्टात यज्ञे ते तिश्च पमाणमप्रसंबद्धार्थपद्यावा
यात्रकर्मबुद्धिमनादधत्तच्चगुणविधानमात्रासमर्पकर्मान्तरमेव विधत्ते न चैकत्वानुपपन्नमालक्ष
णपाज्योतिः पाष्टोज्योतिमेव प्रकृत्य उच्यमस्मामपद्मपपन्नोलालक्षणिको प्रकृः नहि गंगायां घोषइत्य
त्र गंगायामपदं लाक्षणिकमिति मीनो गंगायामितिवत्रापि लाक्षणिकं भवति भेदेपि च प्रयमसंज्ञा तरे
ण ज्योतिर्विते प्रतिसामानाधिकरण्यं कर्मनामधेयमात्रत्वाभावहतिनत संज्ञान्तरोपजनितो भेदः ग्नि
ममपन्ने बमनुस्महते तथा चाथशाब्दोपि कार्यार्थः प्रकरणं तर नामवयोनयनि एषशाब्दस्यापिकि
यमाणपरामर्शकइति सोपसंज्ञान्तरात्वेदइति भवतुसंज्ञान्तरात्कर्मभेदः प्रस्तुते तु किमायातमि
मत्याह अस्ति चात्रवेदतानतरविहितेष्विति यथैव हि काठकादिसमाख्या ग्रंथेषु प्रवृत्ता एवं ज्ञाने
पिलोकिकाः नचास्ति विशेषो यतो ग्रंथेषु मुख्या विज्ञाने गौणी भवेत् गुणपत्ने च ग्रंथज्ञानयोर
भिन्नशब्दनिमित्तं तस्मात्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या तथा च यदाज्योतिष्टोम संनिधौ श्रूय
माणसमाख्यान्तरं तस्मतीकमपि कर्मणो भेदकं तदा कैव कथायामाख्यान्तरीयेति प्रकृत मेः तस्मती
कं भूत समाख्यान्तराभिधेयं ज्ञानइति तथा रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः श्रूयते द्वादय्या वै। उं.
श्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु इदमाम्नायमतेतत्रेपयसिदध्यानयतिसा वैश्वदेव्या २४०
मिक्षेति अत्र हि द्रव्यदेवतासंबंधानुमितो यागो विधीयते तदनन्तरं चेदमाम्नायते वाजिभ्यो वा
जिनमिति अत्रेदं संदिह्यते किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधीयते उत कर्मान्तरं द्रव्य २५

उत्पत्त्यनन्तरमेकरूपत्वाच्च एकस्मिन्गोचरे संभवंति बहूनि विज्ञानानि न त्वनेकाकाराण्येकस्मि-
न्नेकरूपाणि रूपमाकारः समानार्थत्वेनोच्यते समुदायेनेति तत्र तद्गुणोपधानत्वस्य विषयपाठ पाश्चात्याः
शाखान्तरविधिपाठस्थानान्तरप्रकरणान्तरनामान्तरफलान्तरविषयभेदाद्धि संततस्वर्णः तत्रोपपत्तौ विमर्शोऽत्र
स्याहृत्वेष्वोषधिविनैतिपूर्वोपन्यस्तशङ्कातिरिक्ति तत्रैतिनामान्तरभावाद्धि ग्रहस्यपरेषुज्योतिरयेषु सर्व-
ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति तत्र संशयः किं यजेतेति संनिहितज्योतिष्टोमानुवाद-
न सहस्रदक्षिणालक्षणगुणविधानार्थं उतैतद्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति किं तावत्प्रा-
प्तं ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात् यजेतेति तदनुवादात् ज्योतिरिति शाब्दि पदविकमात्रे प्रत्यभिज्ञाते-
नेति प्रत्यक्षकर्मसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वस्यापनात् तत्कर्मण्यश्चानुवादत्वे तेन तं-
त्र एतनाम्नो भिन्नप्रवचनस्यापनात् ज्योतिःशब्दस्य च संतेव संते ज्योतिरिति च ज्योतिष्टोमे प्रयो-
गादर्शनात् नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोके सिद्धत्वाद्भीमसेनो पलक्षणे भीमपदव-
त् प्रथमश्रुतस्य चानन्तर्यापेक्षासंबंधं प्रत्येतव्य यजेतेः गुणविधिर्विशिष्टकर्मान्तरविधेः गुणमात्र-
विधानस्य लाघवात् द्वादशशतदक्षिणा प्राकृत्या सन्नावविशिष्टतया प्रमाशिष्टतया सह सहस्र-
दक्षिणायाः सह विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुण-
विधानार्थमयमनुवादोऽनेन तत्कर्मान्तरमिति प्राप्ते एवं प्राप्त उच्यते भवेत् पूर्वस्मिन् गुण-
विधिर्यदि तदेव प्रकरणस्यात् विहितं तत्तत्र यथाहि संनिधाविव पिपूर्वाः संबंधो यागेस्य कालान्तरे
प्रतीयमानमन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् उत्पन्नागोतोऽर्थान्तरार्थत्वात् पूर्ववृत्तिर्व्यव

वाच. ण्यादेतदेवं यद्यपि वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्याभिहितानोच्यते तद्धितस्य तस्योति सर्वनामार्थे समर्पणतस्मात्रि
स्प. ब. हितस्य जातिविशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्धितस्यापि वृत्तिः न तु विश्वेषु तत्संबंधेनापि तत्संबंधि
२४८ मात्रे ननु एवं सति कस्मात् वैश्वदेवी यागप्रमात्राद्देवताभिहितां प्रतीमः किमिति वाभिहितापदमपेक्षाम
२६ हे तद्धितांतस्य पदस्याभिधानापर्यवसानात्र प्रतीमः तत्पर्यवसानाय वापेक्षामहे प्रवर्तिताभि
धानं हि पदं समर्थं समर्थयितुमाधातुं देवतासंनिहितविशेषाभिधायितत्संनिधिमपेक्षमाणं सं
निधायकमभिहितापदमपेक्षतइति ऊतस्याभिहितापदानपेक्षत्वमभिहितावनमयप्रसंगः ऊतो वा
तत्रानपेक्षायां तस्य समासमपि पदांतरापेक्षायां पतत्पदं पदांतरापेक्षमभिधत्ते तत्स्मायणं भू
तप्रथमभाविपदावगम्यत्वात् श्रौते च वस्तीपश्चात्पत्तुपर्यवसिताभिधानपदाभिहितपदावगा
26 मगम्यं तत्त्वारम्भप्रतीतिवाक्यागम्यं दुर्बलं चेति तद्धितश्रुत्यवगताभिहितालक्षणगुणावरोधा
न्नूर्वकर्मोमस्योमिवाजिनद्रव्यं स्वमवंधि कर्मपूर्वं स्यात् भिनत्ति एवं च सति निमवद्वगता
नपेक्षसाधनभावाभिहितानवाजिनद्रव्याणां सहविकल्पसमुच्चयो प्राप्स्यति नचाप्रतेनिरू
ढत्वादनपेक्षवृत्तिवाजिपदं कथंचियौगिकं सापेक्षवृत्तिविश्वदेवशब्दाद्देवतां वैश्वदेवपदा
द्राभिहिताद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्र ॐ
धानं च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनं प्रामाणिके च विधिकल्पनागौरवे प्रत्युपेतव्यमेव प्रमाणं। २४८
सत्त्वविषयत्वात् तस्माद्यथेह पूर्वं कर्मसंभिन्नो गुणान्नकर्मभेदः एवमिहापि पंचाग्निवि
द्यायाः षडग्निविद्याभिन्ना एवं प्राणसंवादे वृत्ताधिकभावेन विद्याभेदइति तथाधर्म्मक्रिया। २६

देवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत इति । किं तावत्प्राप्तं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरविधाने गौर-
वप्रसंगात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकल्पनागौरवप्रसंगाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव क-
र्मणि वाजिनद्रव्यविधिः । न चोत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणावरोधात् तत्र वाजिनमलब्धावकाशं
कर्मान्तरं गमयतीति युक्तम् । उभयोरपि वाक्ययोः समसमयप्रवृत्तेरामिक्षावाजिनयोरुत्पत्ति-
समं शिष्यमाणत्वेन नामिक्षायाः शिष्टत्वं । तत्कर्मयागे न यावत्कर्म न वाजिनं निविशेत । न च वै-
श्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षासंबन्धो विश्वेषां देवानां येन वाजिसंबन्धो यागवाक्यगम्यात् तत्वलब्धावे
त उभयोरपि पदार्थान्तरापेक्षत्वादितरेतरवाक्यगम्यतया विशेषात् नोत्सत्व वैश्वदेव्यामिक्षा-
मिक्षापदार्थेन पदार्थामिक्षामवश्यामः । श्रूयते वाजिनं तत्रापि वाजिभ्य इति पदं वाजमवमामि-
मिक्षात्वदेशामस्तीति वाजिभ्य इत्यत्र वैशिनो विश्वान् देवानुपलक्षयति । यद्यपि विश्वदेवशब्दा-
त वाजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना तेनैव हि देवता तेन यागान्तरे ... तेन हृद्यो
दित्यपदयोः सौर्यादित्यचरौ एकदेवमप्रसंगात् । तत्रापि वाजिशब्दे न सर्वेषां नामधेयम् ...
नसन्निहितस्य तत्त्वर्थनामधेयत्वात् । विश्वेषां देवानां च विश्वदेवपदेन सन्निधानात् तत्पदं परः-
स्परं वै तेन वाजिपदेनोपलक्ष्यन्ते न तु सूर्यादिपदवत् ... चतुरुपलक्षणार्थं वाजि-
पदं विश्वदेवोपहितमेव देवतामुपलक्षयतीति न यागान्तरावहदेवताभेदः । ततश्चामिक्षासं-
बन्धोपजीवनेन विश्वेभ्यो देवेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामिक्षया बाध्यते । किं तु तत्पात्रसमु-
च्चीयत इति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्यद्वयप्रयुक्तमेकं कर्म विधीयते इति प्राप्त उच्यते

वाच धिगोचरत्वमि यागगुणमात्रविधानत्वात्तद्वाक्यकर्मानुवादरूपेत्वायांविधिपरिवृत्तेरूपकारोदयानुहोमी
ऌ·ऌ· तिदधिविधिपरत्वात्रोविधिपरिवृत्तरूपेत्वायामग्निहोत्रंजुहोतीति विहितस्याहोमस्य विधिपरिवर्तमा
२५५ नस्यानुवादः नचात्रगुणभेदः समिदादिपदानांकर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात् श्रू
यमाणविशेषणतया चकिंवचनविहितंकिंकर्मानुवादेन कस्यगुणविधित्वमिति चविनिगम्य
२२ ते नचापूर्वनामसत्वोतिशब्ददिविधानात्संबन्धप्रयमसमवगतेर्यतः पूर्वबुद्धिविच्छेदेन विधीय
मानेकर्मणपूर्वस्यात् संज्ञातो व्यवहिं याद किंतु प्रथममत एवकर्मसामानाधिकरण्येनावग
ताः समिदादयस्तत्दृष्टत्वात्कर्मनामधेयतो प्रतिपद्यमानाश्च वाचा तस्मात्नुवादत्वेऽनुवादाविधि
27 त्वेविधयोननुष्ठानात्प्रोणकर्मणो विद्धीयाते तस्मात्सर्वेस्यविद्यप्राप्तकर्मविधिपरत्वात्कर्मापूर्व
ममभ्यासो भावनानुवर्वश्यभूतानिभिदानोभावनाभिनत्तिषष्ठ्यां तथापमावांतरविहितासुपिवि।
द्याः यथावोन्तरविहिताभ्यो विद्याभ्यो भ्यासोभेदस्यतीति अथशाकेष्वे नत्वेकः पुरुषः सर्ववेदांतप्र
त्ययात्मिकाम्युपासनामुपसंहर्तुंशक्नोति सर्ववेदांताध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थापसंहारे ध्य
यनविधानवैयर्थ्यप्रसंगात् प्रतिशाखं भेदे हृपासनानांनायं दोषः समाप्तिभेदाच्च केषां चिद्व्रति
नांमीकारसर्वात्मकयनेसमाप्तिः केषांचिदन्यत्र तस्मादप्युपासनाभेदः अन्यार्थदर्शनादपि उ·
भेदः तथाहि नैतदचीर्णव्रतोधीते इति अचीर्णव्रतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासनाभावः श्च २५५
चिदचीर्णव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते तस्मादुपासनाभेदइति प्राप्तसिद्धांतमाह २२
सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते तस्मादुपासनाभेदइति प्राप्तसि

योपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकौ तु इति तथाहि काशीविवाकाम्यधीयाना लौगाक्षीणा भूमौ भोजनमाच
रंतीनाचरंत्यन्ये तथाग्निमधीयानाः केचिदुपाध्यायपर्णोदकं भक्षमाहरंतीनाहरंत्यन्ये तथा
ऽश्वमेधमधीयानाः केचिदश्वस्य यासमानयंतीनानयंत्यन्ये केचिन्नाचरंत्यन्यमेव धर्मं
नचरंत्यन्ये वक्रकर्मणा शिभूमिभोजनादिजनितमुपकारमाकांक्षंतिनाकांक्षंतिचेति प्रज्ञ
ते अतो यथागम्यते भिन्नानि तानि शाखाभेदेन कर्माणीति अत्र पक्षे किमापतितमित्यत।
आह अस्ति चात्रेति ग्रन्थेषु पाठभेदो नास्तीति शेषः एवं पुनरुक्तत्वादयोपीति सन्निधौप
जनितो भ्यादि प्रपंचकृतो भ्यासो प्रजनातिपाद्यः तत्र किमेका कर्मभावना किंवा पंचैवेति
किं प्राप्तं धात्वर्थानुबंधभेदेन प्रकृतिरधिकरणे भावनाभेदाभिधानात् धात्वर्थस्य च धात्व
भेदमंतरेणाभेदानुपपत्तेः सन्निधौपजनितेति प्रथमभाविनावाक्येन विहिता कर्मभावना
विपरिवर्त्तमानो परितनैर्वाक्यैरनूद्यते न च प्रयोजनाभावादनुवादः प्रमाणसिद्धस्या
प्रयोजनस्यानन्तुयोज्यत्वात् कर्मभावनाभेदेवानेकापूर्वकल्पनाप्रसंगादेकापूर्वापात
त्व्यापारमेकं कर्मेति प्राप्ते एवं प्राप्त उच्यते परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति स
र्वाण्येव प्राथम्याद्यमुपपि पुनरपदत्यापत्नानुपपत्तेः क्रमेणाधीतानीति नन्वयमेषां प्रयो
जकः क्रमः परस्परापेक्षाणामेकवाक्यतां हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्याभावात् प्राम
मित्येवनास्तीति कस्यकोनुवादः कथंचिद्धि परिवृत्तिमात्रस्यौत्सर्गिकाप्रवृत्तप्रवर्त्तना
लक्षणाविधिनापवादसामर्थ्याभावात् गुणश्रवणाद्धि गुणविशिष्टकर्मविधानेवि

वाच॰ तत्र प्रत्यभिज्ञाया प्रमाणानामपि संख्यापि प्रत्यभिज्ञायते नाशङ्क्यं मन्त्रैर्विधीयमानस्य चाधिकस्य योऽग्निः गृह्यते
न॰ ल॰ गृह्यमाणवह्निकल्पस्य संभवात् प्रयाजानां तदेवानभेदः उत्पत्तिशास्त्रेऽस्मिन् प्रयाणस्य संवादादयोऽपि भवन्ति प्र
२५२ त्यभिज्ञानादभिज्ञातत्ता तत्तादृशानां वाचिविति त्र्याख्यापनस्य तत्पात्रेन हि समाचारेऽधिकारात्त्वत्त्वेन यमः
२९ येऽध्यायवर्णाणिक ग्रन्थोपापाविद्या वेदितव्या तेषामेव विमोक्षव्रतपूर्वाध्ययनप्राप्तान्यपि च वा धिता
फलं प्रयच्छतीत्यनाम्नायं प्रत्येषां कृच्छ्रां दोषपापानां नाम्भे विविधाः चूर्णशिरोव्रतानां फलं दत्त्वा पूर्व
णाग्रत्र्याध्ययनसंबंधाद्व्यपगम्यते तत्संबंदस्य वेदव्रतेनेतीनेतदेव वीर्याणि व्रतनीपीतरक्षति समाम्ना
नाद्व्यपगम्यते तेषामेवेतां व्रतविद्यामितिविद्यासंयोगो यत्नामितिप्रकृतपरामर्शिनानामसंज्ञेनाम्नायप्य
यनसंबंधाव्यवधापापपर्वविहितेव विद्योच्यतरति मवाहमामतत्त्वपादपःशतोदनांनात्राय
28 वीणिकानां तेएकस्मिन्नेवाध्ययनाणिकेप्रोक्तेपते तत्रेतापांविधेयेकालदर्शयति च भूयोभूयोविद्ययेक
त्वस्य वेदेनदर्शनात् यत्रापिस्मृणव्रत्यविद्यानांनमात्रानवेदएकत्वमाह तासामपितत्त्वाप
पठितानांतद्विधानाप्राप्यदर्शनादेकत्वमेवतथाराज्ञयशापेतिविनेवृत्रभेवेदयमाग्राइतिव
च्छितिमत्रकाठकादिसमाख्यायोपासनाभेदइतितद्युक्तं एताहिपौरुषेयाः समाख्याः
कठादिप्रवचनयोगातासांतासांशाखानांतत्त्पासनानांनह्येताःकठादिभिःप्रोक्ताःनचक उ॰
ठायनुष्ठानमात्रामितरानुष्ठानेभ्योविशिष्यतेनचकठप्रोक्तानामितमात्रेणाग्रेपिप्रवृत्तोन २५०
योगाद्वकल्पविकल्पव्यवधानोपासनास्वप्रवृत्तोतयोगाद्वकल्पविकल्पव्यवधानोपासनास्वप्रवृत्तोसं
भवन्मात्रमुपासनाभिधानमप्याशाखाकालकल्पापितिनवनत्वदाभेदोज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ २६

ट्टांतमाह सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्याचष्टे सर्ववेदांतप्रत्ययानि सर्ववेदांतप्रमाणानि वि
ज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन्वेदांते तानि तान्येव भवितुमर्हंति यान्येकस्मिन्वेदांते तान्येव वेदांतांतरेष्वपीत्य
र्थः चोदनाद्यविशेषात् ग्राहिशब्देन संयोगरूपाख्याः संगृह्यंते प्रज्ञचोद्यतइति चोदनापुरुषप्र
यत्नः सहि पुरुषव्यापारः तत्र वेल्लवर्षं होमादि यानतर्पावह्निं प्रवर्तते तस्य देवतोद्देशेन त्यागात्मा
संवननादिकव्यापक्षेयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखांतरेष्वपि इहापि प्राणज्येष्ठश्रेष्ठत्ववेदान
विषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखांतरे — ष्वपीति एवं फलसंयोगोज्येष्ठश्रेष्ठभवनलक्षणः स एव रूप
मपि तद्देवपरापरायपदेशरूपं प्राणात्मा योदत्पदेवतेरूपं तदेव शाखांतरेष्वपीति एवं वेदनस्या
पि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वरूपविषयः तद्रूपान्तरेष्वपीति कोविच्छि शेषमिति प्रकृते तदर्शयो
मीयस्यो मन्त्रस्य पश्चाद्देशादेशकालत्वादिसंबंधेप्यभेदइति यथोक्तमन्त्रस्य सर्वत्र प्रत्यभि
ज्ञायमानत्वादिह त्वग्निहोत्रेति गतएव गुणभेदइति कथं वैश्वदेवीवत्रभेदका इति विशेषस्त
स्मिन्विशेषमभिप्रेत्याशंकते सूत्रकारः भेदान्नेति चेदिति परिहारः सूत्रावयवः नैकस्यामपि
पीति पंचैव सोपादिकाः ग्रहा वाजसनेयिनामपि षष्ठो द्वेगानामविवक्षितो यते षष्ठस्त्वग्निः सं
पद्यते न्केकापानुसृतेन त्वविधीयते वैश्वदेव्यां नृत्वन्नोगुणोविधीयतइति भवति भेदकः अथ
वाजसनेयकानामपि षष्ठोग्निः प्रयतन एव ग्रहणवा भवतु वाजसनेयिनां षष्ठाग्निविधानमात्र
भूच्छान्दोग्यानां तत्वापि पंचत्वसंख्योपायविधानात्तेनाप्यन्तिमिषष्ठत्वसंख्योपायः किंतु मन्त्रेष
ग्निष्प्रवचपासिष्ठा संख्यानुश्रयते सोपादिकमग्निनवर्ज्यते तेन पंचानुमन्यन्ते षष्ठप्रसक्तमभिप्रैत्ताना

बाच॰ ऽपिवमिहाध्ययनान्तरविधानादेवमविधानीति एवंप्राप्तउच्यते सर्वत्रैकत्वेकर्मणः श्रितेगृहमे।
ट॰ट॰ धीयन्त्यायेननोपकाराव च्छेदोप्रसज्यते नहितदेवकर्म्म ततदंगमपेत्वतेनापेक्षते चेतिप्रुज्यते नैमि
१५१२ त्तिकेतुनिमित्तानुरोधादेवएकर्त्तव्ये सर्वाणोपसंहारस्यसदा ततत्वासंभवादुपकाराव च्छेदः क।
२९ ल्पते प्राकृतोपकारपिंडेचोदकप्राप्तेष्वाज्यविभागविधानान्तगृहमेधीयेप्युपकाराव च्छेदः स्या
दिहत्वसावातांतरेकतिप्रयाजादिविधानेतानिविधत्तेनेतराणि परिसंचष्टेनचतदुपकारपिंडेचोदक
प्राप्तेष्वाज्यभागवतन्मात्रविधानं तस्मात्ततेनकर्म्मणां संनिपात्तमर्त्तेसार्गिकोऽस्तिवत्वतिवा
धर्केनापवदितुंप्रक्रमइति अन्यथात्वंयाहृदादितिचेन्नाविशेषात् इयाः द्विप्रकाराः प्राजापत्याः
२७ देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाएवदेवाज्यायसाश्चासुराः प्राज्ञजन्यपासात्विकयावृत्त्यासंपन्ना
देवाः तेहिदीव्यन्तइतिदेवाः शास्त्रसंस्कृताः परिकर्मितमतयः तामसवृत्तिप्रधानाश्चासुराः असुभिः
प्राणेषिन्द्रियेषुनिगृहीतेष्वस्वतेषुविषयेषुरमंतइत्यसुराः अतएवएतेज्यायांसः यतोऽमीतत्वा
तानवंतः कानीयसास्तुदेवाः अतानपूर्वकत्वात्तत्वतानस्य तदस्यप्राणस्यप्रजापतेः सात्विकवृत्त्यु
द्भवेतामसवृत्त्यभिभवः कदाचित् कदाचित्तामसवृत्त्युद्भवः अभिभवश्चसात्विक्यावृत्तेः सेयंस्प
र्द्धा तेहदेवाऊचुः हंतासुरानुयज्ञउद्गीथेनात्ययामअसुरानुजयामास्मिन्नभिचारिकेयज्ञेउद्गी उ॰
थेनत्वणसामभक्त्युपलक्षितेनौद्गात्रेणकर्मणेति तेहवाचमूचुरित्यादिनासंदर्भेणवाक्प्रा १५१२
णचक्षुःश्रोत्रमनसामसुरपाप्मविद्धतयापनिंदितानांपश्चादिदमासन्यमास्येभवमासन्यंप्राणंत २९
विलक्षणमुख्यंप्राणंप्राणाभिमानवतीदेवतामुद्गीथत्वेनउद्गातारमिति तथोस्युपगम्यतेऽथहयएवप्राण

मान्भूय यथाब्रह्मासाम भेदात्तत्तन्नानामेकस्याप्यवागतस्य नामैकं कर्मादिषु कर्षप्रवचननिमित्ताख्येताः स
माख्याः कर्मादिष्वपि अग्नौ नामस्वितिनन्वत्रैवं यथा ज्योतिष्टोमे होतामैत्रावरुणो वाच्छावाकेति ऋत्विक् नाम पठ्येत
न यागात्तु समाख्यातो भेदः अभ्यासोऽपि नात्र भेदकः एकस्य पदैकवाक्यत्वात् यजत्यभ्यासः समिदा
दीनां भेदकत्वमिति तद्विहितविधिषु तेषामारम्भणीयकमन्त्रात् तत्र प्रकरणसंबन्धे प्रकरणे चत्वार्यपि यागाः शाखान्त
रेतव्येन प्रकर्षभेदादेकत्वेऽपि नोत्सर्गिकविधित्वमाकोपरति अभ्यासोऽपि न भेदहेतुः सामर्थ्या
मो येन वाजपेयादि हि सत्वयागान्तरे त्वाम अप्रयन्तनियमः तत्र यागान्तरीयापाणांनमेऽपि हि ये
भ्योऽपि यागभ्योऽपि संहरिष्यतीति समाधिः एको कस्मिन्नपि तत्त्वं विधिनियमात्मेतत्स्वरूपादिष्यते यथा।
ध्वर्यो वेकर्मणि ज्योतिष्टोमसंबन्धिनि समाने ज्योतिष्टोमस्य समाख्यया यदि शान्ति ज्योतिष्टोमः
समाप्तमिति तस्मात्समाख्याभेदोऽपि न साधनमुपास्ना भेदस्य तदेव मस्ति वाधके चोदनाय
विशेषात् सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धं केचित्तु विशेषमाश्रयन्ति अधिकृत
त्र प्रसाधितं वस्तुमात्रं प्रतिपाद्यते उपमाद्स्यहरू चित्तासम्प्रयोजन प्रदर्शनार्थं ह्येतदु
पसंहारो या भेदाद्विधिणो प वतस्मानेव अन्ते दमाभोक्ते भवतस्सर्वशाखा प्रत्ययमेकं विद्या
नेतथापि शाखान्तरीयाणां नदंशानं तरा पोन यस्यान्तरीकेत तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हतीति नश्च
कस्यक मैणो पावन्मात्रमंगजातमेकस्यां शाखायां विहितं तन्मात्रणेवोपकार स्मिद्धिरधिकान
पेक्षणाद पेक्षणे नाधिकमपि तत्र विधीयेत न च विहितं तस्माद्यथान्नैमित्तिकं कर्म सकलां
गविहितमप्यशक्तौ यावच्छक्यमंगमित्यत्र एतावन्मात्र ज्योतिकापकारे णापक्रान्तं भव

वाच· त·त· २५४२ ३० त्वोद्दिष्टात्तां विकृतवेशिपि विहितपश्वृत्तेवचरुमिति तत्र संदेहः किंकालापकार्ये पाणां तत्र मिदं चोद्य
तउततेष्वेवकर्मसु प्रकृतेषु कालापकार्ये निमित्ते देवतापनयउति एवमतावद्वत्त्वविषयः अमा
वास्यायामेव दर्शकर्मार्पवेदिष्टिकिया ऽग्नि प्रणयनक्रियावतादिकमृपजमानसंस्कारो दध्यर्थपश्व
दोहः प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरिति स्मृतवष्टानक्रमः तात्विकः यस्य तु यजमानस्य कृततत्त्विक्रम
निवंधनात् चन्द्रदर्शनपाभेवामावास्या वृद्धो प्रवृत्तप्रयोगास्य चंद्रमाऽभ्युदीयते तत्रेदंसूयते यस्य
हविर्निरुप्तंउति तेन यजमानेनाभ्युदिते नामावास्यायामेव निमित्ताधिकारं परिसमाप्य पुन
स्तद्दहरेव वैपुरुदृशाणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शप्रवर्त्तयितव्यः तत्राभ्युदयेष्टिनैमित्तिक
मिदं कर्मान्तरं दर्शान्त चोद्यतेउत तस्मिन्नेव दर्शाकर्मणि पूर्वदेवतापनयनेन देवतान्तरं विधीय
तउति तत्र हविर्विभागमात्रश्रवणात् चरुविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरं यदि हि पूर्वदेवताभ्यो
हवींषिविभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्येव हवींषि देवतान्तरेणग्रुह्यमाणानि न कर्मान्तरं गमयितु
मर्हंति किंतु प्रकृतमेव कर्मतद्विषयमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात् अयं पुनस्त्व
धानतंडुलान्विभजेदिति हविषः पूर्वमध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणात् दतपनीता हविषि पूर्व
देवताउति पूर्वदेवतावरुद्धे हविषि देवतान्तरमल्लव्याप्तकाशास्यप्रमाणेकर्मान्तरमेवगोचर
येत् अपिच प्राग्वे पूर्वस्मिन्‌ कर्मणि दध्यादितंडुलानां चरुं द्व्यादिदेवतासंवंधश्च विधातव्यः चरु
त्वंचात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यं तथाच प्राग्वे कर्मणि अनेकगुणविधानात्तवाक्य
भेदेन कर्मान्तरं तु पूर्वं वाक्यमेकेनैव यत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातुमिति निमित्तेक । उं· २५४२ ३०

30

यथा छांदोग्येप्येतदुक्तमित्याह तथा छांदोग्येपीति विमर्पं दर्शयित्वा विमृशति तत्र संशय इति र

द

उद्गायत् तेऽसुरा विदुरनेन प्राणेनोद्गात्रा नोऽस्मान् देवा अत्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्य-
न्नसुराः यथाऽश्मानमृत्वा प्राप्य लोष्टो वा विध्वंसेत एवं विध्वंसमाना विलयं गताः सुरा विनेशुः तदेतत्सं-
क्षिप्याह वाजसनेयक इति पूर्वपक्षे शङ्काभि विषयैकत्वमिति पूर्वपक्षमाक्षिपति ननु न युक्तमिति
एकवाक्यत्वेनोच्यते प्राणः एकत्र चोक्तानत्वेन क्रियाकर्त्रोश्च स्फोटो भेद इत्यर्थः समाधत्ते ने
पदोपदशति वक्तुरवरूपशब्दाभिधानाद्रूपशब्दाभिधानप्रमाणे किं विज्ञानं यानेन तत्त्वं न केवलं प्राण।
त्वोन्तरे एकस्यामपि यावतां हस्तमेतत्र च तत्र विद्याभेद इत्याह वाजसनेयकेपि चेत् वक्तुरव
रूपशब्दाभिधानाद् ग्रहणाय चोपपिन्ने नापि उक्तो यावद्यवेन उक्तो ययक्तवलत्वान्निषयुक्ते पूर्वः प।
त्वः न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् वक्तुरव शब्दाभिधानेपि उपक्रमभेदान्न द्वन्द्वो
येन चोपसंहारेवर्णमादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव चोंकारस्य पुनः संकीर्तनान् तद्वन्नाम प्रकृतो।
छांदोग्ये च वाजसनेये च प्रमाणाभावात् विद्याभेद इति सिद्धांतः ओंकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्यासत्।
मादित्यगुणोपन्यासोनमोंकारस्य तथापि हि भूतलएवपियपोषयिद्युक्तथकाकेमसक्रमाम्नाः पूर्वः स
पूर्वस्योनत्रमकृतं रसतमामारतथोक्तं तेषां सर्वेषां रसतम ओंकार इत्युक्तः छांदोग्ये न चाविव ।
त्वितार्थभेद इति एकत्रोक्तो योगाभावानुपास्यत्वेन विवक्षितत्वात्कत्वेन तद्वत्पवओंकार इति
तथा समस्तुदयवाक्य इति एवं हि श्रुपते किवापनेकजपापपुभिरहूपतिवर्णपत्यस्यभात्
ध्यपस्यहविर्निरतं यस्तात तंचेदमाम्नाम्नुदेति मन्वेयातं इत्यात्तु विभजेत येमप्यमाः सुः
त्वात्मन्न ये हाते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् पश्वाविष्टाः तानि द्वापसदा त्रेदधंस्रकृतेप।

वा॰च॰ मिति सिद्धं पशुकामस्याग्नेयेन पूर्वकर्मविधिरभ्युदयवाक्यारूपे योयः पशुकामः स्यात्सोमावास्या
न॰त॰ मिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात् येऽस्य विष्णुलास्तान्नयेऽपि चाग्निमन्थेष्टाकपालं निर्वपेत् येऽमध्यमास्तानिन्द्रा
२५१ येशिपिविष्टाय शृते चरुं ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दध्यंश्चरुमिति अत्र हि सोमावास्यामिष्ट्वे
श्रु॰२ ति सोमाग्नेयागे पशुकामेष्टिविधानं तेनात्र पूर्वमेककर्मणोऽनन्तरं तेर्यागांतरविधिरिति मुक्तं
परोवरीयस्त्वादिवत् यथोद्गीथोपासना साम्यपि प्रशस्तादिगतहिरण्मश्मश्रुत्वादिगुणविशि
ष्टोद्गीथोपासनातः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाभिन्ना तद्वदिदमपीति यः स्यात्पर
श्च परश्च वरीयानिति परो वरीयांश्चोद्गीथः परमात्मरूपं संपन्नः अतएवानंतः परमात्मदृष्टि
32 सद्गीतेमां वपिलुमाकाशोह्येवैभ्यो भूतेभ्योऽज्यायानिताकाशशब्दे परमात्मानं निर्दिशति संता
नस्येतद्गुणविशिष्टतदपि स्त्वलवेभेदादवगमे संतेका[illegible]नाभेदसाधनमातिप्रसंगापातात् अपित्
श्रुतहरालोचनया भेदप्रत्ययोत्तरंगमस्मानपेक्षत्वं संतेकत्वं श्रुतिवाक्यतया वहिरंगं च यो रू
पभेदस्य सापेक्षत्वाच्च तस्मादुवैदत्वनाभेदसाधनायालमिति आग्नेयस्य समर्जनस्य प्रयाणेनामेति गौणी
बुद्धिव्यपदेशः यथा माणवकेऽग्निशब्दप्रयोगे माणवकबुद्धिव्यपदेशावृत्तौ सिंहबुद्धिव्यपदेशावृ
त्तिः सिंहो माणवक इति एवं प्रतिमायां वास्तवदेवबुद्धिर्नास्ति च प्रशस्तबुद्धिर्यथा तथा कार्यः उ॰
यदबुद्धिव्यपदेशाविति अपूर्वैकत्वविशेषाणानि कारनानि एकार्थत्वमपि वस्याहृदयप्रयोगो हृदयप २५२
ते यथा वेद्यदेव्यामिक्षा विरानमानं दृष्ट्वा व्याख्यायां च यथा प्रमाणमपि महप्रयोगो यथाग्निसिंधुरः श्रु॰२
करीयिकः कोकिल इति विमृष्यानयवस्थाप लक्षणपूर्वपदं गृह्णाति तत्रान्यतमेतिसिद्धं

कर्म्मान्तरमेव विधीयते दर्शपूर्णमासयोरेकत्वापत्तेर्यागस्याग्नेयादिति प्राप्तउच्यते नकर्म्मान्तरं पूर्वदेवतानोह
विशेषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् चरुपयस्याधार्यस्याग्नेः भवेद्देवदेवं यदि ज्ञेयात् तंडु
लानि विभजेदिति तंडुलानां त्रेधा विभागपरविधानं परमेतद्धाक्यमादपि तद्वाक्यान्तरप्राप्ते तंडु।
लानां त्रेधात्वमनूद्य विभजेदिति तंडुलानां त्रेधा विभजेदिति दर्शनावहितं यत्न तत्रवाक्यान्तरालो
चनया पूर्वदेवताभ्य उत्तिगम्यते तंडुलानिति तत्त्वविवक्षितं तर्हि वितथभयत्वं तथा च येषामप्यमा
वस्यादीनि वाक्यान्यपि नीते पूर्वदेवतासंबन्धे विषः तस्मिन्नेव कर्म्मण्येव पूर्वतदेवतान्तरसंब
न्धविधानं प्राप्नुवन्ति तथा च दध्यापत्त्येन प्रकृतकर्मण प्रत्यभिज्ञानाद्देवतान्तरसंबन्धोपि तत्क
र्मान्तरकल्पनाभवितमर्हति तत्रच्छसमासेपि नैमित्तिकाधिकारे निमित्ताधिकाराधिकारे
तान्येव पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि तत्र दध्यानि च रुमिति च रुसन्निपत्य योविधानं तदोरप्यर्थप्राप्त
त्वात् प्रकृते हि कर्मणि तंडुलपेषणं प्रथमं पुरोडाशधर्मकादिदधिपयसी चप्राप्तानि तत्राभ्यु
दयनिमित्ते दधिपयसोश्चातंडुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेवतासंबन्धो मृष्यमाण
त्वादिभिर्वाक्यान्तरैर्द्देवतान्तरसंबन्धः कृतः नच प्रभूतदधिपयः संपृक्तेरल्पस्तंडुलैः पुरोडा
शनिष्पादासंभवतीति पुरोडाशानिवृत्तौ तद्रूपं सम्पन्नस्यापि निवृत्तिरनित्यत्वात्पाक्यो यवाद्य।
भावात् यापार्थशाला वेव च रुसन्निपत्यधीनानुरोधेनेदं कृतिः प्राप्तेकर्मणि एकगुणविधानम
पिवतस्येव कर्मणो नैमित्तिके देवतापनयेऽप्रयोगविशेषश्चोद्यते भवतु वा प्रनेकवाक्यकल्प
ना प्रकृताधिकारावगमवलाद्दधिपयसोर्नादिति तस्मान्न दैवेद्वकर्म्म नतु कर्म्मान्तर

वाच. त. त. प्रवृत्तिनिमित्तभेदः समपि ब्रह्मणैकार्थ्येन च व्याख्यानमुभयोरपि प्रसिद्धार्थत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च
शेषमतिरोहितार्थं सर्वाभेदात्स्मन्ये मेएवंशब्दस्य संनिहितप्रकारभेदपरामर्शकत्वात्साक्षा
दुद्देशोपस्थापितस्य च संनिधानात् शाण्डिल्यगतस्य वाक्यान्तरोक्ततया संनिधानाभावान्न कौषीत
२५४ किब्राह्मणसंवादवाक्ये प्राणस्य वशिष्ठत्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्वमपि तज्ज्येष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणेति
३२ पूर्वपक्षः सिद्धान्तस्तु समस्तसंनिहितपरामर्शमेवंकारः न तु शाब्दोपात्तमात्रसंनिहितं किंतु
यद्बुद्ध्याभिहितार्थेनान्तरीयकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ संहितं संनिहितमेव यथा यस्य पर्णा
मयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धया जुह्वोपस्थापितः क्रतुः तस्मादुपास्यफलश्रम
भिज्ञानात्तदव्यभिचारिणः प्रकारभेदस्येहानुक्तस्यापि बुद्धौ संनिधानात् प्रकृतपरामर्शि
नैवंकारेण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौषीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवंकारेण शाक्यगते परा
मृष्टतयाप्यभ्युपेत्यापि ब्रूमः इत्याशयवता भाष्यकृतोक्तं तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजस
नेयिनामस्मिन्नेव ब्राह्मणगतेनेति श्रुतहानिरिति केवलस्य श्रुतस्य हानिरिति तत्संहितस्य
वाश्रुतस्य कल्पनादित्यर्थः अतिरोहितमन्यत् आनन्दादयः प्रधानस्य गुणवदुपासना ।
विधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्थमिदमधिकरणं यद्येकस्य ब्रह्मणः संपद्वामनत्वा ३.
दयः सत्यकामत्वादयश्च गुणा न संकीर्यन्त एवमानन्दविज्ञानत्वादयो विभुत्वनित्यत्वादि २५४
भिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न संकीर्येरन् तत्संकरे वा संपद्वामनत्वादयोऽपि सत्यकामादिभिः
संकीर्येरन् न हि ब्रह्मणो धर्मिणः तत्वेकस्मिन्द्विशेष इति पूर्वपक्षः सिद्धान्तस्तु वास्तव ३२

नमात् इदमच्यते त्वां न्वेषु अस्मत्त्वं त्वमृचं उ पदं क मे च समस्तौ चोंकारः सर्ववेदव्यापीति किं गतो पर्यो
कारत्वन्तदृष्याद्गिरागुणान्विशिष्ठत्वसेन तस्मैकामा वा ष्मादि फलावा पाप्यते नायि क्रिप तत्त्वमेव त्वा
णा उक्ष्मी पपदे नविशो ष्ययतेन उ क्ष्मी पपदेन ओंकारात्यवयवव्यवदित सामभक्ति मे हाभिधायिनाम
मृह्यपप्याव यवभावान्नु पपत्ते त्वत्संबंधावयव ओंकारो लक्ष्यते नष्टुन ओंकारेणाव यविनइ
क्ष्मीयस्य लक्षणा ओंकारस्यैवोपरि ष्टान्न नक्षणविशिष्ट स्यतत्त्वस्य लविशिष्टस्य चोपक्याख्या
स्यमानत्वात् इत्यन्ध्यस्य मदापयी क्ष्मीऽवयवे लक्षणा या प्य ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इतिवदेक
देशदाहे ग्रामपटादौ तल्लक्षणाफलं संकल्पनाच्च तथा हामप्यादि गुणकं ब्रह्मणो पासनादिदमु
क्ष्मीयत्वो पासनं ब्रह्मण्वस्माञ्चनु चाब्रास्या चुपासनेऽपि च फलेऽश्रुयते तस्मात्तत्कल्पनीयं उक्ष्मी
पासंबंधि ब्रह्मणो पासनाधिकार स्पवेत्तु वा चोपराथैंना यं दोषः अपि च गौण्या वृत्त्येन्द्रेद ।
णावृत्ति वेली पमीला च्यवात् लक्षणायां हि लक्षणां णिप्यपरत्वं पदस्यत्वमेव ववाक्यार्थः नर्मो
वात् यथा गंगायां घोष इति लक्षणामाणास्यातीरस्य वाक्यार्थेत्वं तत्र्माबोधिकरणेन पागो
वाहीक उत्पन्न त्वु गोसदृश इति त्रुमून्नु उरी सादि लक्षणापान तत्पर्यत्वं गोशब्दस्यापि तत
त्कत्वावस्य वहितत्वनु णपुत्र वाहीकपरत्वमिति गौण्यपा वृत्तेऽगौरवादुक्तो लक्ष्ये तदिदं पुनः
लक्षणायामविहितिति गौण्यपि वृत्तिरिति लक्षणा ऽवयवत्वात्तु लक्षणा गौणी पदापि वेष्टु ।
देवी पदमामितापाश्रवत्तेमि तथाप्ययमभेदः स्फुट तत्र ग्रामितापदं हि स्वपेणामितापा
वर्तते वेश्वदेवीपदं तत्तु तस्यामेव विश्वदेवविशिष्टायां एवं विज्ञानमेदयो रपि स्फुटं नरः

वाच•
ल•नृ•
२५५,
३३

33

णाकस्य वाक्यभेदस्य रूपे यत्नान्त्यमेकमर्थादीनां पदत्वपदाणे येतानि वाक्यानीति ग्रन्थ उच्यते
उद्दिष्टेभ्यः पदार्थेभ्य उपमेयतावत्संदर्भो वक्तव्यमिति पादत्रय पदः श्रूयते नाध्यानविधिपरः न
स्तुतेः न ह्यत्र यत्र समर्पयमाणस्य प्रयोजनवत्त्वं ह्युपपद्यते तस्मात्समर्पयत्वं सर्वेषां हृष्टं च विष्णोः परमपद
ज्ञानस्य निखिलानर्थान्संसारकारणाविद्योपशमलक्षणानोदयस्य निर्याणस्य मोक्षरूपामलक्षणत्वेन त
ज्ञानत्वदर्शनात् अर्थादिपरत्वश्रुतस्य पदस्य तन्न दृष्टमस्ति प्रयोजनं न चादृष्टं संभवति अदृष्टकल्पनाया
प्रा न च परमपुरुषार्थहेतुपरत्वे संभवमवांतरपुरुषार्थतो विना तस्माद्दृष्टप्रयोजनवत्त्वात्स्तुरूप
परत्वश्रुतिपादस्यार्थोयं संदर्भ इति गम्यते किं चादस्यादस्य परमेवाक्यार्थपरस्याह अपि च परश्रुतिविषयेनेति
न चात्र ध्यानविधिर्नास्ति तत्कथं पन्नचत्नश्राध्यानायेत्यत आह ध्यानमेवेति आत्मपादाचयनधि
गतार्थश्रुतिपादनस्वभावत्वात्समाप्तानांविशेषत श्रावणमस्यपुरुषपाद्वा चास्य वात्मनः स्वरूपस्यैव
दुर्धिगमत्वाभिधानाद्वस्तुतस्तु दुरधिगमत्वात् अर्थादीनां च सुगमत्वात्तत्परत्वमेवार्थादिपरता
दिभिधानस्येत्यर्थः श्रुतेर्यथा यानि यामद्वयानि यानि यामयः तत्रास्यपदेनेतिपावबोधकं च श्रुमतरापेक्षिता
भिधानादस्यैवमेव अर्थादिपरत्वेन स्वरूपेण विवक्षिते नापेक्षितमात्रचर्चा न श्रुतिरित्याह अपि च
सोऽध्वनः परमाप्नोतीति आत्मगृहीतिरितरवदुक्तत्वात् श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराधिष्ठि
तापरमेश्वरहिरण्यगर्भकर्तृकोपलभ्या सेयमिह महाभूतसर्गमनभिधायप्राथमिकी लोकसृष्टि
रूपलभ्यमानावांतरेश्वरकार्यो प्रागुत्पत्तेरात्मकृतावधारणं वेदानां चावांतरेश्वरसंबंधितया।
गमयति पारमेश्वरस्य सर्गस्य महाभूताकाशादित्वादस्य च तद्व्यतीत्यात् अतिहितस्यैवैकस्यवि

ऊं•
२५५
३३

विधेयपर्योर्वैलक्षण्यमेतयोश्चानुष्ठेयतया चाव्यवस्थाव्यवस्थोऽवतिष्ठते वस्तुधर्मो हि यावद्व
स्तुभावतिष्ठते नाशावेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नाशीतिप्राकयं वक्तुं विधेयत्वं पुरुषप्रयत्नतन्त्रः
पुरुषप्रयत्नस्य यत्र यावत्कृत्वा विशिष्टप्रत्यासत्तिचोदितः स तावत्येवावतिष्ठते नाविहितमपि पु
रुषो वचनीकर्तुमर्हतीति तस्य विधिपरत्वात् विधेयस्य व्यवस्थानात् तस्माद्दानेदत्तानादयो व्यवस्थ
ता तात्पर्यतयोक्ता यत्र यत्र स्वरूपतो तत्र तत्र तात्पर्यानुक्ता अपि लभ्यन्ते यत्पदत्वमादपश्योपासनाश्रय
त्वविधिविषयाप्रयाप्तविषयावतिष्ठते तेन तत्प्रत्यावधिन्निति सिद्धं प्रियशिरस्त्वादीनां तूपास्य
मात्रोपयुक्ता यत्र दर्शितः तस्य तद्विषयः संपत्कामादिकरणकः मोदनमात्रे मोदः प्रमोदः प्र
कृष्टो मोदः तानि विभो परस्मै प्रयोपेत्वात्तद्रूपचयापचयौ आख्यानानामप्रयोजनताभावान्तु इति येभ्यः
यथास्मर्थो इति किमत्र सर्वेषामेवार्थवादेभ्योऽपरत्वेन प्रतिपिपादयिषितं आदो पुरुषस्यैव तत्प्र
तिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनं तत्र प्रसेकमुख्यादिपरत्वप्रतिपादनं श्रूयते: श्रूय
माणे तत्वस्य तत्त्वं च संभवति तत्र तदति क्रमेण सर्वेषामेकपरत्वात्प्रवसानं न्याय्यं न च
प्रयोजनाभावादसंभवः सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याध्यानप्रयोजनत्वात् तत्तद
ध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः तथा हि स्मृतिः दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः पू
र्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते इति ।

वाच- त-त- २५६ ३४ धोपपत्तामर्थात् उपविष्टानाम्भेदज्ञाते महाभूतैः महान्तं कम्पतस्तस्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वेन ब्रह्मण्युपसंहारा
त्तु ब्रह्मण्यभिन्नतायत्त्वमेवास्येति निश्चीयते यत्तत्पुरुषविधादिविशेषणश्रवणं तस्यमेव तत्त्वपरत्वं ग
मकत्वाभावादिति सर्वमवदातं अपरः कल्पः स्तु उपक्रमस्य संदर्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमेकार्थ्यमाहो
स्विदर्थभेदः तत्र सर्वत्र स्पष्टाः विशेषणान्यनिर्वाणात्मनि च प्रवृत्तेर्नात्मार्थत्वं किं तु सामान्यवत्त्वेन ग
तमवगन्तसामान्यार्थपरत्वं तथा चोपक्रमभेदात् भिन्नार्थत्वं सप्तात्मान्त तत्त्वमसीति चोपसंहारस्तूपक्रमानु
रोधेन संपन्नार्थे तथा व्याख्येयः तद्धि सत्त्वसामान्यं परमात्मनस्तथा संपादनीयं तद्धि तानेन च सर्वविवि
तानेन महासामान्यस्यावगन्ता पाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादिदं यथा प्रेत्य त्यात्ते आत्मगृहीतिर्बीजस्येनेपि
34 नामि वह्न्यादौ यथा नामापि उक्तत्वात् सप्तात्मान्त तत्त्वमसीति नादात्म्योपदेशात् अत्र तावदात्मत्वाभिविशि
ष्टस्यस्वरूपं च सत्सदसत्ताभ्यामनिर्वाच्यत यान सत्त्वं सत्त्वं चात्मतात्मेति व्यक्तिवतस्य प्रवृत्तेः आत्म।
नि चान्यत्र च सन्नशब्द प्रवृत्तेः संशये सत्युपसंहारानुरोधेन सदेवेत्यस्यैवव्यवस्थाप्यते नीता
योपक्रमानुरोधेन सत्युपसंहारवर्णनानन्तरः संदिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्णनीयः अ
पि च संपत्तौ फलं कल्पनीयं न च सामान्यमात्रेणात्रे विशेषज्ञानं संभवः नातल्वारात्कृत्तेनाते
विशेषानादयः तद्विशेषज्ञानाभवति तदेवमवधारणादि सर्वमनात्मार्थत्वे साद्यनुपपन्नं। ३-
मिद्धादौ यथा वाक्यस्यात्मार्थत्वमेवेति सिद्धं अत्र च पूर्वस्मिन् पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासनामि २५६
ति तेन ब्रह्मभावनेति कार्यो व्याख्यानादपूर्वविषयमाह वेदो गावाजस्येनेपि नश्येति अन्नेनं
प्राणेन अन्नः प्राणः तपादमयं कुर्वेतः अन्नपता चितं नमितिसंपत्तत्रुतिं मननं ज्ञानं तस्मान ३४

कार्यं नस्यादेवं तथा अन्यात्मनस्ति चेत्तणं अपि चैतस्मिन्नेतरेयके पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृको
वलोकसृष्टिरुक्ता तदनुसारादप्येतदेव विज्ञायते अपि च तत्रोपासनमानयदित्यादयश्च व्यवहाराः अ
त्मोक्ताविशेषवत्त्वपरमात्मन एव प्रसिद्धः ततोऽप्यन्यतरेणपुरुषेणैव विज्ञायते आत्मशब्दश्च पारमार्थि
त्वादिह प्रस्तुतस्माद्यथात्माभिलापोपपत्तिमितिश्चाप्युच्यते परमात्मनो गृहीतिनिरिह यथेतरेषु सृष्टि
श्रवणेषु तस्माद्वा आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिषु कस्मादुच्यते न सर्वे त्वेतेनी त्वाणपूर्वकत्वप्रत्यश्र
वणाद्दृष्टेर्वेनमवधारणेञ्च एतदभिमहितं मृत्योनावत्सर्गोत्मार्थे वलनमात्मपदत्वं स्पष्टत्वे
चपरमेश्वरस्मात्रभवतः तदस्मात्मनपपत्तेन्तानयत्रव्याख्यानमुचितं न च महाभूतसृष्टा।
नभिधानेन लोकसृष्ट्यभिधानमनुपपन्नं वीतं आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ य
थाक्रविनियेतः पूर्वकसृष्ट्यभिधानं न विरुध्यते एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति दर्शनाद
काशवायुसृष्टेतिहितत्रपूरयितव्यमेव मिहापि भूतानि सृष्टोतिकल्पनीयं सर्वथापाश्रय
यतेन तत्रानत्यं श्रुतसियार्थमप्युतोपलभ्यो यत्नवता भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादि
ते सर्गस्पर्शो यत्नमादर्शयि अपि च साक्षा यावदिष्यधीन यह णोभ्येदशयावः श्यपनवि
श्याभादित प्रयोजनवदर्थाभिधानो यथा पथाप्रयोजनाधिकं प्राप्नोति तथा तथानुमन्य
तेतरां यथा चाप्यवश्रुयोचरत्वे परमपुरुषार्थोपयिकत्वेनैवमन्यगोचरत्वेतदिदमुक्तो
योऽयं व्यापारविशेषानुगममुक्ति न च लोकसर्गोपि हिरण्यगर्भव्यापारोपितद्वप्रवि
ष्टस्य परमात्मन उत्पत्त्यैवोक्तो तस्मादात्मेवाग्र उत्पयकमात्रं तद्व्यापारेणचेत्तणेन म

वाच. यं दोष इत्याह न चैवं सत्येकस्याश्चमनस्येति अपि च दृष्टिचोदनाभ्यामाह चर्यौ दृष्टिचोदनैवम्याप्या न वाचम
न.न. न चोदनेत्याह अपि च यदिदं किं चेति यथाहिस्रात्दिमर्यादसात्रस्थात्मयावयन्नादन्नदृष्टिश्चोद्यते य
२५० वमिहापि अयं परिधानासंभवान्न दृष्टिरेव चोद्यत इति अत्र दृष्टिविधिमाह चार्यां क्रमस्तेषां वृत्तं च यथ
२५ पि दृष्ट्यव्यवहारयोस्तु स्यतथापि दृष्टिः स्याद्दृष्टयपसां तयीयकतथाप्राप्ताद्दृष्टेन किं प्रमाणोपल
भ्यते अव्यवहारस्त्वहरणीयः कथं विधियोगमात्रेणेति विशेषः किं च दृष्टानां वाजसनेयिनां।
वाचमनेश्रावेणाचामतीति वर्त्तमानापदेशा एवं यत्रापि विधिविभक्तिः तत्रापि जर्त्तिल यवाग्वा जु
हुयादिति वत् विधित्समवितादित्तिनमन्यतउ इति तत्प्राप्तार्थत्वात् सन्निधौ यजतीत्यादिवद्विधिरेवमा
35 ह अपि वा चामतीति शेषमतिरोहितार्थं समानमेव चाभेदात् उहाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः प।
क्षः दर्शपौर्णमासयोः एकस्मात् यागतपोरस्मृत्यसमाप्ते विशेषतया कस्यकोनुवाद इति निश्चयाभा।
वाद्दर्शनत्वापना पतन्त्यु वर्त्तनात् रूपस्य चाविधित्वमस्वरसमप्रिदु उभयत्रोपास्य नाभेदः न च गु
णान्तरविधानापैकत्रानुवादः उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्धेर्विनिगमनाहेतुभावात्समानगु।
णानभिधानप्रसंगाच्च तस्मात्सन्निधौ यजतीत्यादिवद् अभ्यासादुपासनाभेद इति प्राप्ते उच्यते नैक
कर्म्मैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् न चाग्नृसमाप्ते विशेषतापत्तेभूयसो गुणस्यकर्मणो विधीयते उ.
तत्रतस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः यथा पञ्चदशरात्रे पताकाहा २५०
लिकाश्रीयणाग्नीकयाष्टीकयानुपक्वकाय अग्निकर्षाग्निकपदाति प्रचयः तत्रास्ति राजेति गासते
नकनिपमयराजवाजिप्रदातिभाजितदमात्मेतथेहापि न चैकत्रविहितानां गुणानामितरत्रोक्ति २५

पर्येतउक्तिर्चिंतनस्य तेः संपण्यमाह तत्किमिति एवंरर्वस्मात्तेणापानतउभयविधानपत्तं गृहीं।
त्वामयथामंपत्नमात्तं वतेशूर्वपत्नो अथवा चमनमेवेति यद्येवमनुगतताम्संकीर्तनस्य किंप्रयो
जनमिन्यत आह तस्यैवतस्तलप्यर्थमिति अयमभिसंधिः यद्यपिस्मार्त्ते आपत्यार्थमाचमनविधा
नमस्ति तथापि श्राणोपासनप्रकरणे विधानात्तस्यानेना श्रात्तमिति विधानमर्थवद्भवति अ
नृतवचनश्रुतिघेधउवस्मार्त्ते ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नातो मानृतं वदेदिति निषेधो ज्योतिष्टो
मायातयार्थवानिति सिद्धांतमाह एवंश्रौतउक्तिचोदयति नन्वियं श्रुतिरित्ति परिहरति नेति
तस्यार्थं योर्थेत्तस्मृतिभावानात्तस्यार्थं पोविरुध्येः अभिश्रायस्य शूर्वपत्तवाजनिराकरोति
नचेयंस्मृतिर्विरोति ऋत्वर्थप्रकरणस्य यायन्तृतवदेनानिषेधधर्माः प्रक्रमपोनरुक्त्य इहतस्मात्त
माचमनं सकलकर्मांगतयाविहितं श्राणोपास्नांगमपीति व्यापकेन स्मार्त्तेनाचमनविधि
नाप्रनरुक्तत्वात् अनर्थकं नचस्मार्त्तस्यानेनपौनरुक्त्यं तस्य व्यापकत्वादेतस्य च श्रौतनियत
विषयत्वादिति पृथगपक्षमपाकृत्य प्रथमपत्तमपाकरोति अतएव च तेनोभयविधाने श्र
त्रिततरमाह उभयविधानेचेति उपसंहरति तस्मात्स्मार्त्तमेवेति नचाचमनग्रहणं वादइति स्वा
तन्त्र्याभावे स्तुतिरोपपद्यतइत्यर्थः अपि चमानांतरप्राप्तेनाप्राप्तविधेर्पत्तपत्ते नचानग्न
तास्संकल्पाःयतः प्राप्तेयेन स्वातंत्र्यो भवेत् नचाचमनस्यप्राप्तं प्राप्तेयेन विधेयं स्वनूल्य पेते
त्याह स्वयंचानय्रतां संकल्पयति अपि च कस्य कर्मण एकार्थत्वेदे सत्युच्चिंत तस्य बलवत्त्व
माणेवचनात् अनन्यगतिसत्वमतिश्रनेकार्थता कल्प्यते संकल्पनं कर्मान्तरे विधीयमानेना

वाच॰ न॰ न॰ २५८ ३६ नभेदः प्रतिभाति तथापि न्यायान्तु दिवड्ढ्यादिना संदर्भेणाधिदैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानान्मोऽ
शाकलायाश्च विद्यायास्तायतनाश्रवणेन तु श्रुतं तो ब्रह्माश्रयत्वाभ्यासेन प्रत्यभिज्ञानसंभवात्संभृ
त्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडशकलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः । रा
द्धान्तस्तु भिन्नः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञापकं विद्यासमर्थं न पि तत्र भृत्यान्तु गुणान्तु पसंहा
रयति न त्विह संभृत्यादिगुणकब्रह्मविद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यागतगुणश्रवणमस्ति या
नु काचिदाधिदैविकी भूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते तस्या स्वकरणाधीनत्वान्नानुमा
नगृहीष्यते नैतावन्मात्रेण संभृत्यादीनन्त्र्योग्यमर्हति नवैतत्प्रत्यभिज्ञाभावादित्यत्र
३६
ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमिति प्रसङ्गः (ब्रह्माश्रयत्वेन) भूमसीनामेका प्रसङ्गात्
तदिदमुक्तं संभृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यागोचरा इति तस्मात्संभृति द्युव्याप्तिश्च
तदिदं संभृति द्युव्याप्त्यपि चातः प्रत्यभिज्ञाभावान्न शाण्डिल्यादिविद्यासूपसंह्रियत इति सि
द्धं पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् पुरुषयज्ञत्वमभिपद्यते त्रयोर्विशिष्टं नचविद्व
षामयज्ञत्वेन सामानाधिकरण्यसंभवः यजमानस्यात्मेति प्रामाण्यात् ...पवचनत्वात् य
जमानस्य रूपं यजमानस्य च वेदना ताहि तु षु इति सामानाधिकरण्यसंभवः तस्मात्पुरुषयज्ञ उ॰
तां विशेषात् मरणावभृथत्वादिसामान्याच्चैकविद्यात्वमवसाने उभयत्रोभयधर्मोपसंहार २५८
इति प्राप्ते एवं प्राप्ते उच्यते याद्दशी ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषयज्ञसंपादनं तदा पुरुषस्य चैया ३६
व्यवस्थितस्य सवनत्रयसंपादनं आशिषिशिषादीनां च दीक्षादिभावसंपादनं नैव तैत्तिरी

रतार्थिकाव्यभिचारादाशार्थत्वात् प्रस्तुतास्मिन्निमित्तानुवादो न सन्नुवादो नाम वृषपंसर्वत्र
प्रयोजनवत्त्वं अनुवादस्य अस्मापि तत्र तत्रोपलब्धेः तस्मात् देवहृदयराज्ञेपि उपासनेन तत्कृतेनो
पसंहारवदिति सिद्धं संबंधादेव मन्त्रापि यद्येकस्यायुपि माकोपोत्तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपास्य
नएनत्रविहितानां धर्माणां संकरः तथा सति सत्यस्य कस्याभेदान्मण्डलहृदयवर्तिनः उपनि
षदोः संकर प्रसंगात्तस्येति च शङ्कितपरामर्शित्वाद्भेदः सत्यस्य प्रधानस्य च शङ्कितत्वात् अधि
दैवतमितस्य च विशेषणतयोपसर्जनत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात्तु गुण
संकर इति प्राप्तउच्यते नचाविशेषात् सत्यं यज्ञस्वरूपमात्रं संबंधो धर्माणां उपपत्तेरनैवं स्वरू
पस्यसर्वत्र प्रत्यभिज्ञापमानत्वात् तन्मात्र संबंधित्वात्तु धर्माणां [illegible] यत्तत्सविशेषणं प्रधानमवगा
ह्यते तत्र सविशेषणस्यैवतस्य धर्माभिसंबंधोनु निर्विशेषणस्यतात्पर्यविशेषणं सहितस्य
नहि दंडिनं प्रलपमानयेति उक्तो दंडरहितः कमंडलुमन्त्रानीयते तस्मादध्यैदैवं सत्यस्योप
निषदुक्तानां तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति यथा वा पंस्यगाः हृतानुयामनेविहितं नोतभव
ति तस्मान्नोपनिषदोः संकरः किं तद्व्यवस्थितिः तदिदं सत्रपानपायादिति दर्शयति
च अतिदेशात् दयोवमेव तत्तेहि नामिति देशाः स्यादिति संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ब्रह्मज्येष्ठावीर्या
संभृतानि ब्रह्माग्रेज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमं तज्जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं
कः ब्रह्मज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा ज्जते आसामाप्ययुपितासः ताहशांडिल्यादिविद्यास्वप
तन भेदपरिग्रहे हृदयात्मिकायतनत्वे संभूमाद्दीनां तद्गुणानामाचिदैविकत्वमित्यापत

वा.च.
त.व.
२५५९
३५

37

लत्वसंनिधौ मंत्राः कर्म्माणि च समाम्नातानि तानि फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति न्यायाद्विद्यां
गभावेनविनायंते चोदयति नन्वेवमिति न समस्तश्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना
नि संतिविनियोजकानि प्रमाणानि नहि मंत्रपादर्शपूर्णमासाध्यायारभ्यसमिदादयः समाम्नाताः
तथा कांचिद्विद्यामारभ्य मंत्रा वा कर्म्माणि वा समाम्नातानि न चासति सामान्यसंबंधे संनि।
धानमात्रात्तादर्थ्यसंभवः नच श्रुतसांगपरिपूर्णविद्याप्रतानाकांक्षितमर्हंतियेनप्र
करणपादितसामान्यसंबंधानां संनिधिर्विशेषसंबंधायप्रभवेदित्यर्थः समाधत्ते वाढ
मनुपलभमानात्रपीति मानामभूत्फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णगानामाकांक्षामंत्रा
णां तत्स्वाध्यायविध्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्म्मणां च प्रवर्ग्यादीनां स्वविध्यापादित
पुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमाकांक्षतां संनिधानादन्यतराकांक्षानिबंधनो रक्षप
रस्यायेन संबंधः तत्रापि च विद्यानां फलवत्त्वात्तादर्थ्यमफलानां मंत्राणां कर्म्मणां च न च
प्रवर्ग्यादीनामपि ऽपितमत्त्ववत्स्वर्गः कल्पनास्पदं फलवत्संनिधानेन तदवरोहात अन्न
मास्मामहे संनिधिसामर्थ्यादिति उदाहरणनिष्टंनाकोत्तापाविद्यापाः संनिधानेश्रुतेः प्र
नाकांक्षायासाकांक्षत्वादपि संबंधसामर्थ्यात्तत्पुत्रप्याकांक्षामुत्पादयति उत्पाद्यचेक उं.
वाक्यतामुपैति असमर्थस्य चोपकारत्वानुपपत्तेः प्रकरणं नप्रतिउपकारसामर्थ्यमा। २५५९
मनः कल्पयति नतु समस्तापि सामर्थ्यं तत्रश्रुता संविनियुक्तसंदंगतामुपगातुमर्हतीत्यन ३७
पायपरंपरया संनिधिश्रुतिसर्थायमाकांक्षयति आक्षिपति नन्वेवं मंत्राणामिति प्रयोगसमवेतार्थ

याणां तेषां नानावत्पुरुषयज्ञसंपत्तिः नह्यात्मा यजमान इत्यत्रायमात्मशब्दः स्वरूपवचनः नहि
यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति कर्तृकर्मणोर्भेदाभावाच्चेतनाचेतनयोरैक्यानुपपत्तेः यज्ञक
र्मणश्चाचेतनत्वाद्यजमानस्य च चेतनत्वात् आत्मनस्तु चेतनस्य यजमानत्वं च विरुद्धं चोप
पद्यते तथा चायमर्थः एवंविदुषः स्वरूपस्यैव संबन्धी यज्ञः तस्य संबन्धिनो यथा यजमानस्या
त्मा तथा चात्मनो यजमानत्वं चाविरुद्धं संबन्धिना च यज्ञस्य स्वात्मत्वे स्यान्नामेतरस्यात्मशब्दस्य स
रूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणो लक्ष्यतां न च नक्षत्रसांपाद्येन
युक्तं तस्मात्पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नाम्नातेति तयातानावन्नसाम्यं न च पत्नी यजमानवेदवेद्यादिसं
पादनं तैत्तिरीयाणामिव ताण्डिनां पैङ्गिनां च विद्यते एवं नसंपत्तिरणीयां वित्त्वात्वेव तस्मात्
भूयो वैलक्षण्ये सति नैकं चिन्मात्रस्य सालक्षण्येऽपि हि येऽवकल्प्यमनुचितमतिप्रसंगात् अपि च तत्
स्यैवंविदुष इत्यनुवादस्तु तौ सत्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तेरित्यर्थः अपि
च पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्याफलं तत्र यज्ञाम्नातं ब्रह्मप्राप्तौ यतः तैत्तिरीयाणां तु ए
वंविदुष इति श्रवणमनूद्यमानपरामर्शात्मकत्वात् श्रुतब्रह्मणा रतेन न च फलान्तरं यत्र तेन यज्ञैक्य
मनुचितमित्याह अपि च समस्तपाशामात्मविद्यामिति उपसंहरति तस्मादिति वेधाद्यर्थ
भेदात् विचारविषयं दर्शयति अस्त्याथर्वणिकानामिति आथर्वणिकाद्युपनिषदा
रम्भे ते तेषु आम्नातानि तानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समाम्नातानि संशयमाह किमिम
इति पूर्वपक्षं गृह्णाति उपसंहारणीया विद्यास्विति सफला हि सर्वा विद्या आम्नाता ।

या.च.
त.त.
२४०
३८

समानकर्तृकत्वमवगम्यते यावत्संबंधे श्रवणविधानात् धात्वर्थांतरसंबंधश्चकर्षं च समानः
कर्त्रैक्यात् यद्येकः प्रयोगो भवेत् प्रयोगाविष्टं हि कर्तृत्वं तत्र प्रयोगभेदे कथमेकत्वं स्यात्समान
कर्तृकत्वादेकप्रयोगत्वं वाजपेयबृहस्पतिसवयोरंगांगिनोरर्थांतरसंबंधोऽत्र येन गुणप्रधानभावम
तरेणैकप्रयोगतासंबंधश्चात्रापि च वाजपेयप्रकरणसमाम्नानात् वाजपेयः प्रधानमंगं
बृहस्पतिसवः नच दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यत्रांगांगप्रधानभावप्रसंगः नह्येतद्द
र्शनकमपि चिह्नं दर्शपूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समाम्नातं तथा च द्वयोः साधिकारत्वात्प्रगृह्य
माणविशेषत्वाद्गुणप्रधानभावे प्रतिविनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविवक्षयासत्त्वात्के
समानकर्तृत्वमित्यदोषः यदि तु कस्यांचिद्विद्यायामारभ्याधीतं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेति तथा
प्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीतेष्वप्यभिहितानमिति प्रकृतं तथा सति द्वयोरपि पृथगधिकारत्वात्प्र
तीतं समप्रधानत्वमसमाङ्गं भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन तत्प्रयोगो भवेत् तस्मात्कालार्थोऽयं
संयोग इति सिद्धं सिद्धान्तमुपक्रमते एवं प्राप्ते उच्यते हृदयं प्रविश्येत्ययं मंत्रः स्वरसतः तावदा
भिचारिककर्मसमवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधत्तदुपलभ्यते तदस्याभिधानसामर्थ्यलक्ष
णं लिंगं वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रमाद्बलीयोभ्यामपि बलवत् किमंग पुनः क्रमात्तस्माल्लिंगेन स
न्निधिसमाख्याभ्यामाभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते यद्यपि चोपासनात्मकहृदयपदमात्रस्य समवे
तार्थत्वं तथापि तदितरेषां सर्वेषामेव पदानामसमवेतार्थप्रसंगः स्यादिति किमेकपदसमवेता
र्थताकरिष्यति नच सन्निध्युपगृहीतासमाख्यासमन्वयमंत्रमवस्थापयिष्यतीति प्रकृतं हृदयपदस्या

उ.
२४०
३८

प्रकाशनेनेदं मंत्राणामनुपयोगो वर्णितो न तु विनियोगस्तु वाक्यार्थेरतच्च न च विनियोगसंबंधं कंतार्थ
मंत्रेषु प्रतीमः यद्यपि च प्रवर्ग्येण किंचिदाम्नायते तथापि वाक्यसंयोगेन कृतसंबंध इति
पद्यते पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरंतीति उपसदां तु हृदयस्याभिचरंतं नक्तं तु संबंधत्वात्
यद्यपि ज्योतिष्टोमविकृतावपि सत्युपसदः तथापि तत्रान्नमानि क्यां ज्योतिष्टोमे तत्प्रवृत्तिवि
हितास्तेन न्यायेन प्रकृतितया ज्योतिष्टोमं याते वाक्येनावगम्यते अपि च प्रकृतो विहितस्य प्रव
र्ग्यस्य चोदकेनोपसद्भिः सह विकृतावपि प्राप्तिः प्रकृतो वा हि तन्नतादिति न्यायात् ज्योतिष्टोम
एव विधानमुपसदा सह प्रवृत्ते तदेतदाह कथं च प्रवर्ग्योपदीनीति संनिधानादर्थविप्रकर्षेण
वाक्यं बलीय इति भावः समाधत्ते नैष दोषः सामर्थ्यं तावदिति यथा ग्रेतानुर्षे निर्वपामीति
मंत्रेणाग्नये निर्वपामि पदे परं कर्मसमवेतार्थप्रकाशकेनाशिष्टानां तत्पदानां तदेकवाक्यतया
यथा कथंचित्तद्व्याख्यानमेवमिहापि हृदयपदस्योपायस्मनाप्यसमवेतार्थतया तदनुसारेण
तदेकवाक्यतापन्नानि पदैर्न्तराणि योग्यतानुसारेणाध्यात्म्यानां कथंचित्प्रयोगिता इति नासमवेता
र्थता मंत्राणां न च मंत्रविनियोगानोपासने पुरोडाशेयेनास्मिनाद्वृष्टं कल्प्यं तदुत्याह दृष्ट
श्रोपायस्येति यद्यपि वाक्येन बलीयसा सन्निधिर्दुर्बलो बाध्यते तथापि विरोधे सति न चेहा
स्ति विरोधः वाक्येन विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य सन्निधिना विधानाद्विद्यायामपि विनि
योगासंभवात् यथा ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसवेन यजेतेति ब्रह्मवर्चसफलोपि बृह
स्पतिसवो वाजपेयांगत्वेन चोत्पद्यते वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति अत्र हि तेनः

वाच॰ पदान्तरवशाद्विरोधः तस्याप्यन्तेषां पूर्वविरोधप्राणे विरोध्याभावकल्पनात्: संबंधो वाक्ययोरन्वरः
न॰न॰ रोधस्तथापि भावस्तु श्रौतः तस्माद्वाक्यलभ्यं विरोध्यमपेक्ष्य श्रौतः रोधस्थोऽपि भावो लिंगेन विरु
३८२ ध्यत इति श्रुतिलिंगविरोधे किं लिंगानुग्रहेण गार्हपत्यमिति द्वितीया श्रुतिः सप्तम्यर्थे व्याख्या
३९ यता गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्र्या इन्द्र उपस्थेय इति आहोस्वित् श्रुत्यनुग्रहेण तस्या लिंगं व्याख्यायतां भ
वति हि स्तोत्रं विनापांक्तिपार्श्वं गार्हपत्यमुपतिष्ठ इन्द्रं दत्ते ऐश्वर्यं पठ्यमानं तत्प्रतिदर्शिति किं तावत्प्राप्तं श्रुतेर्लिं
गं बलीय इति नो खलु पदश्रुत्या समर्थं तत् श्रुतिसहस्रेणापि तत्र विनियोक्तुं शक्यते यथाग्निना
सिंचेत् यथा पृथ्वीं दहेदिति तस्मात्सामर्थ्यं प्रयोगमुपश्रुत्या विनियोक्तृत्वं तत्रास्याज्यं च: प्रमाणान्त
रः शक्नोतेश्चेत् प्रतीयते तथाहि विदितपदतदर्थः कदाचनेत्यस्य च: सामर्थ्यमिदमवगच्छति
शक्नोत्यैन्द्र्या इन्द्रमतः तस्माद्वा रुद्रदहनमेवं दहनस्य सलिलदहने विनियोगो गार्हपत्ये विनियो
गेपि श्रुत्यानवपुपन्नयोग्यता तस्माद्या सा प्रवृत्तिः सामर्थ्यकल्पनेति सांप्रतं सामर्थ्यस्य पूर्व ।
भावित्वात् तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यवस्थापनात् तस्मादैन्द्र्या इन्द्र एव गार्हपत्यसमीप उप ।
स्थातव्य इति प्राप्तमेवं प्राप्त इति ऽभिधीयते लिंगज्ञानं प्रयोगापत्रश्रुतेर्विनियोक्तृता श्रु
तिज्ञानं प्रयोगापेक्षं लिंगाद् विनियोजकं यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारये उ॰
त्समाना ततः श्रुतेर्विनियोगः प्रतिलिंगज्ञानापेक्षत्वात् दौर्बल्यं भवेत् नन्वेतदस्ति श्रुतिर्हि ३८२
विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते सामर्थ्यविज्ञानं प्रवर्ततेत्र नतो विनियोगेनास्य सामर्थ्यसमपेक्ष्यते ३९
ति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं कल्प्यते न तु श्रुतिविनियोगात्पूर्वमस्ति सामर्थ्यं न तु पूर्वमेवगम्य

39

भिचारेपि समवेतार्थस्येन्द्रपदैकवाक्यतापन्नस्य वाक्यप्रमाणेन सहितस्य लिंगाभिचारिकात्तक
र्मणः सन्निधिनाबाल्यस्त्वमशक्यत्वात् एवं देव सवितः प्रसुव यज्ञमित्यादेरपि यज्ञप
सर्वलिंगस्यापन्नांगत्वसिद्धे न कस्याविद्यात्सन्निधिः किं करिष्यति एवमन्येषामपि स्वैताम्नु
ऊत्तमादीनां केषांचिल्लिंगेन केषांचिद्वाक्येन केषांचित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति कस्मा
त्सन्निधिः संनिधिर्लिंगादिभिर्बाध्यत इत्यत आह दुर्बलो हि सन्निधिरिति प्रथमतंत्रगतोर्थः
स्मार्यते तत्र श्रुतिलिंगयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणो विरोधः किं बलीय इति चिं।
ता अत्रोदाहरणं ऐन्द्री ऋक् कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र इत्यादिका श्रुतिर्विनियोक्त्री ऐन्द्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति अत्र हि सामर्थ्यलक्षणेन लिंगादिन्द्रे विनियोगः श्रुतिर्याति।
श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषत्वं ऐन्द्र्या इति च तृतीयाश्रुतेः ऐन्द्र्याश्च
वः शेषत्वमवगम्यते यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराग्नेयीमृचं प्रति गार्हपत्य
स्य शेषत्वेनोपपत्तेः यद्यपि चैन्द्र्येति तृतीयाश्रुतेरैन्द्र्या उद्दिश्य प्रति शेषत्वेनोपपत्तेरवि
रोधः पदान्तरसंबंधेनुवाक्यस्येन्द्रलिंगेन विरोधानश्रुतेः तत्र विपरीतबलाबलं तथा।
पि श्रुतिवाक्ययोः स्वरूपतो व्यापारभेदाद्विरोधः द्वितीयातृतीयाश्रुतौ हि कारकविभक्तित
या क्रियां प्रति स्वार्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत इति विनियोजिके क्रियां प्रति हि
कर्मणः शेषत्वं करणस्य च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षत्वं क्रियाप्रति
शेषशेषित्वश्रुतिमात्रात्प्रतीयत इति श्रौतस्यापि श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः

वाच. त. त. २६२ ४० नेयमिति तस्मिन्नर्थे लिंगवाक्ययोर्विरोधः यथा स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि
तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति किमयं कृत्स्न एव मंत्रः सदनकरणे पुरो
डाशासादने च प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन्सीदेत्यादिस्तु पुरोडाशासादन
इति यदि वाक्यं बलीयः ततः कृत्स्नो मंत्र उभयत्र स्यात् सुषेवं कल्पयामीत्यन्तदपेक्षो हि तस्मिन्सीद
त्यादिः पूर्वेणैकवाक्यतामुपैति यत्तत्कल्पयामि तत्तस्मिन्सीदेति अथ लिंगं बलीयस्ततः क।
ल्पयाम्यन्तं सदनकरणे तत्प्रकाशने हि तत्समर्थं तस्मिन्सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थ
मिति किं तावत्प्राप्तं लिंगाद्वाक्यं बलीय इति उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति इह हि यत्तत्पदस
मभिव्याहारेणाविभज्यमानसाकांक्षत्वादेकवाक्यतापन्नं सिद्धायां तदविरोधेन पश्चात्तदभिधा
नसामर्थ्यं कल्प्यते [illegible] यथा देवस्य त्वेति मंत्रे अग्नये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थत्वेन तदेक
वाक्यतया पदान्तराणां [illegible] त्वेन तत्सामर्थ्यकल्पना तदेवं प्रतीतैकवाक्यतानिर्वाहाय
तदनुगुणं तत्सामर्थ्यं [illegible] मन्त्रस्य प्रापादयितुमर्हति अपि च विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयन्
स्तद्गुणमेव कल्पयेत् [illegible] च वाक्यमलिंगात् ततो बलीयस्त्वात् सदनकरणे च पुरोडाशासादने
च कृत्स्न एव मंत्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्त उच्यते भवेदेतदेवं यदि एकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्या
वधारणमपि तु वस्तुतः सामर्थ्यानां पदानां [illegible] पठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैक
त्वेन एकवाक्यत्वावधारणं यावन्ति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे
साकांक्षाणि तान्येकं वाक्यम् [illegible] प्रधानं [illegible] नकरणे उ. २६२ ४०

40

तेविनियोगानुमितेहृतदन्यथानुपपत्त्यापश्चात्स्वतोयतइतिश्रुतिविनियोगात्पराचीनासामर्थ्य
प्रतीतिः तदनुरोधेनावश्यापनीयालिंगेनतुनस्वतोविनियोजकत्वमपितुविनियोजकीकल्पि
ताश्रुतिंतयाहिस्वरसतोलिंगादन्येनैंद्रउपस्थानत्वइतिनप्रतीयतेकिंत्वीदृगिंद्रइतितस्य
तत्प्रकरणमंत्रानसामर्थ्यान्नसामान्यतः प्रकरणपाठादितेदमर्थ्यस्तत्तदन्यथानुपपत्त्याविनि
योगाकल्पनायामपिश्रोतार्थंहिनियोगात्कल्पनीयपश्चाद्विनियोगस्यार्थविप्रकर्षात्इतिएवंक
ल्पितश्रुतिनान्तरार्थोविनियोगः नहिस्त्रुतमनुपपन्नंवाक्यमर्थेनोपपादयितुंहि
त्रयोत्रब्राह्मणः कठकौण्डिन्याविति वाक्यंप्रमाणंतयोपस्थापितेनमाठरेणकौण्डिन्यपपादयंति
उपपादयतोवाननोपरमतिष्यम्नाः माठरश्चेतिनन्वेवंवर्णितिमन्त्रमस्यपतेनतस्माद्धृतार्थंस
मुत्थानानुपपत्तिः श्रुतेनैवार्थानन्तरेणोपपादनीयानार्थान्तरमात्रेणप्रमाणंतत्रोपनी
तेनेतिलोकसिद्धं ननुलोकसिद्धस्यनियमानुपयोगोपपद्यते शाब्दार्थेलम्बोनापायप्रभूतलोक
विरोधात् तस्माद्धिनियोजिकाश्रुतिः कल्पनीया तथाचयावल्लिंगात् विनियोजिकाश्रु
तिःकल्प्यतेतुप्रकान्तव्यापारः तावत्स्वसमदृपाश्रुत्यागमह्यनयोविनियोगः सिद्धइतिनि
वृत्ताकांक्षंप्रकरणमितिकस्यानुपपत्त्यालिंगंविनियोजकींश्रुतिमुपकल्पयतुमंत्रस्या
म्नानस्यप्रमत्तत्वेनविनियोगश्रुत्योपपादितत्वात् यथाहुः यावदज्ञातसंदिग्धंज्ञेयं
तावत्प्रमितिरस्यास्तिप्रमितेतुप्रमातृत्वेनप्रमोत्तत्वकंविहन्यतइति तस्मात्स्वतोनश्रोतवि
नियोगोपपत्त्यैमन्त्रस्यसामर्थ्यंतदनुगुणेननीयमानंप्रथमोवृत्तिमजहदुक्तत्रन्यपायि

वाच- न-न- २५८३ ५४

42

कारलक्षणकार्यमीमांसायां निर्णीतं ति च निर्वर्तयंति च प्रधानं सोपमनयोर्नेष्टाश्च दर्शपूर्णमासयोर्वर्तं
योगः तदेवं लक्षणमीमांसायां प्रकरणस्य विरोधोदाहरणं सूक्तवाकनिगदः तत्र हि पौर्णमासीदे
वता अमावास्यादेवताः समाम्नाताः तासां मिथ एकवाक्यतायोग्यतामर्हतीति लिंगेन पौर्णमा
सीयागादिन्द्राग्नीशब्दस्तूत्कृष्टश्चामावास्यायां च समवेतार्थतान्त्ययोत्कृष्टोऽप्यर्थवशेन संदिह्यते।
किं यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अवीवृधेतां महोज्यायोऽक्रातामिति तन्नोत्कृष्टव्यं उते
न्द्राग्निशब्दाभ्यां सहोत्कृष्टव्यमिति तत्र यदि प्रकरणं बलीयः ततोऽपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्र
योक्तव्योऽपूर्ववाक्यततो यत्र देवताशब्दः तत्रैव प्रयोक्तव्यः किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताको
ऽपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्यैवांगसंबंधप्रतिपादकत्वात् फलवती हि भावना प्रधानेतिक
र्तव्यतामापादयति तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसंबंधापादकत्वात् अतः प्रधानभा
वनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवाक्यं बाध्यत इति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते भव
देतदेवं यदि विनियोज्यस्वरूपस्यासंदिग्धमनपेक्ष्य प्रकरणं विनियोजयेत् अपि तु विनियोगा
य तदपेक्षते यथा पूषाद्यनुमंत्रणमंत्रस्य द्वादशोपसत्तायाश्चानोत्कर्षः साक्षादुपालोचना
यां च यद्देवशीर्षत्रप्रतीयते तत्तद्बलवद्विप्रकृष्टं तदुर्बलं तत्र यदि लिंगं श्रुत्या लिंगेन वाक्येन
वान्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भक्त्या उत्कृष्यते परिशिष्टे तु प्रकरणस्यैतिकर्तव्यतापेक्षायां
यते अथ तत्स्वशीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादिना तितः प्रकरणं विनियोजकं यथा समिदादेस्तदिहाप्र
करणाद्वाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते प्रकरणं हि सापेक्ष्य पूर्णानां वाक्यानामुपकार्योपकार। उ. २५८३ ५४

पुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रधानेन योग्यसदनकरणं कल्पयामन्त्रो मंत्रः समर्थं प्रकाश
यितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्सीदेत्यादिः ततश्च यावद्वेदवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीय
ते तावत्स्तुतीनसामर्थ्यमेवैकस्य भागस्य एकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति तथा
च श्रुत्यैवैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिंग
विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हतीत्येकवाक्यताबुद्धिरुत्पन्नाप्याभासीभवति लिंगे
न बाधनात् यत्र तु विरोधकं लिंगं नास्ति तत्र समवेतार्थकाद्वित्रिपदैकवाक्यतापदं तस्याण
मपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वं यथा चैवस्योन तदुत्पादीनां न
स्याद्वाक्याल्लिंगं बलीय इति सिद्धं वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तवाकपदानां परस्प
रापेक्षावशात्कस्मिंश्चिद्विशिष्टे एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वं लब्धवाक्यभावानां च पु
नः कार्यान्तरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेण संबंधः प्रकरणं कर्तव्यापाः स्वेलभावनायां लब्धान्तर्य
करणं यथाङ्गतिकर्तव्यताकांक्षायां वचनं प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्व
र्गकामो यजेतेति एतद्धि वचनं प्रकरणं तदेतस्मिन्नपदद्वयेनापि किंचित्फलं पर्यवसितेक
रणे यत्कारणं तत्कार्यान्तरापेक्षायामस्मिन्योजनीयं स्याद्विवाकांक्षायां तस्य संबंधः समिदादिभा
वनाहि स्वविध्युपहिताः पुरुषहितं भावमपेक्षमाणा विश्वजिन्न्यायेन वा नु संगतो वा
ऽर्थवादतो वा फलान्तरप्रतिलम्भेन दर्शपौर्णमासप्रभावकतां निर्वाहयितुमीशाते तस्मान्न
सकांक्षायामुपनिपतितान्येतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदुपहितकरणोप ।

वा॰च॰ वत्संनिधाप्यतेनावद्गत्संबध्यते तथा संनिहितमपि पावकाकांक्षितेन तावत्संबध्यतइति द्वयोः
त॰त॰ संबंधश्रुतिसमानबलतया क्रमप्रकरणयोः समन्वयसंभवाच्चाविकल्पेन राजसूयाभिषेचनी
२६४ यमार्थविनियोगः शौनःशेपोपाख्यानादीनामिति प्राप्तमेवं प्राप्तउच्यते राजसूयैकवाक्यभावा
५२ पेक्षाहियविज्ञातादारभ्यप्रवृत्तासापृथक्तिमावदनुवर्तते तथाकाविक्षिप्तैकवाक्यभावेपत्रयानसप
गृह्यते अविज्ञातफलंकर्मतस्यप्रकरणंप्यातेमिष्याणात् राजसूयागताशौनःशेपोपाख्या
दीनामभिषेचनीयसत्वसवाक्यापन्नयस्यपि निराकांक्षत्वस्संनिधिपाठेनाकांक्षोत्थापनीयाया
वत्तावत्सिद्धाकांक्षेणराजसूयेनैकवाक्यतात्वकल्प्यते यावच्चाभिषेचनीयाकांक्षापतदेकवा
42 क्यताकल्प्यते तावत्क्रमप्रकराजसूयैकवाक्यतयान्तदुपकारकत्वयासामर्थ्यलक्षणंलिंगं।
यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यतयालिंगंकल्प्यते तावत्क्रमलिंगेविनियोजकौश्रुतिंकल्प
यतियावद्वाक्यकल्पितेनलिंगेनश्रुतिरिनरत्रकल्प्यतेतावत्क्रमप्रयाश्रुत्याविनियोगसति
प्रकरणपाठोपपत्तौसंनिधानपरिकल्पितमंतराविलीयते प्रमाणाभावेप्राप्तिमत्वात्
प्रकरणेनचराजसूयस्यसर्ववदावृद्धिंसान्निध्येनतस्संनिधेरकल्पनीयत्वात्तस्मात्प्रकरणं।
विरोधेक्रमस्यबाधएवनविकल्पोऽर्वलत्वाविनिरिद्धं क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणं उ॰
पौरोडाशिकइतिसमाख्यातेकाण्डेसांनाय्यक्रमेचशुन्धध्वंदैव्यायकर्मणइतिशुन्धनार्थोमं २६४
त्रःसमाम्नातः तत्रसंदिह्यतेकिंसमाख्यानात्सवलीपत्रात्पुरोडाशपात्राणांशुन्धनमर्पोत
माहोसांनाय्यपात्राणांशुन्धनेक्रमोवलीयानिति किंतावत्प्राप्तंसमाख्यानंवलीयइति यो ५२

कांक्षामात्रं ह्युपपते वाक्ये तु पदानां प्रमत्तः संबंधः तत्र च सह प्रस्थितयोर्वाक्यप्रकरणयो
र्यावत् प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यं यावदितरत्र वाक्येन साम
र्थ्यं तावदत्र सामर्थ्यान् श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता वि
छिन्नापामाकांक्षापाश्रममनुमाने विहिते प्रकरणेनानन्याकल्पिता विलीयत इति वाक्यबली
यस्त्वाद्देवनाशो प्राणस्य प्रकर्षेण वेति सिद्धं क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणं राजसूयप्रकरणे प्र
धानस्यैवाभिषेचनीयस्य संनिधौ शौनःशेपोपाख्यानाद्याम्नातं तत्किं समस्तस्य राजसूय
स्याभिषेचनीयस्य वा शौनःशेप प्रकरणाद्बलीयस्त्वात् समस्तस्य राजसूयस्याथ क्रमः ततोभि
षेचनीयस्यैवेति किं तावत् प्राप्तं नाकांक्षामात्रं संबंधहेतुः सामान्यप्रत्यासादपश्येति गाभि
मस्य किमाकांक्षापेक्षिताः उपपन्नेनापि संबंधसंभवाद्विनियमनाभावप्रसंगात् तस्मात्सं
निधानं संबंधकारणं तथा चानपेक्षमाणेनैव सन्निधिमात्रेण संबंधो विनिगम्यते न च संनिधान
मपि संबंधकारणं अप्रयमेति प्रयोगश्च पुरुषार्थयमार्थतामिष्यते त्वात्तु उमयस्य पुत्र पुरुषव
दसंनिधानाविशेषान्माभूदविनिगमना तस्मादाकांक्षानिश्चयहेतवं तथा पुत्र
मात्रस्य संबंधिवचनतया समाप्तितयाकांक्षस्यैव केवलमुपनिपतति संबंधं तस्मादाकांक्षितं पदं
तस्य तेनैवाकांक्षापरिपूर्त्तेः पुरुषपदेन पुरुषमात्राभिधायिना स्वतंत्रेण न संबंधः किं
तु पुरोडाशपरमार्थतामिति तन्नेनापसारिणीयापेक्षणेति सत्यपि संनिधावकांक्षाभावा
दसंबंधः तथा चाभाणकः तन्त्रं तन्त्रेण तावत् संबध्यते इति तथा चाकांक्षितमपि तया।

वाच. सुकृतदुष्कृतत्यागः पश्चादभ्युपगम्यते तथा ह्यन्येऽपि शाखिनः ताण्डिनः शाट्यायनिनश्च प्रागवस्था-
त.त. यामेव सुकृतदुष्कृतहानमामनन्ति अश्व इव रोमाणि विधूय पापमिति तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति ।
३ध्य तिसुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति छन्दत उभयाविरोधात् यदि च देहादपसृप्त-
पु२ स्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृतक्षयोऽभ्युपगम्येत ततः पतिते देहे यम
नियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतोः पुरुषप्रयत्नस्य — अनुष्ठानानुपप
त्तेरनुपपत्तिरेव तद्धेतुकस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात् तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थायामनु
ष्ठानं तस्य स्यात् तत्पूर्वकं सुकृतदुःकृतहानमिति द्रष्टव्यं एवं निमित्तनैमित्तिकयो
43 रुपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनश्रुत्योश्च संगतिरिति गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः क्व
चित्पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते क्वचिन्नेति संशयः किं हानावविशेषेणैव दे
वयानः पन्थाः संनिपतेत् उत विभागेन क्वचित्संनिपतेत् क्वचिन्नेति यथा तावद्धानावविशेषे
णैवोपायनानुवृत्तिरुक्ता एवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हति इत्यस्यां प्राप्तावाचक्ष्महे
गतेर्देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्न
तिन्नाविशेषेण ह्यन्यथा सविशेषेणैवैतस्यां गतौ क्रियमाणायां विरोधः स्यात् पुण्ये उ.
पापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रापणी गतिर्विरुध्येत कथं ३ध्य
हि निरंजनो देशान्तरं गच्छेत् गन्तव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तमित्यानर्थक्य
मेवात्र गतेर्मन्यामहे उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् उपपन्नश्चायमुभयथाभा पु२

योऽङ्गाङ्गिभावः शास्त्रे न हि प्रयोजनसंबंधी न्यूच्यते । नाप्यधिकृतस्य श्रवणं कांक्षोपयोगोऽङ्गाङ्गिकं । ततश्च
यावत्क्रमेण प्रकरणेनानुमानपरंपरया संबंधः प्रतिपाद्यते तावत्समाख्ययाश्रुत्यैव
साक्षादेव प्रतिपादित इति । यथैव विप्रकर्षेण क्रमात्समाख्यैव प्रत्ययो प्रतीति प्रयोजनापाश्रु
ध्येनेमंत्रः प्रयोक्तव्यः न स्याज्ज्ञाप्यपात्रस्थे [illegible] नेति श्राव्य एवं ब्राह्मणेऽभिधीयते समाख्यानात्क्रमो
बलवान्यथैव विप्रकर्षादिति । न चापि हि समाख्यानेन तावत्संबंधस्य वाचिका किंतु योगोऽङ्गाङ्गिवि ।
शिष्टं कांक्षमाह तद्विशिष्टतान्यथानुपपत्त्यात्संबंधः कांक्ष्यानुमीयते ननु समाख्यानेन भे
दस्य तद्वारेणात्यन्तमयपातिनो मंत्रभेदस्यापि तदनुमाने न चास्मिन्संबंधे प्रोक्षणस्यैव शेषशे
षिभावः प्रतीयते अपितु संबंधमात्रं तस्मान्न श्रुतिसाहचर्यमस्य तुल्यत्वमिति क्रमेणाप्य
द्वेधा चिंता तत्रापि च समासमान्यतोदृष्टापोऽपि प्रकरणापादितेदमयोगः शेषेषु
नाद्वित्र्याद्युपकारकतया प्रकृतमात्रसंबंधानुपपत्तिः मंत्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मार
णेन सामर्थ्यलिंगोपात्तत्वात् तथा च यथैव विनियुक्तत्वेन प्रयोगगतमर्थं प्रकाशयति तस्य प्रकरण
गतमविरुद्धमिति विशेषापेक्षापि स्याज्ज्ञाप्यक्रमः साक्षात्प्रतिप्रकरणाद्यनुमानद्वारेण
विनियोगः प्रकल्प्यते समस्तद्धते न तु समाख्यानेन तस्य दुर्बलत्वात् तथा हि समाख्यासंबं
धनिबंधनासतोऽतास्य [illegible] पर्यवसितोपकल्प्यते यावच्चावदेशिकेन [illegible]
धानेनाकांक्षा कल्प्यते एवं च लिंगेन संनिधानेनाकांक्षा कल्प्यते तावद्विधिसामर्थ्य
नतयोः तयोः सर्वपदेषु विधाफलाभिसंधीयते देवमनुष्यमहेति तस्मात् [illegible]

वाच-
त-तू-
२६६
५५
44

सदा सव्यमानां तत्वा ध्वर्य्यवापकत्वमपेक्ष्यत इति विशेषयुक्तो वृद्धैः तद्वचं विलम्बात् विभ्यतो
यथाप्रयमतत्त्वानभिज्ञानुकम्पा निद्राविलम्बे पतितान् समुद्धत्य परम्यते तस्माद्यथानुज्ञापनमन्त्र
तयोः प्रस्तावक्रमयोः रुपहूत उपहूयस्वेति एवं मन्त्रानाम्नातो देशसामान्यात् तत्पर्यवसान
पात्रग्रहणतः उपहूत इति लिङ्गतो नुज्ञामन्त्रो नानुज्ञापन उपहूयस्वेति च लिङ्गतो नुज्ञापनमन्त्रो
नानुज्ञापनं तदिह लिङ्गेन क्रमं बाधित्वा विपरीतं यो यथा समाम्नाते यावत्स्थाने न प्रकरणम्
स्यात् एकवाक्यत्वं कल्प्यते तावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा स्थापितो विनियोग इति प्रक्लृप्तत
लिङ्गश्रुतेः क्रमस्य बाधः तदिह द्विरपि विनियोगः प्रसक्तौ तत्र तेन लिङ्गेन च दृष्टार्थत्वेन वि
याः क्रमस्य बाध इति यद्यपि प्रथमतः प्रवृत्तक्रमसमर्थं उपपादितः तथापि विरोधेन त्यागापादनमिह
न विरोधो न हि लिङ्गेनाभिचारिकं कर्म संवर्धयो विनियोगाशङ्क्यं येन क्रमकृतेन विरुध्यते न च विनि
युक्तविनियोगलक्षणो विरोधो न इह संभवति सर्वे पि तत्प्रसङ्गात् प्रयोगप्रतीति विरोधो न वस्तु
विरोधः सविनियोगोपि तुल्यः तस्माद् अविरोधादिह यादृशं कर्म यागस्तात्पर्य्यमित्यभ्युपे
कार्यं कालत्रयोच्यते नेह लिङ्गविरोधेन क्रमबाधोभिधीयते किं तु लिङ्गपरिच्छिन्नेन क्रमः
कल्पना क्रमः प्रकरणपाठे यथा समर्पितः हि स्फोटित लिङ्गवाक्य प्रकरणैर विनियुक्तः क्रमे। उ-
ण प्रकरणवाक्यालिङ्गश्रुतिकल्पनप्रणालिकया विनियुज्यते तेन तद्विनियुक्तस्य प्रकरण २६६
पाठानर्थक्यप्रसङ्गात् उपपादितः स्मृत्यादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादर्थापत्तेः क्रमेण ५५
स्वोचितां प्रमाणमुपपादयितुमर्हति प्रमितत्वाभावादिति बृहस्पतिः सर्वस्य तत्त्वश्रुतिरेव यो

वः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति तल्लक्षणार्थोपलब्धेः गतिकारणभूतो ह्यर्थः पर्यंक।
विद्यादिषु सगुणेषूपास्नेषूपलभ्यते तत्र हि पर्यंकारोहणं पर्यंकस्थेन ब्रह्मणा संवदनं
विशिष्टगंधादिप्राप्तिश्चेत्येवमादि बहु देशांतरप्राप्यं फलं श्रूयते तत्रार्थवती गतिः न
तु सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति न ह्यात्मैकत्वदर्शिनामाप्तकामानामिहैव दग्धा
शेषक्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितव्यं किंचिदस्ति तत्राना।
र्थिका गति लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यः यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशांतरप्रापणः पंथा अपे
क्ष्यते नारोग्यप्राप्तौ एवमिहापीति भूयश्चैतं विभागं चतुर्थाध्याये निपुणतरमुपपादयि
ष्यामः अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न
निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तं सगुणास्वपि विद्यासु कासुचिच्छ्रुतिरत्र लक्ष्मन्नयाको
त्वेषैकवाक्यतायावच्छक्यते नयाकांक्षैकवाक्यतातावदितरत्रैकवाक्यतयापाच्छक्यते नयो
पकारसामर्थ्यं यावच्चैकवाक्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिंगेन विनियोजिका
श्रुतिः यावद्वा लिंगेन विनियोजिका श्रुतिस्तावदितरत्र लक्ष्यन्नयाक्ष्मा मा विनियोग इति
तावत्तैव [illegible] करणपाठोपपत्तेः सर्वसमाप्त्यानेकल्पितं विधिन्नमूलत्वात् तन्न साम
समनि [illegible] निर्बीजं भवतीति शरीरोत्क्रान्त्यभिधायकमत्र वाक्यं स्यात्कोऽदसोऽयं रोहाभिव्यक्तं स
माप्येतिमंतव्यं [illegible] हि विचतुष्टयं चवत्वं तत्र प्रकारितं श्रुतमर्थं प्रतिवेधम्यत्लिंगादीनां
प्रश्नोपात्ते उत्पत्ति [illegible] प्रकरणं उक्तः तत्रापि च वाक्ये वैधक्रीति निर्नीतं समाख्यावाध्यते

ष्प्रभवः तथा च समस्युरोमयाकृदृष्टानानुपपत्तेः नन्वाविर्भूरोमयाकृमात्रेयो विलपनम

वा.च.
त.व.
२६७
५५

संहियते प्रमाणाभावात् यत्र पुनर्नैव विधीयते किं तत्र स्तुत्यर्थतया संकीर्त्यते तदसति बाधके देव
ताधिकरणन्यायेन शत्रुतेः प्रतीयमानेन परिमत्कृणाकं तथा च विधूतपापोः सुकृतदुःकृतयो
र्निर्गुणायां विद्यायां समस्युरोमा किंवित्किंभवति समपेक्षायां नतावत्स्यापक्षिते नैव तद्विलपनं स
'त्तिश्रुपितस्युचं ताभ्यां विभागः न च नष्टे विधूनन प्रमोचनार्थ संभवः तस्मादर्थवादस्यापि ।
त्यांशास्त्रकृसन्निधि सिद्धतोपि विशेषरूपायन्नेवं तु स्तुमसन्निधापृथक् शाकोत्थपेक्षाप्रसूत्यपितमिति
निर्गुणायामपि विद्यायां हानोपायनामांशो लोके तथा स्तुत्यप्रकर्षस्तु प्रयोजनेन प्रमाणम प्रकर्षेपि
स्तुत्युपपत्तेः न चार्थवादानां तत्रापेक्षार्थवादानतराणान्तुदृष्टान च तैतेर्नपूर्वणामित्याह अपि
तो वेति स्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्येतिमयमर्थः यदीयं पिसुकृतदुःकृतेनोपसफलं प्रसङ्ग
तो यथा पुत्रस्य आकुकर्मापितृस्वामिं यथापि तर्दैवोतरीयेष्टिः पुत्रस्य भार्यायाश्च स्वरापानेभ
र्त्तनैरकतया न्यायदीयसुकृतदुःकृते साक्षाद्न्याभिन्नसंचरतः इत्याशयेन शंकापतनतः प्रा
प्ता स्तुतिरिति परिहारः गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि नव्यरूपतः सुकृतदुःकृत संचा
राभिप्रायं ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोयमकाण्डे स्तुत्यर्थविचार इति शंकामुपसं
हरत्रुपाकरोति तस्माद्गुणोपसंहारप्रसङ्गेनेति विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः स्तुतिगु । उ.
णोपसंहारो विचारितः प्रयोजनं चापासके सोहार्दमाचरितव्यं नेवैरो हार्दमिति छेदएव २६७
वावेदः श्राद्धादन्या श्राद्धे दोभवति यथैव चाविशेषेणोपगानमात्र इति कश्चित् तद ५५
पगायन्ती त्यविशेषणोपगानमृत्विजां भाल्लविनस्तु विशेषेणाध्वर्युरुपगायतीति

45

तत्संबंधाधिकारात्समानकर्तृकतायां विहितायां संयोगाद्एकत्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयंतीनश्रु
त्याश्रुतिः श्रुत्यंतरेणानिरोद्धुं स्वप्रमाणमिति वैषम्यं तदिदमुक्तं वाजपेये बृहस्पतिसवस्य स्ववि
निर्णीतमिति अपि चैकोयं प्रवर्ग्य इति तत्फलवत्त्वाद्बृहस्पतिसवस्य तत्त्वतांशं कापाकरणाद्बारे
णस्मृत्युक्तयोर्नष्टपक्षयुक्तिं तथापरस्परोपेतत्वादिति सन्निधिपाठमुपपादयति अत एवान्व
वनादीति हानौ तूपायनमात्रस्य शेषत्वात् कुशाच्छंदस्तुत्युपगानवदिति तत्र हानावुपायनं श्रुतं त
त्राविवादः सन्निपाते यत्रात्पुपायनमात्रं श्रवणं तत्रापि नांतरीयकतया हानमाक्षिप्तमिति तत्र
सन्निपातः यत्र तु हानमात्रं सक्तं तत्र तु तयोः श्रुतेन श्रूयते तदुपायनेतत्र किमुपायनमुपा
हानसन्निपातेन वेति संशयः तत्र पूर्वपक्षः श्रुतानि प्रसंन्निपात इति स्यादेतत् यथा श्रूयमाण
मेकत्र शाखायामुपासनांगं तस्मिन्नेवोपासने शाखांतरे श्रूयमाणमंगमुपसंह्रियते एवं शा
खांतरे श्रुतमप्युपायनमुपसंहरिष्यतु उपलभ्याह विद्यां तर आचरत्वा चेति एकत्वे ह्युपासनक
र्मणोन्यत्र श्रुतानामप्यन्यत्र समवायो घटते न त्विहोपासनैकत्वमेकत्वं गुणानिर्गुणत्वे न
भेदादित्यर्थः ननु यथोपायनं श्रुतं हानमुपस्थापयत्येवं हानमप्युपादानमित्यतस्त्राह अ
पि चात्मकर्तृकमिति ग्रहणं हि नस्वामिनो यथा मनमंतरेणाभवतीति ग्रहणं दमगामि हि
हिरण्यपंभाविनी अपथा मत्त्व सत्यध्यनेनयग्रहणं द्रव्योपपत्रापन्नं तेषां यथा लिंगेन स
ति कर्तृभेदकथनं तेन तदुपोज्वलनार्थं न पुनरवस्तुपभावस्य प्रयोजकत्वं उपायने नैकोमादि
तिसिद्धांतमुपक्रमते अप्यसांप्राप्ताविति अयमस्याथः कर्मांतरे विहिते हि न कर्मांतरे उपे

वाच॰ रस्तुपक्षत्वं वाच्यं नेति निषेधदर्शनाद्वैगुण्येपि फलसिद्धिरवगम्यते यथाह ग्रहं प्राप्नुवदिति चेदुन
कृत॰ तुल्यहेतुत्वात् उभयं पक्षे तुल्यलक्षणमिति नचवाच्यं यजतिषु येयजामहे करणं यावयजति सामा
२६८ न्यहोमेणानुयाजे यजति विशेषमनुपसर्प्यतीत्यादनुयाजयागेन निषेधेन तत्रापि द्वितीयोत्र प्रह
५९ तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवानिति यतो भवन्मतेपि विधिषु ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां
तक्रं कौण्डिन्यायेति तत्र हि तक्रविधिर्दधिविधिमपेक्षते पूर्ववर्तिनमिह प्राप्तिपूर्वकत्वात्तति
षेधस्य येयजामहस्य चान्यतो प्राप्तेस्तन्निषेधेन नु निषेध्यप्राप्तेर्न हि विधिरपेक्षणीयः नचसापे
क्षतया निषेधाद्विधिरेव बलीयान् इति मते कल्पे षोडशिग्रहणयोर्विकल्पः किन्तु निषेधस्यैव बाधनमि
ति सांप्रतं तथा सति हि निषेधशास्त्रं प्रमत्तगीतं स्यात् रचनासुक्ते वाक्यं हि सांप्रदायिकं नचवच
46 नो यथा करोतीति वदर्थवादत्वा समवेतार्थत्वाच्च यथाहितस्य आज्यभागौ तस्य तदुपपद्यते
नचात्र तथा येयजामहाभावो यजतिषु येयजामहविधानात् अनुयाजानां च तद्भावात्
नच पर्युदासत्वात् अनुयाजेषु इति काम्यापन मतेन नियम अग्रपक्षे: तस्माद्विहितप्रतिषि
द्धतया विकल्प इति प्राप्ते एवं प्राप्त उच्यते युक्तः षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति
न हि तत्रान्यायातिरेकेनाष्टदोषदुष्टोपि विकल्प आस्थीयते यद्यपि प्रामाण्यान्माभू उ॰
त्स्मप्रमत्तगीतत्वेति उक्तं पर्युदासोनाम्नुपजीव्य संभवत्यायान्यायविकल्पाश्रयणेन युक्तः ए २६८
वं हि तदभ्युपगतः सर्वथो अनन्यपाजेषु यजतिषु अनूयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इ ५९
ति किमतो यद्येवं यजदतो भवति नानुयाजेष्विति तद्वाक्यमयाभूर्णमाकांक्षपूर्वं वाक्यो

तदेतज्ज्ञात्वा विनां वा कुर्यादिति न तु पक्षप्राप्तौ नीति येन हेषविकल्पो ज्ञायते एतदुक्तं भवति अथ पूर्व
र्जितानुमन्तिमन्त्र पक्षप्राप्तौ नीति क स्यान्नन्वेवं व्याख्यायते ननु कृतं ज्ञापकं वसन्तवाक्यमीन्य
तत्राह श्रुतमेतदनुक्तं तामिति नु कृतो वद्धक कल्पप्रसंगभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तर
शेषत्वमत्र भवतो नेमिनेव विधिसमन्तामित्याह तदुक्तं द्वादशलक्षण्यां ग्रापितवाक्यशेषः
स्याद्वा प्रत्याविकल्पप्रत्यादिष्टानामेकदेशः स्यादिति एतदेव सूत्रमर्थद्वारेण पठति अ
पितु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्याच्चान्यथा स्यादिति शेषः एवं
कितलक्षणे एषवैसप्तदशमाज्यभागानिति प्रयाजे नानुयाजे वितरे इति ततो नानुयाजेषु येयजा
महं करोतीति तदेतज्ज्ञानार्थमाकलितं यजतिषु येयजामहं करणमुपदिष्टं तत्तु यदि पर
वाम्नातेनानुयाजेष्विति तत्र संशयः किं विधिप्रतिषेधयोर्विकल्प उत पर्युदासः अ
नुयाजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति माभूद्विधिशास्त्रप्रसक्तौ प्रतिषेधे नु विक
ल्पः इष्टहितादात्मिकौ मम्पूर्णं दुरतो गमपतिना पतौ देखवर्त्ता निषेधति तस्य तत्रो दा
सौन्यान्निषेधशास्त्रं तताद्वात्मिकं सोढ्यमवाधमानमेव प्रवृत्तमनुष्ठानेनं निवारयदा
पत्यामस्यदुःखफलवत्त्वमवगमयति यथाह प्रवर्तिन्योऽदुःखफलइति ततोऽमागतः
प्रवृत्तमण्यापन्यादुःखतोविभ्यत्पुरुषं शक्नोति निवारयितुमिति तु लोपान्तु शास्त्रोपः
प्रतिषेधो नागतः प्रवृत्तोऽभितिनतथा विकल्पमर्हति शास्त्रीयोन्तु विधिनिषेधो तल्यब
लतयाषोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्प्येते तत्र हि विधिदर्शनात्प्रधानस्यापका

वाच॰ मांसो अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतमित्यत्र यथा यस्मात्पूर्वं यवाग्वा भावादनारभ्यमेतदत्रोच्यते नैत
त॰ नु॰ त्पाठक्रममात्रमपि तच्छ्रुतिः तत्सुकृतदुःकृते विधूनुत इति तदिति हि सर्वनाम तस्मादर्थसन्नि
२३१९ हितपरामर्शकं तस्य हेतुभावमाह सन्निहितं च पदं तेन तरसुकृते तच्चार्द्धपथवर्त्तिविरजानदीमनो
५० भिगमनमितमर्द्धपथ एव सुकृतदुःकृतत्यागः नच श्रुतमेतत्र विरोधः अर्द्धपथेपि पापविधूनने
ब्रह्मलोकसंभवात् प्राक्कालतोपपन्नेः एवं शाट्यायनिनामप्यविरोधः नहि तत्र जीवन्निति वा
जीवतरतिवाश्रुतं तथा चार्द्धपथ एव सुकृतदुःकृतविमोक्षः एवं च नपर्यंकविद्यातत्त्वसत्त्व
यइति पूर्वः पक्षः राद्धान्तस्तु विद्यासामर्थ्याद्विधूतकल्मषस्य तावदुत्तरेण पथा गन्तृतोत्र
संप्राप्तिर्न चाप्रक्षीणकल्मषस्योत्तरमार्गेगमनं संभवति यथा यवागूपाकान्तोऽग्निहोत्रे य
47 मनियमाद्यनुष्ठानमहिता पाठउत्तरेण मार्गेण पर्यंकस्य ब्रह्मप्राप्त्युपायनस्य वरणादश्वहीणे(?)
पाप्मनश्च तदनुपपत्तेर्विधूयैव तावत्स्वर्थीक(?)कल्मषं तत्पथाति त्यपितकल्मषं चोत्तरं मार्गं प्रापयती
ति कथमर्द्धपथे कल्मषत्यागः तस्मात्पाठक्रमबाधेनार्थक्रमोऽनुसर्तव्यः ननु पाठक्रममात्र
मत्र तदिति सर्वनाम्नस्तु समासन्निहितपरामर्शादिसंगतो सत्यं बुद्धिसन्निधानमात्रमत्रोपयुज्य
ते नाम तच्चानन्तरस्येव विद्याप्रकरणेन विद्याप्राप्तमपीति समानाश्रुतिरुभयत्रापीत्यर्थप्र उ॰
गे परिशिष्यते तत्र चार्थावलोपानिति नचताण्ड्यादिश्रुत्यविरोधः पूर्वपक्षे अश्व इव रोमा २३१९
णि विधूयेतिहि स्वतनुस्य पुरुषस्य व्यापारः श्रुते न च परेतस्यास्ति स्वातन्त्र्यं तस्मान्नहि विरोधः इ ५०
दं तूभयथाविरोधीति केषांचिन्मते पाठेद्वैतेन कस्य परापरेतस्योत्तरेण पथा ब्रह्मप्राप्तिर्भ

कदेशो न सम्भवत्याले यदेतद्येयज्ञमहं करोमीति यत्र ज्ञानुयाजेषु यावद्वर्जं स्यादनुयाजवर्जितेष्विति
तावद्वर्जं भवतिनानुयाजेष्विति तथा च यजतिविशेषणत्वेनादनुयाजविधिरेवायमितिप्रतिषेधा
भावान्नविकल्पः न चाभिप्रकृतत्वप्राप्तिनिविरोधे कामापत्तिसुहृदादित्वनितिसमासवादिनः
सम्भवति सहिविभाषाधिकारे समासं शास्तीतस्मादनुयाजवर्जितेषुयज्ञामहविधानमिति सिद्धं
वर्णकालरमाह अपच्छेन्नावेवेति यथाहि [illegible] : कृतस्तकृतयोः अमूर्त्तयोः कंपनेनो नसे मूर्त्ती तु
विधायित्वात्कं यस्य तथाग्ने दीपयोरन्यत्र संचारोऽप्यनुपपन्नोऽमूर्त्तत्वादेव तस्माद्यत्रवि
धूननमात्रं श्रुतेनत्र कंपनेनवरं [illegible] कार्यारंभाच्चलनमात्रमेव लक्ष्यते नन्नन्नतो यत्राग्नान्यत्र
संचारः कल्पनागौरवप्रसंगात् तस्मात्तत्काष्ठारंभाच्चलनेन विधूननमिति प्राप्ते मिथो
यत्र तावद्व्यापनस्कृतिस्तत्रावयवेस्मागोरिधूननं नैवक्षतां कचिदपि चेत विधूननं त्यागेव
नैते तथात्वस्मन्यत्रापितप्ये वर्वार्त्तितमर्हति एवं हि नवचेतत यदि विधूननमिति [illegible]
नद्दति तत्रापिकाष्ठाचलनसम्बलन्यमाणत्वात् न च प्रामाणिककल्पने नागौरवं लो
हगोचितामावहति अपि चानेकाष्ठत्वाद्वानां मागेयिधूयेति [illegible] मेव भविष्यति प्रा
वृषेणमागोपिलोके प्रयोगादर्शनात् विनिगमनाहेतोरभावात् [illegible] कारस्य चोपल
क्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशः [illegible] तत्तदर्शनात् तस्माद्द्वानार्थयुक्ता च तयुक्तेः सोपयापेक्ष्यन्तेयामा
वात्तथासत्ये ननुयोहक्रमाहर्दुः [illegible] तद्गुः कृतेरगप्रतीयते विद्यासामर्थ्यात्र
प्रागेवावगम्यते यथाश्यानां [illegible] चमसुते [illegible] चयाहक्रमाहेली

वाच
तत
२२०
~~४८~~
४८

48

वंशानुत्पन्ने विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति हि विद्वांसो विधूतपुण्य
पापस्य विषयपाहेमशास्त्रिमाहप्रमनिवंधनोत्देमोपाप्यात्म्यत्तोन लेशाणयाविषयानिवर्त्तनी
योनाम्नो देशविशेषमपेक्षते न हि जानुरज्ञोमर्यंम्रुमनिवृत्तयेसमसम्पन्नेरजनननत्रानदेशावि
शेषमपेक्षते विद्यामादस्येवस्वविरोध्यविद्यानिवृत्तिरूपत्वात् नचविद्योत्पादापवस्त्रलोक
प्राप्तिरपेक्षणीया यमनियमादिविशुद्धसत्वस्यैवश्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् यदिपरमात्र
कार्यस्मात्तपवेलापयशरीरपातावधापे दोति न देवयानेनान्तर्लीहयपार्थयेइतिश्रुतिरहृविरोधा
त्तनापेक्षितव्यइति उच्यते पर्यंकविद्यायानस्पार्थेरस्तुलं हितीयेनहत्त्रणेति येनयदिपुण्य
म्योनिवर्त्तते किमर्थातर्हियानिरिम्याशंकायासूत्रमवतारयति गतेरर्थवत्वमुभयथाउः कृतनि
वृत्त्याचयदिपुनः पुण्यमनुवर्त्ततेततोब्रह्मलोकगमनस्याविरहपुण्यफलोपभोगायाहतिः
स्यात् तथाचैतेनप्रतिपद्यमानाउत्मनावृत्तिश्रुतिविरोधः तस्मात्दुःकृतस्येवसुकृतस्या
पिध्वंसइति तैःपुनरस्याशंकनीयमेवाशंकितं विद्यार्थैहिंसाद्यापाहिगतौकेयमाशंकायदि
ह्यणसुकृतः किमर्थमुपयातीति नयेषाम्सुकृतनिबंधनागतिरपितुविद्यानिबंधना न
साहृद्यानमेवोपपद्यतेगतिसाध्विति अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां प्रकरणेहि
धर्माणानियामक यदितुनत्राद्भिपेतततोदर्शपौर्णमासज्योतिष्टोमादिधर्माः सर्वोर्प्यर
तु नचनेषांविकृतिष्वयोर्पादिषुचद्वादशाहादिषुचचोदकताप्राप्तिः सर्वज्ञोपदेशाकता
तु नचदर्विहोमस्यापकृतिविकारभूतस्याधर्मकत्वं नचसर्वधर्मयुक्तकर्मकिंचिदपियाका

उ.
२२०
४८

वंतो विद्याफलमेवं तस्यैवार्द्धपथे सकृत तद्रुः कृतहानिरपि भविष्यतीति यां का पदानि तेभ्य उ।
त्तरमिदं सूत्रं तद्वा चूर्ण्ये पदि च देहाद्युत्क्रान्तस्येति विद्याफलमपि त्रसत्वात्तिर्नो परेतस्य भ
वितुमर्हति यथा भुक्तोऽन्न नित्यात तत्र गच्छतीति सकृत तद्रुः कृतः प्राप्तयत्तु सत्यपि न रशरीरे संभव
तीति समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहितायाविद्यायाविद्यमानायाः कोर्यं तद्धेपायोगात् यन्तो
जीवनमेव सकृत तद्रुः कृतत्वपरमितिसिद्धं छंदतः स्वच्छंदतः स्वेच्छयेति यावत् स्वेच्छया नुष्ठान
यमनियमादिसहितायाविद्यायाः फलस्य जीवतः प्रकृष्टस्य साक्षान्मनस्य तत्पूर्वकं च सकृत तद्रुः कृत
हानेः साक्षाज्जीवनमेव समर्थस्य तदेपयोगात् एवं कारणानंतरं कार्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तिकयोः स
द्भावस्योपपत्तिर्लाडि थाङ्गायनिश्रुतोस्य संगतिर्वितरथा स्यात्तं आभावेनासंगतिरुक्ता स्यात् त
दनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः येतत्परस्य विदुषः सकृत तद्रुः कृतेकथं परत्र संक्रामतइति यां
कोत्तरत्र यस्त्वं व्याचक्षुः छंदतः संकल्पतइति श्रुतिस्मृत्योरविरोधाद्देवं नतत्रागमगम्ये
र्थं स्यात्तं एणाकृतिर्निर्वेशानीयेति तेषामधिकरणशरीरानुप्रवेशो संभवत्सर्पान्तरोपवर्णन
मसंगतमिवेति गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथाहि विरोधः यथाहानि संनिधावुपायनमन्यत्रसू
त्रमिति यत्रापि केवलाहानिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयत्येवं तत्संनिधावेव देवयानः
पंथाः श्रुतउत यत्रापि सकृत तद्रुः कृतहानिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पंथानमुपस्थापयि
तुमर्हति न च निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यनेन विरोधः देवयानेन पंथा ब्रह्मलोकप्राप्तो
निरंजनस्य परमसाम्योपपत्तेः तस्माद्धानिमात्रे देवयानः पंथाः संबध्यतइति सिद्धं ॥ ए

49

नियमश्रुतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्त्तं वा न स्यादित्तिवत्तत्र स्वप्रकरणाद्धलोपस्त्वं तस्मादनियमा
द्विद्यान्तरेष्वपि सगुणेष्वेव देवयानः पन्थाः प्रसक्तः मार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति
यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् सगुणायां विद्यायां चिंतां कृत्वा निर्गुणायां चिंतयति निर्गु
णायां विद्यायामनापवर्गः फलं भवितुमर्हति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामपि अपान्तर
तमःप्रभृतीनां तत्तद्देहपरिग्रहपरिमाणोऽश्रूयते तदपवर्गफलत्वेनोपपद्यते अपपन्नस्मृत
दनुपपत्तेः उपपन्नो वा तत्त्वज्ञानाभ्यासात् अपुनरावृत्तिर्हि तत्त्वज्ञानलक्षणं तेन सम्मामपि विद्यायां
तदनुपपन्नेन मोक्षः फलं विद्यायाः विभूतयस्तु तास्तास्तत्फलस्याः फलं अपुनरावृत्तिश्रुतिः पु
नरावृत्तसंसारायेति मन्यते न च तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति श्रुतेर्विदुषो देहपाताव
धिप्रतीत्वात्तद्वद्वशिष्ठादीनामपि प्रारब्धकर्मफलोपभोगप्रतीतेस्तत्साधनं येन हि कर्मणा एव
शिष्ठादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीत्यागात् तथाच न शरीरान्तरं ते शृहत्तोपुः न चैतावदेव चिरमि
त्येतदप्यार्ब्धेन घटते समर्थहेतुसन्निधौ ह्यपायोगात् तस्मादेतदपि विद्यास्तु मैवगमयितव्यं
तस्मान्नापवर्गो विद्याफलं तथाचापवर्गाद्वैपेण पूर्वः पक्षः अत्र च पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमिसा
पातः अहेतुत्वे चेति तत्पूर्वपक्षत्वं राद्धान्तस्तु विद्याकर्मसमनुष्ठानतोषितेश्वरचोदितं अपि
कारे समाप्यते अविशन्ति परं पदं निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं फलं श्रूयमाणं न स्तुति
मात्रं तथा व्याख्यातुमुचितं यो वा पर्यपर्यालोचनेन भूयसीनां श्रुतीनामेव तात्पर्यावधारणा
न च परतान्तर्यं तदन्यपर्यापितयुक्तं उक्तं हि न विधौ परः शब्दार्थ इति न च विदुषामपान्तरत

मनुष्याणां न चैवं सति श्रुत्यादयोऽपि विनियोजकाः तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यसंबंधे सति विनियो
जकत्वात् यत्रापि विना प्रकरणं श्रुत्यादिभ्यो विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकर
णमावश्यकं कल्पनीयं तस्मात्तस्माश्रमकर्मणां विनियोगायतनन्यपरमसंबन्ध एव येन त्वमन्यथा
श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसङ्गः तस्माद्यज्ञादीनां सर्वापेक्षा तद्देवयानः पितृयाणो वा पन्था आम्नातः
तावेव न तूपासनान्तरे श्रुते श्रुतदन्याम्नानात् न च ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत इति सामान्य
वचनात् सर्वविद्यासु तत्पथप्राप्तिः श्रद्धा तपः पराणामेव तत्र तत्पथप्राप्तिः श्रूयते न
तु विद्यापराणां श्रुतिश्चैवं समर्थयामास विद्यया यामार्गोपदेशः कर्तव्यो न विद्यान्तरे विद्यां
तरे च श्रूयते तस्मात्सर्वोपासकानामपि यथाशास्त्रं वित्तिमार्गे एव श्रेयः उच्यते ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां त
प इत्युपासत इति न श्रद्धा तपोमात्रनिष्ठस्य पथिप्राप्तिमाह यत्तद्विद्यया तदारोहन्ति न तत्र दक्षिणा यान्ति नाविद्वां
सः तपस्विन इति केवलस्य तपसः श्रद्धायाश्च तत्प्राप्तिप्रतिषेधात् विद्यायास्सहिते श्रद्धा तप
सी तत्त्वतस्तपायत्नावन्तर्विद्यान्तरवर्तिनामपि पञ्चाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां द
र्शयति तथान्यत्रापि पञ्चाग्निविद्याधिकारेऽभिधीयते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां
सत्यमुपासत इति समस्याह्रस्व ब्रह्मण्येवातः पेत्तत्प्रवृत्तित्वात् तस्मिन्नन्यस्मिन्नप्यात्
न कर्मनिरपेक्षित्वमसंमतात् पञ्चाग्निविद्ये चैत्यवित्तयेवोपात्ततात् विद्यामाह चर्याश्च वि
द्यान्तरपराणामेवैतदुपादानं याप्य मार्गद्वयभ्रष्टानां चापोगतिश्रवणात् तत्रापि च
यागपत्न्या देवयानस्य वहाध्वनो भिसंबन्धः एतदुक्तं भवति भवेत्प्रकरणानि याम्यक पथ

वाच॰ स॰ टी॰ २२२ प॰

50

तो कस्यचिद्विनाशेनापरस्येति शाक्यं वदितं ततस्तिमिरांनीप्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत् यथा
वनविद्यो वसिष्ठादेर्हृदयाग्राणेऽस्पतयुग्राह प्रवृत्तफलस्य तु कर्मण इति तस्य तावदेव चिरमिति
श्रुतिश्चामाण्यादनागतफलमेव कर्म क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते अपि च नाधिकार
वतां सर्वेषां मुक्तिः कामान्मनतनस्तता तेनात्मापकोप्ययं पूर्वपक्ष इत्याह ज्ञानान्तरे च वेति नर्तकेन
षामनिर्मोक्ष एव तेनेत्याह तेषामैश्वर्यं लयोति निर्विण्णा विरक्ता इति संवरः प्रलयः अपि च स
मोदादनुभवपर्यायमनाशो हतिशाद्वैकसमधिगम्य विचिकित्स्यादपि संदधि यामुष्मिक फलं प्र
ति तथाचार्यवादः कोहितद्वेद यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वेति अद्वैतज्ञानफलत्वेन मोक्ष
स्यानुभवसिद्धं विचिकित्साग्रंथोऽपि नास्तीत्याह अमत्वफलता चेति अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो
ह्यविद्यासमारोपितं प्रपंचं समूलं हानमात्रं न तु घोरसंसारांगारपरितापमनुपशामयति पुरु
षस्येत्यनुभवादपि स्फुटमपि तिउपत्तिरहित — अस्मृति दर्शितात्स्वानुभवाद्वामदेवादीनां सिद्ध
नन्तत्त्वमसि वर्त्मस्य इति वाक्यं कथमनुभवमेव यातयतीत्यत आह नहि तत्त्वमसीत्यस्येति
वर्तमानापदेशासंभविषयदर्पितां मृत तथा ह्याध्याहावश्यावाशानत्वमर्थः अस्तदर्थपान्तवराधः
सामान्यत ङ्गावाभ्यामोपमदवतडक्ते अस्तदर्थविषमाणां श्रुतिः पयोधिं यासर्ववेदवर्तिनो नाम
वराधउपसंहारः श्रुतिषेषसामान्यात् अस्तदर्थस्य वतञ्ञानचस्मभिज्ञानात् आनंदादयः प्रधा
नस्यत्युग्मपयपि भावरूपे च विमोचणेपु सिद्धत्वापतत्या च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एवत
याऽपि तस्यैव षष्ठ्यो वा तवाः निदर्शनं जामदग्न्यो हीनोऽइति यद्यपि शावरदत्तमत्रोदाह

टी॰ २२२ प॰

मः प्रभृतीनां तत्तद्देहसंचारात् सत्तामपि प्रसवियापाममनिर्म्मोक्षात् न प्रसवियामोक्षस्य हेतु
रिति सांप्रतं हेतोरपि सति निर्वर्तितं वृषेकार्य्यानुपपत्ते नैतद्देहभावमपाकरोति नहि वृत्तफलसंयोगप्र
तिबद्धं गुरुत्वं न पतनमजीजनदिति प्रतिबंधापगमे तत्तु वृन्तं तदेहः नचतन्मे तु प्रतिबद्धानाम्
यानि मन्नदेशानभिसर्पणमिति सेतुभेदेन निम्नमभिसर्प्पति तद्वदिहापि विद्याकर्म्मारब्धं नावर्त्त
नेश्वरविहिताधिकारपदं प्रतिबद्धा प्रसवियाप्रयोपिनमुक्तिं दत्तवती तथापितत्परिसमाप्तो प्रतिबं
धविगमे सत्यपि यथाहि प्रारब्धविपाकस्य कर्म्मणः प्रवृत्तं प्रतीक्षमाणस्थ्वरमदेहसमन्तमनप्रसं
साक्षात्कारोपि विधिमते अपतनमनुपान्मोक्षमाप्नोति एवं प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविपाककर्मो
प्ररूपोवसिष्ठादिर्विद्वानपि तत्स्वरूपं प्रतीक्षमाणः सौभरिवत् प्रयोगपद्मेनैवात्तत्तद्देहपरिग्र
हपरिणामो ज्ञात्वं तन्मे ज्ञाप्यनाभोगात्मिकया प्रज्ञया व्यापासांसारिकसुखविहरतीति तदिदमुक्तं सत्यवे
प्रवृत्तमेव हिते कर्म्माशयममधिकारफलापेति प्रारब्धविपाकानि तु कर्म्माणि वज्रोपितान्यप
गतानि तान्यनेनैवातिवाहितानि तु चैते जातिस्मरा इति योहि परवशो देहपरिमाण्यले देहोत्तरं
कर्मीतः पूर्वजन्मानुभूतमनुस्मरति सजन्मवान् जातिस्मरस्यक्तद्दिवगृहोत्तरं स्वेच्छया कायानत
संचरमाणोऽनजातिस्मरस्यात्र्युपते सुपवित्रानं कृतान्यतिरेकमाह यदिहु पवृत्ते समकृतम्
वृत्तेः प्रारब्धविपाके कर्म्माणिकर्म्मान्तरप्रारब्धविपाकमिति स्यादेतत् विषयाविद्यादि क्लेश
निवृत्तौ नावश्यं पुनः शेषस्य कर्म्माशयस्य निवृत्तिरनादिभवपरंपराहितस्यानियतविपाककाल
स्याऽसंख्येयत्वात्कर्म्माशयस्येत्यत आह नचाविद्यादिक्लेशापायसहेतुमतीति नहि समानेऽविनाशाहे

वाच. त. त. १२१. पा

तदर्थान्येवोन्मन्त्रिवाक्यानि भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनियुक्तं तेन तस्यैव स्वरससाधनत्वं संस्था।
र्थितो यह एतेन तद्रूपमात्रस्पर्शिन इति भाष्यकारायमप्युदाहरणमेवमेव योजयितव्यं उद्गात्र
वेदान्मन्त्राणां मन्त्राणामुद्गात्रप्रयोगे प्राप्ते यत्र ध्वर्युप्रदानके पुरोडाशो विनियुक्तत्वात तत्प्रधानायो
येनाध्वर्युणैव तत्प्रयोगो नोद्गात्रेति दार्ष्टान्तिके योजयति एवमिहापीति इयदा मननात् ग
हांश्च विष्णावामानाविमत्रसिद्धोप्यर्थः प्रपंच्यते एकत्र भोक्तृभोक्त्रोर्वैयधिकरण्यात्तत्र भोक्तोरे
वेति वैयधिकरण्याद्द्विधाभेद इति नच ... पदयानीति वामिवदपि बल्लब्लाणापरं पिबन्तावि ति
मेतत्प्रवृत्तिः सति प्रत्यवायोपसंभवे तदाश्रयणान्न्याय्यं वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणं संदेहे
हि वाक्यशेषान्निर्णयो न च ... लाद्वानिकग्रहणविषयो ... वाक्यशेषानुरोधात्तद्विषयः
संभवति तु लक्षणवत्त्वान्तभावात् ... वलीयसा वाक्येन वाधनात् तस्माद्वैयधिकरण्या
द्द्विधाभेद इति सिद्धान्तमुच्यते ... पिबन्तावित्यत्र चाहितसंख्यो ... श्रुतौ युत
तेन समानतो ... पिबन्ताविति द्वयोः पिबत्त्वप्रसाधने ... उपक्रमोपसंहारानुरोधेन
द्वयोरपि ... मिन्याये ... उपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदनुरो
धेन मध्यं नेयं यथा ... मितदोषसंकीर्तनोपक्रमे ... समाधानोपसंहारे च संदर्भमध्यपा
तिनो विस्रस्त ... पाप्मनामित्यायेमाद्यः ... विधिं तमलभमाना विधित्वमविवक्षि
तार्थवादतयानीतालक्षसहेतोः एकवाक्यता हिंसाधीयसी वाक्यभेदादिति तथेहापि तद
नुरोधेन पिबन्तमृतं हि परं लक्षणां पिबन्ताविमनेन तथा च वैयधिकरण्याद्द्विधाभेद इति अ

उ. १२२ पा

52

रणांतरं तथापि तस्याप्यन्यत्तदपि शाक्यमुदाहृतं मित्युदाहरणांतरदर्शितं तत्रयथावरमुदाह
रणं अस्माधानं यजुर्वेदविहितं यएवंविद्वानग्निमाधत्तइति तदंगत्वेन यजुर्वेद एव यएवंवि
द्वान्वारवंतीयं गायति एवंविद्वान्यज्ञायज्ञीयं गायति यएवंविद्वान्वामदेव्यं गायतीति विहि
ते एतानि च सामानि सामवेद उत्पन्नानि तत्रेदं संदिह्यते किमेतानि यज्ञे यस्य तत्र ते न वक्ष्येल्ले
नैव वारवंतीयादीनि प्रयोक्तव्यान्यथ यत्रविनियुज्यंते तत्र तेनोपांशुत्वेन स्वरेणाउच्चैः सामानि पांशु यजु
वेति श्रुतेः किं तावत्प्राप्तं उत्पत्तिविधिनैवोपांशुत्वोपायत्वात्मना विहितत्वादंगानां तस्यैव प्रा
प्यमाणत्वात् तत्रैव धर्म एवोच्चैः स्वरेणानुष्ठानप्ते गुणस्य व्यतिक्रमे तद्दर्शनत्वात् मुख्येन चेदसंयो
गः अथ यमर्षिः उत्पत्तिविधिर्गुणविनियोगविधिस्तु प्रधानं तदनुसारेणातिक्रमे विरोधे उत्पत्तिवि
ध्यालोचनेन चोपांशुत्वस्यापि विरोधात् व्यतिक्रमस्तदेतस्मिन्व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन विनियुज्य
मानत्वेन रूपेणैव स्ववारवंतीयादेर्वेदसंयोगो यथा सोऽनोपयुज्यमानत्वेन गुणेनकृतः विनियुज्यमान
त्वस्य मुख्यत्वेनोपयुज्यमानत्वस्य गुणत्वेन तद्दर्शनत्वात् विनियुज्यमानार्थत्वादुपयुज्यमानत्वस्य तदुक्तं भ
वति यद्युत्पत्तिविधावपि चातत्रूपमस्ति विधित्वस्याविशेषात् तस्मात्तंत्रात्मकत्वाद्वचनात्
प्राप्त तथापि वाक्यानामेदं पर्यभियाते एकस्मिन्बहिविधौ रूपत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगरूपे
प्रवर्त्तचतुर्मध्ये किंचिदेवरूपकेन चिह्नाक्येनोल्लिख्यते यदुत्पत्तौ प्राप्तं तत्र यद्यपि सामवेदे सामा
नि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य यजुर्वेदिकैरेववाक्यैः प्रा
प्तत्वात् तथा चोत्पत्तिवाक्याः समीहितार्थाप्रतिलंभात् विनियोगवाक्यापेक्षानदवगतेः

बाच-
ता-टी-
२२४
पर

तत्वपदार्थानन्ताभिप्रायोदर्शितः सुगमम् अन्यत् व्यतिहारोविशिष्यते हीनत्ववत् उत्कृष्टस्यनिकृष्ट
रूपतापत्तेरुभयपुत्रोभयरूपानुचिंतनं अपितु निकृष्टेजीवे उत्कृष्टरूपाभेदचिंतनमेवं निकृष्टउत्कृ
ष्टोभवतीति प्राग्युक्तमेवं प्राग्नुच्यते इतरेतरानुवादेनेतरत्वविधानादुभयपुत्रोभयचिंतनं विधीय
ते इतरथानुपोहंसोसाविसेतावदेवोच्यते जीवात्मानमनूद्येश्वरत्वमस्य विधीयेतेनतावेश्वरस्य।
जीवात्मत्वे योसोहमिति यथा तत्त्वमसीत्यत्र तस्मादुभयरूपमुभयत्रा ध्यानायोपदिश्यते नन्वेवमु
त्कृष्टस्यनिकृष्टत्वप्रसंगात्तदुक्तं तत्किमिदानीं सगुणं ब्रह्म एवं पापायमानेऽस्यवस्तुतोनिर्गुणस्यनि
कृष्टताभवति कस्यचित्फलायतथाध्यानमात्रं विधीयतेनतस्यनिकृष्टतामापाद्यतीतिचेत्
इहापिव्यतिहारानुचिंतनमात्रमुपदिश्यते फलायननुनिकृष्टताभवत्युत्कृष्टस्य अन्याचयपिष्टे
नुतादात्म्यदार्ढ्यं भवन्नोपेक्षामहे सत्यकामादिगुणोपदेशाद्वत तद्गुणैश्वर्यसिद्धिरितिसिद्धमुभ
यत्रोभयात्मताध्यानमिति सेवहिसत्यादयः तद्वैतदेतदेवतदासस्त्यमेवसयोहैतमेवं महद्य
क्षं प्रथमजंवेदसत्यंब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान्जितइन्न्वसावसत्यएवमेतत्महद्यक्षं प्रथम
जं वेदसत्यं ब्रह्मेति सत्यंह्येवब्रह्म पूर्वोक्तं महद्यक्षंब्रह्मणः सत्यमित्युपासनमनेनसंदर्भेण
विधीयते तद्वितिहृदयांब्रह्मौ केनतदापरामृषाति यतदेवेतिवत्समाणं प्रकारांतरमस्यपरा
मृषातितदाये श्रावभूव किंतदित्यतआह सत्यमेव सत्यंहृतंमित्युपासते तदुपासकस्यफ
लमाहसयोहैतमेवमिति यः प्रथमजं यक्षं पूज्यं वेदस्वरूपं वेदेमत्याह सत्यं ब्रह्मेतीति सजय
तिइमान्लोकान् किंचजितोवशीकृतः इमान्नुपादनुस्यसात्मसार्पवत्तेन विजेतव्यत्वेन

छं-
२२४
पर

52

पि च त्रिषु प्रमाणेषु वेदांतेषु प्रकरणेऽत्रयेपि पौर्वापर्यालोचनया परमात्मविशेषावगम्यते यद्येवं कथं
तर्हि जीवोपादानमाश्रीयत इत्यत आह तादात्म्यविवक्षयेति नास्माज्जीवः प्रतिपाद्यते किं तु परमा।
त्मनोऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमस्यानूद्यते परमात्मविद्यायाश्चाभेदविषयत्वात् भेदाभेदविचा
रावतारस्तस्मादेकविषयमत्रासिद्धं अतएव भूतयामवतत्वात्मनः कौषीतकेय के होत्वचा ज्ञापरणे
मस्तप्रश्नोपक्रमयोर्विषयमेनैरंतर्येणाम्नानात्पौः किमस्ति भेदो न वेति विशयेऽभेद एवेति ब्रूमः कुतः
यत्र यथाभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते तथापि तस्यैवैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषाद्भेदान्वर्थकाय प्रसंगा
त्पुनरभ्यासवद्भेदः प्राप्तः न चैकस्यैवतां द्विर्नां न वक्तृत्वउपदेशोपि यथाभेदो न भवति यथात्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यत्र तत्पदेहाप्यभेद इति युक्तं भूय एवमाभगवान्विज्ञापयत्विति हि तत्र प्र
ते तेनाभेदो पृच्छ्यते न चेहतत्वास्ति तेन तथापीह वेद्याभेदोवगम्यते तस्यापि एकत्वात्तस्यैव प्रधानाया
द्विमात्रात्मयोपाधेरुपासनाभेदेकत्र च कार्यकरणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते
प्रत्युच्यते नैतदुपास्यान्विधानपरमपितु वस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रश्नप्रतिवचनालोचनेनो
पलभ्यते किमतो यद्येवमेतदतो भवति विधेरश्रवणात्प्रापणार्थत्वात् प्राप्त्यावस्तुपपत्तिः वस्तुस्व
रूपं तु पुनः पुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति यातकृत्वोपि हि यथार्थं वदंत्याम्नाः विशेषतस्तु वेदःपि
त्वाभ्यामप्यभिहितः न तु सर्वव्यापीन रक्तं एकत्राशनायाद्यत्ययादन्यत्र च कार्यकरणप्रविलया
त तस्मादेकात्विद्याप्रत्यभिज्ञानात् उभाभ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यत इति पोमन्यते रू
र्वपक्षे पदेशीनयतिसर्वांतरत्वविरोधो दर्शितः अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेदिन्नमस्यत्र पूर्व

वाच.
त.न.
३२५
पत्र

53

रहस्यनाम्नोपासनं तत्स्तुत्यर्थं सार्थोऽर्थवादोऽयं न फलविधिः यदि पुनर्विद्याविध्यधिकारश्रवणा
भावान्न कल्पनायामार्थवादिकं फलं कल्प्येत ततो जातेष्ट्यादिवत्समाप्तेर्विशेषणतया संवलि
ताधिकारकल्पनान तस्मात्समस्तार्थवादिकफलपुरस्कारमेकमेवोपासनमिति सिद्धं परकीयं व्या।
ख्यानमुपन्यस्यति केचित्तु न विद्येति वाजसनेयकमप्यन्नादिसविषयं छान्दोग्यमपीत्युपास्य
भेदाद्भेदः तत्र वाजसनेयकोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यत्रार्थेष्वेव हि सत्यादय इति वि
द्याभेदादनुपसंहार इति कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्द्वय
पि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः तथा हि छान्दोग्ये अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्
कामानित्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्वं श्रूयते वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते विमो
क्षाय ब्रूहीति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः निर्गुणायां तावत्तु विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव स
गुणविद्यासंबंधिगुणोपसंहारः संभवी सगुणायां च पर्यवसानायतनवशित्वादिगुणोप।
संहारसंभवः नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैव चोदितायेन तत्राध्ययनत्वेन संबंधोऽर
न्यपि तत्सत्यकामादिगुणानां तदीयत्वेनैतेषां शक्तिरत्नोपसंहारवच्च्याते एवं व्यवस्थिते पू
र्वपक्षे पाधिकरणार्थस्य सामस्त्यप्रकृत्य एकत्राकाशाधार तस्मात्परत्र चाकाशतादात्म्यस्य श्र
वणाद्दे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वः पक्षः राद्धान्तस्तु सर्वस्याप्येवोभयत्रा
प्यात्मोपदेशादाकाशाधारे नैकत्रात्मोक्तोऽन्यत्र च दहराकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वस्या
म्यात् ब्रह्मण्युभयत्रापि सर्वगुणोपसंहारः सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेऽपि गुणा

उ.
३२५
पत्र

बुद्धिसंनिहितं यावत्तं परामृशतीति अस्मादिति प्रसज्ज भवेत्तत्रयेण । उक्तमर्थं निगमयति य एवमेतदिति
य एवं विद्वानेतस्माल्लोकात्प्रैति स तमाह सत्यमेव यस्मात् ब्रह्म अतस्तदुपासनात् फलोत्पादोपि सत्य
इत्यर्थः तद्यत्तत्सत्यं किमसौ अत्रापि तद्यत्सदाभ्यां रूपप्रकाशौ परामृष्टौ कस्मिन्नालंबने तदुपास्य
मिति अत उत्तरं सत्यादित्यो यथा यदुत्पादिना तस्योपनिषदहरहमिति हंति पाप्मानं जहाति चेति
हंते वा जहाते वास्य पाप्मा एतत् तथा च निर्वचनं कुर्वन् फलं पापहानिमाहेति तमिममर्थं विषयमा
ह भाष्यकारः य एषोहेतस्मिन्निति सत्यनाम्नादित्योपासनमिति तथा च श्रुतिः तदेतदक्षरं सत्य
मिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं त
त्सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवंविद्वांसमनृतं हिनस्तीति तीति दुष्कार्यानुबंध
उच्चारणार्थः निरनुबंधस्तकारो दृष्टव्यः अत्र हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मृत्युरूपाभावा
त् मध्यतो मध्ये अनृतं अनृतं हि मृत्युः मृत्यन्नतयोस्तकारसाम्यात् तदेतदनृतं मृत्युरूप
मुभयतः सत्येन परिगृहीतं अन्तर्भावितं सत्यरूपाभ्यामतो किंचित्करं तत्सत्यभूयमेव स
त्याबाहुल्यमेव भवति शेषमतिरोहितार्थं एषु सत्यविद्यायाः सत्यनाम्नादित्योपासनतापय
पित यद्यत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षेणाभेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन वा नित्यकाम्यवि
षयो भेदो दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्र
योः सत्यप्यनुबंधाभेदे भेद इति शास्त्रे प्रस्तूयते एकैवेयं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरा
मर्शाद्भेदेन प्रत्यभिज्ञानात् न च फलभेदः तस्योपनिषदहरहमिति तस्यैव [illegible]दंगानंतरं

वाच.
तत्व.
२२६
५४

54

णाग्निहोत्रं प्रथमं संपादयन्ती प्राणाग्निहोत्रमादरं करोति ननु नाद्रियतामेषा श्रुतिः प्राणाहुतिर्हि
तु स्वामिभोजनपक्ष एव भोजने पीमितत्वमाह यां हि न प्राणस्य लोपं सहते तेन तस्यास्साप्राप्त्यवताग्नि
होत्रस्य लोपं सहेतेति मन्यते तु दूषणः रेकत्वं पमाह रः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरका
लविहितस्वामिभोजनसमयादपकृष्यातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितं तथा ह्यग्निहोत्रस्य धर्मि
णः प्राणस्य धर्मिलोपमपि न सहते श्रुतिः तदा श्रस्याः वैकल्याधर्मिलोपं सहतामित्यर्थः पूर्वं
पक्षादेयमनुभाष्य दूषयति ननु भोजनार्थेति यथा हि कौण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे प्रक
रणान्तरान्नैयमिकाग्निहोत्रात् भिन्ने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहितत्वात्तदाकाङ्क्षेसाध्य
साहचर्येन नैयमिकाग्निहोत्रसमाननामतया तद्धर्मातिदेशेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिरेवं प्राणा
ग्निहोत्रेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृतिप्राप्तौ भोजनार्थागतभक्तद्रव्यकता विधीयते न
चैतावता भोजनस्य प्रयोजकत्वं उक्तमेतद्यथा भोजनकालातिक्रमात्प्राणाग्निहोत्रस्य भोजना
प्रयुक्तत्वमिति न चैकदेशाद्द्रव्यतया तदन्तराद्यातिथिप्रकृते समवयतीति तद्प्रयोजकत्वमेक
देशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात् यथाज्यबल्यापत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीसंयाजानां
ज्यावल्यैकदेशद्रव्यत्वेषां ज्यावल्नी प्रयोजकत्वं सहितामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकग्र
हणमन्तरेणानर्थानुष्ठापते यथा न प्रयोजकपुरोडाशाय ग्रहणमन्तरेणोत्तरार्धं ज्ञात्वेशाकं
तुज्ञाचनी वर्ज्जनेत्यात् तस्माद्यथाज्याबल्यन्तरेणापि पृष्ठपादानं परप्रयुक्तं पशुपञ्जीवनं वा
देवसीमांसवितृणोपिण्णेऽमृडाद्विवदाकृतिरुपादीयते एवं भक्तमपि याकामुपादाय तस्मा

उ.
२२६
५४

संहारवाक्यस्यादर्शितत्वात् तस्मात्सर्वं भवदुक्तं आदरादलोपः अस्मिन्वैश्वानरविद्यायां तदुपास
कस्यातिथिभ्यः पूर्वं भोजनं तेन यस्य पौर्वापर्यमुपासनाङ्गो चरानचिन्तासात्ताद्रत्यापितसंबंध
प्रथमभोजनसंबंधात् इत्यस्ति संगतिः विचारगोचरं दर्शयति छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुत
मिति विचारप्रयोजकं संदेहमाह किं भोजनलोपे इति अत्र पूर्वपक्षाभावेन संशयसमासि य
ति तत्प्रयुक्तमिति भक्तागमनसंयोगादिति उक्तं केचित्तु एवं तत्र पदकर्मप्रयोजन
कं न पुनस्तत्परार्थतादि मनेन यथा सोमक्रयार्थं नीयमाने कहायनी सप्तमपदपांशुग्रहण
मप्रयोजकं न पुनरेकहायन्यानयनं प्रयोजयति तत्कस्य हेतोः सोमक्रयेण तत्रयनस्य
प्रयुक्तत्वाच्च सप्तमपदपांशुग्रहणस्येति तथेहापि भोजनार्थं भक्तागमनसंयोगात् प्राणा
हुते भोजनाभावे भक्तं प्रति प्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वः पक्षः उत्पूर्वपक्षमिदमधिक
रणमितरथा पूर्वपक्षमाहित्य समाधत्ते एवं प्राप्ते न लुप्येतेति तावदाता वस्तुतः सिद्धां
तमाकाङ्क्षितानि सकलार्थः प्रत्युक्तिः कस्मात् उक्तं आदरात् तदेव स्फोटयति तथा हीति जा
बालाहि श्रावयति पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति अश्नीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं व
चः यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इति
वचनादग्निहोत्रस्यातिथीनभुक्तानि प्रत्युपजीव्यातेन अश्रवणात् तदेकवाक्यतया इहा
पि पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति प्राणाहुति प्रधानं लक्ष्यते तदेवं सति यथा वैश्वयमक्त्वा अग्नि
होत्रपरत्वेन क्रमादेवतादिमति भोजनस्य प्राप्तामविति द्विवा स्वामिभोजने स्वामिनः श्री

यत्वादृष्टदर्शनमिति तद्वोजनपदेशायम्यविधानार्थं यस्मिन्नन्तेयुम्मानवलोपः तस्मिन्धु
र्मिण्येपि नतेतावता धर्मिनियमतासिद्धतीतिभावः नतति थिभोजनोत्तरकालतास्वामि
भोजनस्य विहितेतिकथमसौबाध्यतइत्यतआह नास्तिवचनस्यानिर्भारः सामान्यशास्त्र
बाधायांविशेषशास्त्रस्यातिभारोनास्तीत्यर्थः तन्निर्धारणेनियमः तदुक्तंः प्रयाजप्रतिवं
धः फलं यथैवप्रयाजपर्णमयीत्वहमेवतिनिसपापश्लोकं शृणोतीत्येतदनारभ्याधीतमध्य
भिचरितकर्तृसंबधत्वदृष्टाराकत्वप्रयोगावचनगृहीतंक्रत्वर्थसन्निधानप्रेतसिद्धवर्तमा
नापदेशाश्रुतीतेनरात्रिसत्रवत्फलंतथास्वीकरोति एवमत्र्याभिचरितकर्मसंबंधोऽङ्गोपाग
तस्तुपासनेकर्मप्रयोगावचनगृहीतेनसिद्धवर्तमानापदेशाचगतसमस्तकामावापकत्वल
55 क्षणफलकल्पनायाऽलं पदार्थत्वात्तथाचयाजमर्थम्सूतं द्रव्यसंस्कारकर्मसुपरार्थत्वात्
फलश्रुतिरर्थवादःस्यादिति एवंचसतिक्रतौपर्णतानियमवदुपासननियमइतिप्राप्नुत
स्यात्तेप्रक्रांतपर्णतायांफलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वं नहिपर्णताऽनाश्रयायागादिवत्फलसं
बंधमनुभवितुमर्हति अव्यापाररूपत्वात् व्यापारस्य फलसाधनत्वात् यथाहुःकत्वतिम
तःफलदर्शनादिति नापिवोदितत्वायामिवप्रकृतक्रतुसंबंधोयूपाश्रयत्वादाश्रयः उं.
प्रकृतोस्ति अनारभ्याधीतत्वात् पर्णमयताया: तस्माद्वाक्येनैवजुहूसंबधद्वारेणपर्ण २२
तायाः क्रतुराश्रयोऽनापनेयः नचात्रतस्य वाक्यं न तज्जायपितुमर्हतीति तत्रवाक्यस्य तास ५५
र्थ्यमेवमपाश्रयणीयं तथाचतमर्थं सततं नयर्णतायाः फलसंबंधमपितामपितुमर्हति

त्रभोजनस्यलोपे प्राप्ताग्निहोत्रलोपप्रतिसमाधानेऽश्वैपत्नीं गृह्णीतिति प्रतिनिधिमुपादानमाव।
श्यकं तस्य च नार्थे भाष्यकारेण उपन्यस्तैतेतः तद्वचनात् तद्धोमीयमितिहि वचनं किमपि हो
मे विनियुङ्क्ते तदः सर्वनाम्नः संनिहितावगमसमन्तरेणाभिधानापर्यवसानात् तदनेन
स्याभिधानपर्यवसानाय तद्युक्तं प्रथममागाद्धेदिति संनिहितमपेक्ष्यानिर्वरितव्यं तच्चसं
निहितं भक्तं भोजनार्थमिति तन्नराग्निहोत्रद्रव्यं तेसमवयतीतिवत् न भक्तं वा यो वा द्रव्यां
तरं वा प्रयोक्तुमर्हतीति नास्मात्त्वेवं पवमेदस्य नाग्निहोत्रीयमीयमपस्थितेनं निरूपणं स्वतन्त्र
स्यापि तस्य तन्नास्य पदर्शनात् तस्मादस्य तस्य तन्नापनितो विशेषः यच्चोक्तं चोदकप्रा
प्तद्रव्यबाधप्रयोगभक्तं द्रव्यविधानमिति तदयुक्तं विप्युद्देशागतस्याग्निहोत्रनाम्नः तथा
भावादार्थवादिकस्य तत्सिद्धं किंचित् साहृदयमुपादाय लावकतेनोपयत्तेनेतद्द्रव्यं
विधातुमर्हतीत्याह नचात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरिति अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो
धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां तत्कृतं प्राप्तं वा बाधेन न च संभवे बाधनिर्णयो न्याय्यः कृ
सत्त्वचरौ च त्वं सप्तप्राप्तत्वाद्यथाभ्युपगमतद्उत्पाह धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामि
ति चोदकाभावमुपपादयति अतएव चेहापीति यत एवोक्तनिरूपणतिदेशाभावो
ऽत एव सांपादिकत्वमग्निहोत्राणां तत्र प्रतीतसांपादिकत्वेनोपपद्येत कामिन्यां कि
लक्षणवद्ग्नाय प्रसत्ता चक्रवाकनलिनादिरूपेण संपाद्यते न तु तत्रां चक्रवाकादय एव
चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिनासंपाद्यते अतोप्यवगम्यतामोनचोदकप्राप्तिरिति

वाच० समासंयोगाः तथोपक्रमोपसंहारालोचनयाविधिविवेकत्वविनिश्चयादेकैव मत्कल्पस्य वृत्तिरिति
त०त० पूर्वः पक्षः राद्धान्तस्तु सत्यं विधिवैकत्वं तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः सायंप्रातःकालगुण
२२८ भेदात्तयोरेकस्मिन्नप्यग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेद एवमिहाप्याख्यातमात्रविधिदेवगुणभेदादुपास्यत्वे
५९ कस्मात् प्रवृत्तिभेद इति सिद्धं आख्यातार्थोः स्वरूपमाख्यातमात्रविधिर्देवविभागोपदेशा इति
अग्निहोत्रे सिद्धाख्यानस्यैककालेदधिततण्डुलादिवद् द्रव्यगुणोपदेशाः एतेन व्रतोपदेश इति ए
तेन तत्ताभेदेन एवकारस्य व्रताभादि व्रतनिराकरणार्थः न तेन नैवैकस्मै देवतायै इति देवताया
अंशरूपतेनैव वायुः तत्कर्तृवायुप्राप्तिमाहात्म्यं तथाह देवतेभ्यश्च वायुरिति वायुः केवल
56 ग्न्यादीन संहरण तत इतरग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नो यादृशस्तु तेनैवानवच्छिन्ना इति संवरणे
गुणस्तथा वायुरनवच्छिन्नो देवतासर्वेषामभिगम्य इति मिलितानां प्रवाण विशेषात्
इन्द्रस्य देवताया प्रभेदात्तत्र याग्यमपि पुरोडाशानां सह प्रदानं शाकायामनुवाक्ययोरेवं वा
नापि राजस्वराजगुणभेदात् याज्यानुवाक्याविन्यासविधानाच्च पृथ्यान्यासमेव देवताद्वय
का सहदान रूपमत्तो भवति सह प्रदाने द्वयानासविधानमनुपपन्नं स्यादिति प्रदानेकमा
सविधिरर्थवान् तथाविधिपुरस्यैव कामस्य विवक्षितत्वात् सुगमम् मन्त्र लिंगभूयस्त्वात्तद्धि। उं०
तीयं तदपि इहासिद्धं तेनोपक्रमस्य सर्वं पक्षापितासिद्धान्तयति तत्र यद्यपि भूयांसि सन्ति २२८
लिङ्गानि मनश्चित्तादीनां सत्त्वात्तत्र तत्र चक्राणि तथापि न तानि सन्ति ते गुणत्वात्तत्र प्रापकाणि ५९
प्रमाणप्रापितत्वात्तत्रानुपोज्ज्वलयति न चात्रापि लिङ्गात्तत्र प्रापकं प्रमाणं न चेदस्मा

वाक्यभेदप्रसंगात् उपासनानां तु आधारात्मकत्वेन स्वतएव फलसंबंधोपपत्तेरङ्गीयाया
अपाणिफले विधानेन न विरुध्यते विशिष्टविधानात् फलायकेत्वङ्गीयसाधनकमुपासनं
विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं गोदोहनादिवत्
द्वितीयाश्रुतेरङ्गीयमिति तथा चाञ्जनादिष्विव संस्कारेष्वफलश्रुतेरर्थवादत्वमेवं तस्
योङ्गीयस्योपासना किं तदवयवस्योंकारस्येत्यनवधारणात् न चोंकारः कर्माङ्गं किं तु
कर्माङ्गोद्गीथावयवः न चानुपयोगमीप्सितं तस्मात्सक्तूञ्जुहोतीतिवद्द्वितीयाभंगो।
नोंकारस्याप्युपासनात्फलमिति संबंधः तस्माद्यथाज्ञलाश्रयाणामपि गोदोहनादीनि फ
लसंयोगादनित्यानि एवमङ्गीयाश्रुपासनानीति द्रष्टव्यं योप्यङ्गेतोभाष्येन चेदं फलश्रव
णमर्थवादमात्रमिति अर्थवादमात्रत्वेप्रमेतपरोक्षाद्विर्यथानतथाफलपरत्वेन तव
तेमानापदेशात् साक्षात्फलप्रतीतिप्रतएवप्रयाजादिषु नार्थवादा वर्तमानापदेशा।
त्फलकल्पना फलपरत्वेनसमनथाकं प्रयाजादीनां परार्थेनाफलं त्वं वक्तुमिति भूद
न वदेवतउक्तं तत्र कुत्र यथ्यन्तो नयावापुत्राणयोः स्वरूपाभेदे ... तदधीनानि
रूपाणि तयातहि यथोपासनाप्यभिन्ना नचाध्यात्मादि देवगुणभेदा ... न हि गुणभे
देगुणवतोभेदोनसाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र साग्निहोत्रस्य दध्यादिगुणभेदात्
भेदोभवति उत्पद्यमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणोभेदकोयथाभिक्षावाजि
नसंयुक्तयोः कर्मणोत्रतुतत्र कर्मसंयुक्तः अध्यात्मादिदेवोपदेशोपि चोत्पन्नाप

वा॰च॰ दोषाभावादिति शास्त्रेऽभिधीयते प्रमाणं तरेणापि ह्यनवगतो देशकालादिविशेषः स्मृतिमात्रेण
न॰वृ॰ कल्पयितुं शक्यो न त्रीणि तत्त्वानि स्तिमितानि न प्रमाणान्तरं न च प्रत्यक्षदेशाभेदो दर्शनं कल्पयितुं मर्हे
२५० ति श्रोत्रादिभेदेनापि तदुपपत्तेः अत एव वस्तुमत्ता वक्तृभावस्याप्युपपत्तेर्हेवदन्तस्ये वदीर्घैः
५६ केशैः पत्नीसंयाजान्तत्वानुयाज्यप्रयोगार्थकीर्तनस्यापि दर्शपूर्णमासाङ्गे विशेषवचनात् मानसानि
56 ग्रहणस्य च न हवनादीनि पत्नीसंयाजान्त पर्यवसितत्वं किमिति किमिवाहित कर्पोद्दवचनमिति एषवै
दर्शपूर्णमासाङ्गो विसर्गो मनसा मानसमिति वचनाद्दर्शमासाङ्गं गतात्मयत्ते विसर्गोऽयं तोऽप्रेतवृत्तो धर्म्मो
न स्वतंत्र इति दर्शमेहनि मानसायप्रसर्पतीति दर्शपूर्णमासाङ्गमाधारवनिर्देशाच्चतदङ्गं मानसं
ना हरं तमिति सिद्धं तदेवं द्वादशाहसंबंधिनो दर्शपूर्णमासाङ्गं मानसमिति धर्ममीमांसासूत्र
57 कृतोक्तं दशरात्रगतस्यापि दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति भगवान्भाष्यकारः श्रुतं तत्त्वबलेनाहमप
पादशरात्रस्य दर्शमेहन्यहाविवाक्य इति अविवाक्य इति दर्शपूर्णमासाङ्गे नाम अतिदेशाच्च न
हिंसापादिकानामग्नीनामिष्टकानां चिते नाग्निना किं चिदस्ति साहस्रमन्यत्र किंपानु प्रवेशा
त् तस्मादपि न स्वतंत्र इति शास्त्रेऽभिधीयते विधेयवत्वनिर्देशेनात्र मामृदस्येयापि श्रुतविधुदेशा ऊ॰
नामनुयाधर्शनानामत्र प्रज्ञापकत्वं एतेषु तत्स्तुतविधप्रदेशेषु वचनानि तत्पूर्वत्वादि तिस्या २२५
मात् विधिवत्त्वेन तत्र लक्ष्यते तेभ्यो पाहस्रो यः क्रीयते तदेवरूपमेव संभवति प्रतीयते चे ५२
तेभ्यो मनश्चिदादीनां मात्रतम्बावधारणं च फलभेदस्य मन्यमत्र प्रकरणे संबन्धश्च न चास्येण
भूहनादिक्रतवो श्रितं तत्वेन उक्तपायस्य कर्मपारतन्त्र्यं भवेत् न च विद्याचित एवेत्यपार

मर्थ्यं लक्षणं लिङ्गं येनास्य स्थाने तच्चोदनाप्रापकत्वं भवेत् नहि सामर्थ्यमभिधानस्य चार्थस्य वा स्था-
ने यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषाद्यनुमन्त्रणे यथा वा पशुना यजेतेत्येकत्वसंख्याया अर्थ-
स्य संख्योपादानं ह्येकदेशसामर्थ्येन चेदमस्यार्थदर्शनं लक्षणं लिङ्गं न तथा स्तम्बयजुषि तेनास्य विध्युद्दे-
शेनैकवाक्यतया विधिपरत्वात् तस्माद्दर्शितसामर्थ्यलक्षणे लिङ्गे विरोधे द्विप्रकरणमश-
क्तं हृ मनस्त्रिरादीनां त्रिसाद्योपत्तामवगमयति न च ते हि तैर्विधाचितव्या एवं त्वयधारणश्रुतिः कि-
यानुप्रवेशं वारयति येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत् वाक्यसाधनतास्थाकरणार्थत्वा-
दवधारणस्य न च विधिपादेवं विदन्ति नाभवतीति पुरुषसंबन्धं प्रमाणादपहाय प्रकरणमप।
बाधितुमर्हति अन्यार्थदर्शनं त्वेकत्वेतदपि न च तत्त्वात्तेजोऽप्यापकोमित्युक्तं तस्मात्तदपि
न प्रकरणाविरोधात्पात्रमिति सोपाधिका अप्येते अपः प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशिन एव मान-
सवत् द्वादशाहे श्रूयते अनयात्वायाजेनसमन्दंरसया प्रजापतिं मनोग्रहं गृह्णामीति तत्र सं-
शयः किं मानसं द्वादशाहादहरहं तरत्वतन्नमध्यपातिनो दशमस्याह्नोङ्गमिति तत्र बाह्येन
द्वादशाहो मनो मानसमिति मानसस्य द्वादशाहाङ्गत्वेन व्यपदेशात् वा अन्येन सर्वभेदः निर्दि-
तानि द्वादशाहस्य गात्रस्थानि ह्रदांसि तानि मानसेनैवाप्याययतीति च द्वादशाहस्य मानसेन
स्तूयमानत्वाद्धे देवसतित्वातित्वमभावक्षोपपत्ते द्वादशाहादहरन्तरं न दशांगोपत्नीसंयाजान्त-
ताश्चाङ्गापत्नीः संयाजयमानसाप प्रसर्पन्तीति च मानसस्य पत्नीसंयाजानस्य परस्तात् श्रुतेः
दशमेदशाहे एव च दशमहाद्वादशाहस्याममेवापात्कर्त्पंचिज्जता न पापीत आद्वादशाहं सत्त्वावि

वा॰न॰
न॰टी॰
३८॰
५८

58

आवानपिकनेमतामरसादिशब्दार्थावधारणेम्लेच्छप्रसिद्धिर्वा आर्याणां तत्रियजातौ राज
शब्दप्रसिद्धिः तदेवधारणकारणमिति क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरस्ती
ति राजसूयप्रकरणभिन्ना ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्नुवन्ति तेन नैमित्तिका।
नि तत्र किं तावत्प्राप्तं नैमित्तिकानीति राजसूयकर्तृराजत्वमार्याणां प्राणिनां वा विवादः तथाहि
ब्राह्मणादिषु प्रजापालनादिकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिलिङ्गेषु राजपदं म्लेच्छा
नां आर्याणां चाविवादप्रयुज्यमानं दृश्यते तेनाविप्रतिपत्तेः विप्रतिपन्नावार्याणां तु प्रयोगायोगेवंवदा
हवदर्थप्रसिद्धेरार्यप्रसिद्धिस्तावल्लोपसितात् बलवदर्थप्रसिद्धिविरोधेन तन्न मूलाभावः पाणि
नीयप्रसिद्धेर्विरोधे तन्नपेत्तस्यादि तन्मायेन वाधनात् तदनुगुणेन तथा वाक्यर्थं विज्ञानवेनत्वादि
वनाख्यानमात्रपरतयानीयमानत्वात् राजसूयकर्तृराजेति सिद्धं निमित्तार्थाः श्रुतयः तथा
च यदि धर्मीयोजसः स्यादिति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते नृपतेर्न विशेषोऽस्ति स्यार्थम्लेच्छप्रयोगयोः
वैदिकाद्वाक्यशेषान्नु विशेषस्तत्र दर्शितः तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्तरि प्रयोगः
कर्तृयोगाद्वा कर्मणीति विषये वैदिकवाक्यशेषवदभिप्रक्रान्तस्य भगवतः पाणिनेः
स्मृतेर्निर्णीयते प्रसिद्धिर्वा प्राणिनामनादित्वादिमती चार्याणां प्रसिद्धिर्गौणगव्यादिशब्दवत् न ॐ
वंशभाविनादिमद्वा वा प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोह्यानादिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुं समहते २८॰
गाव्यादिशब्दस्य वैसिद्धे वनादित्वेन गवादिपदप्रसिद्धेर्यथादिमत्त्वापत्तेस्तस्मात्पाणिनिस्मृ ५८
त्यनुमतायाः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वेन क्षत्रियत्वजातौ राजशब्दे तत्कर्तृत्वेन तज्जातौ राजशब्दो गौ

णं वा स्वसाध्यनायाकरणं येन स्वभावत एव विद्याया वा स्वनपेक्षत्वसिद्धेः तस्मात्पारिशेष्यात्स्वान
मुपगृह्य वक्त्र् क्रियानुप्रवेशायोकापकरणार्थमवधारणं नचैवमर्थवत्त्वं संभवति द्योतकत्वमा
त्रेणानिपातस्मृतिपीडनीयालस्मात् स्मृतिलिंगवाक्यानि प्रकरणमयोग्यत्वात्तेषां मनस्विदादी
नामवगमसमर्थतीतिसिद्धं अत्रवर्यातिदर्शास्यमादित्यपक्ष एवमेवविज्ञेयं तेचभाष्यएवस्फुटाः
यद्वा पूर्वपक्षिणा कल्प्यते पूर्वेनेपृक्कचितेनमनस्विदादीनांविकल्पइति तद्दवस्यकार्यते
नदृष्यतिनचसमेवाक्रियासंबंधइति यपिचपूर्वापरयोर्भागयोर्विद्याप्राधान्यदर्शनात्तन्मध्य
पातिनापितस्मामान्यात्विद्याप्रधानत्वमेवलक्ष्यतेनकर्माङ्गत्वमिमाहसूत्रेण परेणचशाद्
स्यतादिशिष्यसूपपत्त्वात्तत्त्वेयः स्फुटमस्यभाष्यं अस्तिराजसूयः राज्याभ्यासराज्यकामोराजसूये
नयजेतेति तत्रप्रकृत्यामनंतियाविष्टिःनामेष्टिं आग्नेयोष्टाकपालोहिरण्यंदक्षिणेत्येवमादिना
प्रकृत्याधीयतेयदिवाब्राह्मणोयजेतबार्हस्पत्यमध्येनिधायाहुतिमाहुतिंहुत्वाअभिघारयेत्
यदिवैश्योवैश्वदेवं यदिराजन्यऐन्द्रमिति तत्रसंदिह्यते किंब्राह्मणादीनामाधानानिमित्तार्थं
त्रैवर्णिकत्वब्राह्मणादीनामयंयागोविधीयतइति अत्रयदिप्रजापालकटकोक्षारणादिकं
ममराज्यंतत्सकर्त्ताराजेतिराजशब्दस्यार्थः ततोराजाराजसूयेनयजेतेतिराज्यस्यकर्त्ता नसूयेथ
कारः तथाचसंभवंत्यविशेषेण ब्राह्मणादिरपिवैश्यणाराज्यस्यकर्त्ताइतिसिद्धं सर्वएवेति
राजसूयेशास्त्राइतियदिब्राह्मणोयजेतेत्येवमादयोनिमित्तार्थाः श्रुतयः अथतद्राज्ञःकर्म
राज्यमितिराजकर्तृयोगात्रत्वकर्मराज्यं ततःकोराजेत्यपेक्षायांयाज्यं श्रुतत्वात्सिद्धं र

वाच. मनुभवंति स्मितं मधुरं ज्ञेत्यमिति न चागमसत्त्वमात्मतत्त्वमनुमानादिभिः शक्यमन्वेतुं नात्यन्तव
त.टी. मत्वं प्रमाणमस्ति उक्तं हि देशकालादिरूपाणां भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु भावानामनुमानेन प्रसि ।
२८२ द्धिरतिदुर्लभेति यदा चोपलब्धिसाधनान्तरीयकभावस्य लिंगस्योपगतिः तदा केवलकथाह
५९ रूपाभिचारस्य शङ्कया अर्थापत्तेस्तु तत्परोक्तार्थगोचरतया उपमानस्य च सदृशैकदेशसा
दृश्यविकल्पितस्य च सर्वसारूप्येऽतत्त्वात् एकदेशसारूप्ये चातिप्रसंगात् सर्वस्य सर्वेणोप ।
मानात् सोऽयमस्तु हेतुर्मोक्षकृतावसानः चेष्टा हिताहितप्राप्तिपरिहारो व्यापारः स च शरी
राधीनतयाह यत्नमानः शरीरधर्मः एवं प्राणापानसमानासमानादिरूपः शरीरधर्म एव उ
59 च्छासप्रश्वासयत्नान्तराः तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयस्यानुपलब्धेः सति च शरीरे भावा
दतः शरीराश्रया एव अन्यथाहष्टकल्पनाप्रसंगात् शरीरातिरिक्त आत्मनि प्रमा
णाभावात् शरीरे च संभवात् शरीरमेवेच्छादिमदात्मेति प्राप्तं उच्यते व्यतिरेकस्तद्भावाभा
वित्वात् न तूपलब्धिवत् नाप्रमत्वप्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवाननुमा
नादीनामप्रामाण्यमवधारितवानिति प्रत्यक्षं हि लिंगादिरूपमात्रग्राहि न प्रामाण्यमप्रा
विनिश्चेतुमर्हति नहि धूमज्ञानमिवैषामिंद्रियार्थसन्निकर्षादप्रामाण्यज्ञानमुदेतुमर्हति । उ.
किंतु देशकालावस्थास्वरूपभेदेन व्यभिचारोऽस्येत्यपि न चैतावान्प्रत्यक्षस्य व्यापारः संभवति २८२
यथाहुः नहीदमियतो व्यापारान्कर्तुं समर्थं सन्निहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वादि ५९
ति तस्मादस्मिन्ननिष्टतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयं अपि च प्रतिपन्नं प्रमाणमपहाय प्रतिपे

णइति क्षत्रियस्यैवाधिकारात् राजसूयेनत्त्रयकरणमपीयादेवेति तात्पर्यः अन्वयान्तरोभीयदि
शब्देनत्वपूर्वविधौ सतितमस्यापितमर्हतीति अतएवाङ्कुरः पद्मेयाद्यपरित्यागोत्तच्यग्रहार
कल्पनेति इयंचराजसूयादधिकारांतरमेतयाज्ञायकामेयाऩपेदितिनास्तीतिकृत्वाविमा
पत्तस्मिंस्त्वधिकारेश्रन्वायकामस्यत्रैवर्णिकस्यसंभवात् आत्मनिर्मितित्वापूर्णताज्ञासत्वाद्दिअ
णत्वेतिइ छोरेवेति एकस्यात्मनःशरीरभावात् अधिकरणतात्पर्यमाह इहेति समर्पणप्रयो
जनमाह बंधमोक्षेति असमर्पणेबंधमोक्षाधिकाराभावमाह नस्यात्तीति अथसूत्रेनतत्रोक्ते
नयोनसूत्रा चोदयतिनन्विति तत्सविरिहइति इतेभाष्यकृतेतिनसूत्रकारेणतत्रोक्तेयेनयो
नसूत्रंपमवेदयितेभाष्यकृताः अस्यैवार्थस्यापकर्षःप्रमाणत्वलक्षणपर्योगितयातत्रको
नइति यतइहसूत्रकृद्रूपमतएवभगवतोपवर्षेणाद्वारोपकर्षस्यकृतः विचारस्यास्यपूर्वो
त्तरंतंत्रयोषत्वमाहइहचेति पूर्वाधिकरणसंगतिमाह अपिचेति नन्वात्माऽस्तित्वोपपत्तं
मप्युवाशवाचनोकिंदृष्टेपत्न्युत्तयाह लोपपूर्वहिकाहीति आहेपमाह अत्रैकदेहमात्रात्म
दर्शितितिइति यद्यपिसमस्तव्यस्तइत्यपिव्यक्तोवायुप्रनचैतन्यहहेतपापिकायाकारय
विणतेपुभविष्यति नहिकिंचिदपःसमस्तव्यस्तानमदृष्टाहष्टाइतिमदिराकारपरिण
तानमदर्यंति अहमितिचानुभवेदेहएवगौराद्याकारःप्रपतेनत्वतदतिरिक्तः तदधि
ष्ठानःकुंडवदयीति अतएवचाहंस्थूलोगच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिर
हमःस्थूलादिभिः नजातमदर्थिसमानाधिकरणेनिमधुरादौनिकुंडेकाधिकरण्य

वाच॰ त॰ टी॰ २८२ पृ॰

60

ग्यते॰ एवं प्राणचेष्टादयोऽपि देहधर्म्मा एव तथापि न देहमात्रप्रभवाः मृतवस्थायामपि प्रसं
गात् तस्माद्यस्मिन्सत्यधिष्ठानाद्देहधर्म्मा भवन्ति स देहातिरिक्त आत्मा ग्रहणकारणानामुपगम।
मानानां तस्यापि देहाश्रयत्वात्तदुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति वैधर्म्यान्तरमाह देहधर्म्मा इति स्व
परप्रत्यक्षा हि देहधर्म्मा रूपादयः इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्म्मवैधर्म्यात्
स्मादपि देहातिरिक्तधर्म्मा इति तत्र यदपि चैतन्यमपि भूतविशेषगुणः पाकजतन्मनुवर्तेत न
च मदशक्तिवद्व्यभिचारः सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् अपि च मदशक्तिः प्रतिमद्यावयवं मा
त्रयावतिष्ठते न हि तद्देहेऽपि चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत् तथा चैकस्मिन्देहे बहवः चेत
नाः स्युः न च बहूनां चेतनानामन्योन्याभिप्रायानुविधानं संभवतीत्येकपाशबद्धा इव बहवो विहं
गमा विरुद्धदिक्क्रियाभिमुखाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुं सहन्ते एवं श
रीरमपि न किंचित्कर्तुं सहेत अपि च नानात्वप्रमाणाभावेऽप्यनेकधर्मिभावः शक्यो विनिश्चेतुं मा
भूदाकाशाः सर्वधर्म्माः सर्वत्रैव तथात् अपि तन्त्रपक्षातिरेकाभ्यां संदिग्धस्वात्व्यतिरेकः।
तथा च न साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह अपि च सति तावदिति इच्छानन्तरं विवक्षाप्रतिकि
मात्मकं चेति स एवैकत्र येनाहं नहीति नास्तिक्याह यदनुभवनमिति यथा हि भूतपरिणाम ३॰
भेदो रूपादिः न तथा भूतचतुष्टयादर्थान्तरं एवंभूतपरिणामभेद एव चैतन्यं न तत्र भूतेभ्योऽर्था २८२
न्तरं यत एष्यमाप्तिजोवा सुवितितत्त्वानीति प्रतिज्ञाया ज्ञातः स्यादयं पक्षः एतदुक्तं भवति पृ॰
चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणाममानं तत्त्वान्तरं तत्र यस्य परिणामो ... यो न्यक्षो

त्वविप्रतिपन्नंहृदिग्याः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यंते नचैषभिन्नंभावोभवन्मतप्रत्यक्षगोचरः नाप
त्वेनेगौरत्वादिवत् प्रत्यक्षगोचराः किंत्ववचनचेष्टादिलिंगानुमेयाः नचलिंगंप्रमाणंपत
पतेस्मिंयंति नचपुंसांभिन्नभावमविज्ञाप्यवाचनपुरुषप्रतिपिपादयिषितोऽनवधेयवचन
स्यप्रेक्षावत्तानाम अपिचपयसोपिहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलपल्लवपणामलाप्यु
विप्रवर्तंते परिहरंति चापाततृणकंटकाकीर्णंनातिवाल्लपथानमपिपशुः उष्णानिष्टसाधनम
विद्वान् नोवेत्त्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रमत्तं भवति नचपरप्रत्यायनाप
माहप्रयुञ्जीत शाब्दस्यार्थस्याप्रमत्तत्वात् तदेवमस्मानाम भूतज्ञाप्तिकस्य जन्मान्तरमस्मिन्नेववत
नमनुपस्थितोऽयमूकत्वप्रवृत्तिविरहरूपो महाननर्थः पराक्रान्ते चानन्तसूरिभिः अप्रमत्तप।
रोत्तगोचराचाप्यमानुपपद्यमानार्थप्रभूताप्यापत्तिभूयः सामान्ययोगेनचोपमानमुपपादि
ते प्रमाणलक्षणं तदसंभावस्माणंतरं प्रमत्तमेवाहंप्रत्ययः प्राप्तोनातिरिक्तमालंबते
इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते योगव्याघ्रवत् स्वतन्त्ररूपाणां चशरीराणां तत्रग्रहाभिमानेप्य
हंकारास्पदस्यज्ञप्त्यभिज्ञायमानत्वमिस्त्रक्तो सूत्रयोजनान्न तद्व्यतिरिक्तः किंतुव्यतिरिक्तोप्या
त्मादेहात् अतः तद्भावाभाविता न चैतन्यादिपदिशरीरगुणः ततोऽन्येनविशेषगुणेनभ
वितव्यं नतत्संख्यापरिमाणसंयोगविभागादिवत् सामान्यगुणेन तत्वाच्च येभूतविशेषगुणा
स्तेयावद्द्रव्यभाविनो हस्तपयारूपादयः नह्यस्तिसम्भवः भूतं चरूपादिरहितं चेति तस्माद्भू
तविशेषगुणरूपादिवैधर्म्यान्न चैतन्यपार्थिवशरीरगुणः एतेनेच्छादीनामपिपार्थिवशरीरगुणत्वप्र।

वाच. त. तं. २८३ ६२

देह्यर्थेणेन चान्यार्थे देहस्यैव निष्प्रकृततमुपसंहरति तस्मादनर्थकमिति अक्षराववक्तव्यास्त्वनया
त्वमहि श्रुतिवेदस्वराद्विभेदा स्मृतिवेदमन्त्रौदयादर्पोभियंतेतद्वत्त्ववस्तास्तुप्रत्ययाः श्रुतिश्रा
वविहिताभेदेन तत्र संशयः किमस्मिन्नेदृशे यज्ञीयादर्पो विहितास्ते यथैव तद्वेदविहिताः
प्रत्ययाउतास्ववेदविहितानामप्युक्तौ यादीनां तेप्रत्ययाः किं तावत्प्राप्तं ओमित्येतदक्षरमक्षी
यमनुपासीतेत्यक्षीयाश्च वर्णानां क्षीयमाभ्यासमवगम्यते निर्विशेषस्य चतस्यानुपपत्तेर्विशे
षाकांक्षायां स्वरवाक्यविहितस्य विशेषस्य सन्निधानात्तेनैवाकांक्षा विनिवृत्तेनैश्रावाक्तरीय
मक्षीयाणामपेक्षते न चैवं सन्निधानेन श्रुतिपीडा यदि हि श्रुतिसमर्पितमेवैषस्यबाधितत्ततः
श्रुतिपीडयेत न चैतदस्ति न ह्यक्षीयश्रुतिभिहितमत्तितोसामान्यविशेषो बाधितो यथावाक्य
तपोमतयोः स्वीकरणाकांक्षावान्तरीयास्वीकारेपि यथा कुः जातिव्यक्तिरहीतेष्वपत्सु श्रुतन्त
दिति कुस्माद्विशेषस्मिन्नु वामः काश्रुतिक्लृप्तिरपीडान इति एवं प्राप्ते ब्रूमः अक्षीयायक्राववक्तव्य
प्रत्ययानानार्थं वाक्यश्रुतिवेदमन्त्रवर्णेष्वन्न तत्प्रतिश्रावैश्ववार्तिष्वन्न तत्प्रतिश्रावं(वे) उ।
क्षीयमितमादिसामान्यश्रुतेरविशेषात् एतदुक्तं भवति प्रत्ययपटस्य लक्षमानपेक्षादौपदश्रु
तिमविशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानात्तस्य लक्षश्रुतिर्बाधनइति विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रवृत्तो नाना
पदानां समभिव्याहारस्याश्रयणात्तदनुपपत्तेः न च स्वार्थमसमार्पयित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं
पदानामिति विशिष्टार्थप्रवृत्तौ स्वार्थसमर्पणेन स्वप्रयोजकमपवाधित्वमुत्सहते माव।
वाधिप्रयोजकाभावेन स्वार्थप्रसमर्पणमपि निष्पन्नमविशेषप्रवृत्तायां श्रुतिश्रुतेरेकस्मि। इ. २८३ ६२

62

पविराण्यमांतरमिति यच्चोक्तमभिलाषादुपपत्तिभिर्देहधर्मत्वं निरस्तं तथाप्युपपन्नं तदाभिधि
त्समाह न तत्त्वहीति भूतधर्मानुपादयोन इत्याहि विषया एव दृष्टा न तु विषयिणः न चक्षोर्धाचि ।
द्विषयाणाममपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यं स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न चोपलब्धावेव प्रसंगः
तस्याश्च जडायाः स्वयंप्रकाशत्वात् अभ्युपगमात् कृतोपपादनं चैतत्स्वरूपात् उपलब्धिवदि
तिसहत्रावयवं योजयति यथैवास्यादिति उपलब्धिभावग्राहिणा एव प्रमाणान्तरेणैव व्यतिरेको
प्यवगम्यते तस्मात्ततः स्वयंप्रकाशात्मप्रमाणेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैलक्षण्येन व्यतिरेक
निष्पत्रपात् अस्तु तर्हि व्यतिरिक्तोपलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतंत्रात्तथाप्यात्मनि प्रमाणाभावइत्यत
ग्राह उपलब्धिस्वरूप एव न त्वात्मेति अज्ञानं तल्लावदुपलब्धिभेदेनानुभूयत इति ।
विषयभेदादप्युपेयः न चोपलब्धिव्यतिरिक्तानां विषयाणां प्रत्यक्षसंभवतीत्युपपादितं
नच विषयभेदग्राहिप्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामस्माभिः एवंच
सति विषयस्वरूपतत्त्वे दोषैव सकृदुल्लेखाभावितिरर्त्तनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसक
प्या तेनोपलब्धेरुपलब्धत्वमेव भिन्नतात्विकं किंत्वविद्याकल्पितं तच्चाविद्यादशायाम
प्युपलब्धेर्भेदइत्याह अहमिदमद्राक्षमिति चेति नकेवलं तात्विकाद्भेदादभिन्नत्वमता
त्विकादपि भिन्नत्वमेवेति तस्यार्थः स्मृत्याद्युपपत्तेश्च नानात्वे हि नान्येनोपलब्धेऽन्यस्य
कृषस्य स्मृतिर्दृष्टेति स्मृतिर्नोपपद्येतेत्यर्थः निराकृतमप्यर्थं निराकरणं तत्र पाठभाष
तेयतत्त्वमिति याहि देहव्यापारादुपलब्धिरुत्पद्यते तेन देहधर्मत्वमिति मन्यते तं प्रती

वाच.
त. त.
२६४
६२
६२
62

लप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः ते च तत्र तदेकदेशोपासनमुपन्य
स्तवन्तः तत्र कैकेयस्तद्युपासनं निन्दापूर्वकं निवारणेन समस्तोपासनमुपसंजहार तथा चैकवा
क्यतालाभाय वाक्यभेदपरिहाराय च समस्तोपासनपरत्वेन संदर्भो लक्ष्यते तस्मादेकफलसंका
तेनं प्रधानत्वेनापि समस्तोपासनस्यैव तत्फलवत्त्वमिति सिद्धं एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य
दूषयति केचित्त्विति संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः तत्र व्याख्यानं समञ्जस
मित्यर्थः नानाशब्दादिभेदात् सिद्धे तत्त्वविद्याभेदमुपन्यस्तन्निवारणजातमभिनिवर्ति तामंप्रति
तत्सर्वासामीश्वरगोचराणां विद्यानां किमभेदो वा एवं प्राणादिगोचराणामिति विचारयितव्य
नन्तु सत्याप्य समपभिधेयपायाः पूर्वभावनाया अज्ञानतो भेदाभावेऽपि यानत्वेन रूप्यमानत्वान्नास्य
चपागादेर्भेदात् प्रकृतमर्थमपागादिधानत्वेनानुबन्धभेदात्तभेदः तदनुरक्तापाप्यवत्तत्याः प्र।
तोपमानत्वात् एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्येश्वरस्याभेदेऽपि तत्तत्समसकल्पत्वादिगुणोप
धानभेदात् विद्याभेद इति नास्य भेदाधाकाउच्यते पुनर्मन्त्रवधभेदात्तत्कार्यरूपाणाम
पूर्वभावनानां भेद इति रुद्रब्रह्मणः सिद्धरूपताक्रुणाम्नामपि समत्यसंकल्पत्वादीनां तदाश्रया
णां सिद्धतया सर्वत्राभेदो विद्यानां नहि विद्यालवत्ता श्वकोरेषाः तत्रापि युवाउक्ष्याकनय
मेमेकत्रोपदिष्टोपदिष्टोऽन्यत्रासिद्धा स्यात् रूपसत्त्वः सत्त्वोपदिश्यमानः चकोरे द्वाणतायु
पजहाति नो खलु प्रत्युपदेशं वस्तुभिद्यते तस्मात्सर्वत्र तावदवस्थात् यतो दवस्थाबातदेव
नभवेत् नहि वस्तु विकल्प्यत इति तस्माद्वेद्याभेदात्तद्विद्यानामभेद इति प्राप्ते एवं प्राप्ते

ई.
२६४
६२

त्रैवर्णिकेषु ब्रह्मस्थापनं उपनयनेरविशेषेण विधिशास्त्रप्रत्यायकत्वात्संकोचे प्रमा ।
णं किं विज्ञास्ति न च सन्निधानमात्रमपवाधितुमर्हतीति श्रुतिसामान्यद्वारेण च सर्वविशेषाणा
मित्याः श्रुतेरेकस्मिन्नवस्थापनं योऽत्र न स्मात्सर्वो ज्ञोपयादिविषयाः प्रत्यय इति मेवमादिषु ब्रह्म
विरोधः विरक्तमित्यनः वसंप्रत्ययः यत्तु माणेनानोपलभ्यते उपलब्धं च मेवमादिषु शाखा
न्तरीयेषु शाखान्तरस्थानकर्मसंबंधिते तद्धिहानीति दर्शनादविरोधः यत्तु दर्शितं भाष्येण
सत्रमेवेति भून्नः कतुवृत्तायत्तं तथा चदर्शयति वैश्वानरविद्यायां ज्योतिरूपेव्यस्तोपासनं स
मस्तोपासनं च उत समस्तोपासनं श्रुतेः प्रत्येकं च फलवत्वात्समस्तोपासने च फलवत्वश्रुतेः
उभयथाप्युपासने न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ यदष्टाकपालो भवतीत्यादीनामवयुत्यवादानां प्र
त्येकं फलश्रवणेप्यर्थवादमात्रत्वं वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिमप्येवत्तु फलवत्वमेवम
त्रापि भवितुमर्हतीति अत्र हि द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधिविभक्तिश्रुतिर्यदष्टाकपालो भव
तीत्यादिषु वर्तमानापदेशाः न च वदवनानि तु पूर्वत्वादितिविधिकल्पनायुक्तव्युत्पवादेन स्तुत्या
प्युपपत्तेः इह तु समस्तव्यस्ते च वर्तमानापदेशस्याविशेषाद्गृह्यमाणे विशेषे यत्तु उभयत्रा
पि विधिकल्पनायामेवमभेदात् निराशाश्च समस्तोपासनारभेव्यस्तोपासने प्युपपत्तेः यथा श्रो
वा श्रुत्युत्तिमप्यवहरतीतिवत् उभयविधमप्युपासनमितिशास्त्रमुच्यते समस्तोपासनस्य
वन्दयापरत्वेन व्यस्तोपासनस्य यथापि वर्तमानापदेशान्न समपत्राण्यविशिष्टं तथापि पूर्वो
पयोग्ये च न यास समस्तोपासनपरत्वस्यावगमः यत्प्रवं हि वाक्यतद्व्याप्यः तथा हि प्राचीनशा

वाच. पूर्वः पक्षः उपासनानाममूषामुपास्यमात्राकारतया साध्यत्वात् स्वर्गेच्छया एकेनवोपास
न. न. नेनोपास्यमात्राकारत्वेन तत एव फलप्रतिलम्भात् कृतमुपासनान्तरेण न च मात्राकारस्या
२८५ तिशयसंभवः तस्योपास्यस्वरूपेणैव सिद्धत्वात् तन्मात्रसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः उपास
६३ नान्तरस्यापि च चित्तैकाग्र्यतायां त्वाते न कस्यचिदप्युपासनानियमोऽतो हि विकल्प एव नियु
मवानिति राद्धान्तः काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् यास्तूपासना वि
नोपास्यमात्राकारणमदृष्टेनैव काम्यसाधनं तासां काम्यदर्शपूर्णमासादिवत् स्वरूपैक्याव।
शेन विकल्पसमुच्चयाविति साध्रते अङ्गेषु यथाश्रयभावः तन्निर्द्धारणनियमस्तु हेतुः उ
दृष्टप्रयोगवचनोपनिबन्धः फलमित्यत्रोपासनानां फलश्रुतेः पर्णमयीन्यायेनार्थवादत्वे यापोपासना
63 नां क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियमभावाशंका पुरुषार्थत्वमेकप्रयोगवचनग्रहणाभावेन समुच्चय
नियमो निरस्तः उरस्तु समस्तमपि पुरुषार्थत्वेकस्मान्नैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्त
सर्वमात्मविपन्नु प्रसवनिष्ठते यद्यपि हि काम्यापत्त उपासनास्तथापि न स्वतन्त्राः अपि तु मर्द्द
ति तथासति हि क्रत्वर्थानाश्रिततया क्रतुप्रयोगवचनेन हि व्यमूषां प्रयोगः प्रसज्येत न च प्रयु
ज्येत तत्क्रतुहेतोः क्रत्वर्थाश्रितानामेव तासां तत्फलोहेशेन विधानादिति एवं चाश्रयतत्त्वता उ.
दाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमोऽतः इत २८५
रथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः सकृत्प्रयोगवचनउपासनाः समुच्चितत्वात्त तत्तत्फलकामनाना ६३
मवश्यभावमाक्षिपति तदभावेनामासां समुच्चयनियमाभावादितिमन्वानस्य पूर्वः पक्षः

ध्याने भवेदेतद् देवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि किं तत्तद्विषयाण्युपासनाभावनां विदध
ति स्मा च कार्यं रूपा यद्यपि चोपासनभावनोपासनाधीनं निरूपणम् उपासनं चोपासनाधीननि
रूपणं उपास्यं चेश्वरादि वस्तु निरूपं तथाप्युपासनाविषयो भावोऽस्य कदाचित्तस्य चित्तेन वि
रूपेण न यदि निश्चित एव यथैक: स्त्रीकाय: केनचित भूरूपतया केनचित् पयोतया तथा केन
चिद् यत्नतया केनचिन्मातृतया केनचिद्वैरतयोपतया विषयीक्रियमाण: पुरुषेच्छातन्त्र एव
मिहाप्युपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतयानाविधेयतामतिक्रामन्ति न च लक्षणानुपासनाभि
गुणभेदानुभिद्यते न चाग्निहोत्रमिवोपासनाविधायक स्थितेऽत्ललादिगुणवद्विह सत्यसंकल्प
त्वादिगुणविशिष्टं नैकधाम्नातं स्यात् अपि तु सन्ना वेदोपासनानां तत्तद्गुणविशिष्टानामव
गतेरस्ति समानविशेषतत्परसर्वासां भेदस्तु स्य: न च समस्तविधानाम्विहितं सर्वं गुणोपसंह
र: पावस्थानुष्ठान: तस्माद्भेद: न चास्मिन्नस्त्येषमाना: सन्त: सत्यकामत्वादयो गुणा इति केचि
त्खलु गुणा: कामतिविधिर्यास्तत्समानानामनेकविधानेऽपि वक्तव्या: एकत्वान्नत्वात्
विद्याभेदेन योनेकत्वमेकस्या विद्याया नानात्वं विद्यान्तरेनोक्तम् इति विद्यान्तरस्यापि तत्
णवा यवन्त्यां श्रयस्तानामसमुच्चयेऽविकल्पो विशिष्टफलत्वात् तावदग्निहोत्रदर्श
पौर्णमासादिष्वपृथगधिकाराणामपि समुच्चयो दृष्टो नियमवान् तेषां निस्तत्वात् उपास
नात्मकानामेतत्पाननित्यानामन्त्यानां संसमुच्चयनियम: तेन समानफलानां दर्शपूर्णमास ।
ज्योतिष्टोमादीनामिव नियमवान्न विकल्प: फलभूमापि न: समुच्चयस्यापि संभवादिति

त्वेन कर्तृप्रतिपादकतया क्रत्वर्थत्वमिति मीमांसामहे यदा च क्रत्वर्थत्वं तदा यावत्समारब्धं कर्म तत्प्रयोगविधि
वाम-
न-च-
३-४-१
६५
नावेदितं कर्तृत्वमामुष्मिकफलोपभोक्तृत्वं च न चैतदनिमित्तेऽयुक्तत्वे कृतविप्रणाशाकृताभ्यागम
प्रसंगात् अतो नित्यमपि तावत्मात्रमुपनिषन्नु विवक्षितं इतो नित्यमवेदितविपरीतं न चोपनिष
दर्थः स्यात् यथा शुद्धबुद्धत्वादि यद्यपि च जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादनपरत्वमुपनिष
दामिति महता प्रबंधेन तत्रतत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्रके चित्प्रदर्शयन्तः शंकाबीजानां निराकरणेन
तदेव स्फुटयन्ति केनतस्मायेन निष्कर्षीकृ यतश्चास्मिन् विचारप्रयोजनं तत्र यद्यपि प्रोक्तं गृहीत्वा
मन्त्रानेकं वितत्क्रतुमारभ्याधीतं यद्यपि च कर्तृमात्रेनाव्यभिचरितं क्रतुसंबंधं कर्तृमात्रस्य लौ
किकेष्वपि कर्मसु दर्शनात् येन पर्णतादिवदनारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधोऽनुमद्धा
रणवाक्येनैव क्रत्वर्थमापद्येत तथापि पारत्र आत्माकर्तृत्वामुष्मिकस्वर्गादिफलभोगभागदे
हाद्यतिरिक्तोऽवेदैः प्रतिपाद्यते न तावद्यास्यास्ति लौकिकेषु कर्मसूपयोगः तेषामैहिकफला।
64
नां शरीरानतिरिक्तेनापि पादयितार्थत्वो नकर्तोपपत्तेः आमुष्मिकफलानां तु वैदिकानां कर्मणां
तच्छरीरनाशसंभवात् ततश्च तस्यैवाय औपनिषदः कर्तेति तदव्यभिचारात् क्रत्वंगत्वमुपस्थापनत्तु
त्वादिवत्वाक्येनैव तत्तज्ञानं पर्णतावत् क्रत्वेऽर्पणमाधयतश्चेति फलश्रुतिरर्थवादः तदुक्तं उ-
द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि ३-४-१
कर्ता पारलौकिकफलोपभोगयोग्यो भवतीति विद्वान् क्रतुमयागा नान्यथा प्रोक्तिताऽवबोध ६५
यः क्रत्वङ्गमिति त्रिपादिसूचितस्य समाविरोधाभ्यामनेहस्वभावे तेन प्रतिज्ञानात् अयमत्तया।

रुद्धं तत्तथा यथाविहितोऽधिकृतः पदार्थोऽनुष्ठितो भवति प्रयोगवचनेन पदार्थसंभावनं यद्यपि तत्र महेति
किं तु न रश्मि विरोधेनावतिष्ठते तत्र फलार्थो नानिबद्धत्वान्नाना तथाभावस्य च संभवात् नियमे
नैतान्न समुच्चिनोत्वं काम्यावबद्धा वस्तूपासनाः कामानामनित्यत्वात् न समुच्चयेन नियतम
इति नहि काम्या विधीयन्ते येन समुच्चीयेरन् अपि तु हि प्रयुज्यन्ते मानान्तराणि तु सारीचोहृद्यानन्त
हिरोधेनाहृद्यमन्यथा मति तथा मत्युहृद्यानुपपत्तेः तस्मात् काम्यानामनित्यत्वात् तदवबद्धा
नामुपासनानामप्यनित्यत्वं नित्यानि तु समस्तपोबद्धाविरोधात् समुच्चीयन्ते तदाश्रयाणां नित्यत्वे उद्गमे
ववाश्रयतां नित्यमाश्रितानामपि तदाश्रयेषु समस्ते वर्तिनी समस्तीति नव्यतत्व वृत्तिरेकत्र वृत्तिरिति
तदिदमुक्तं आश्रयतन्त्राण्यपि हीति समाहारात् तदाश्रयत्वादेवापि उक्तं तम मनः समाहृयतो
ति अपि भिन्नक्रमो उत्तक्रम इति वेदान्तेषूदितं प्रणवोद्गीथैकत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्धोतृषदना
द्धोतृकर्मणः शंसनाद्युक्ताले न तिसमाद्यास्तीति किं तदिदमतथाह उत्तक्रमपि वेदान्तेषूदितं
बोद्गीथैकर्मणि उत्पन्नं तत एवं भवन्न वेदान्तेषूदितस्य प्रत्ययस्य त्वादिपोजनीय गुणस्या
उणस्तुते अन्नस्त्राप्रेमेनव्यादिनां निविद्धुतेन च व्याख्या इति श्रीवाचस्पतिमिश्र
विरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः
श्रवणाद्यावृत्तिः शब्दादिति बादरायणः स्थितं कृतोपनिषदामपवर्गाभिप्रकर्षाय साधना
ज्ञानपरत्वमुपासनानां च तत्प्रकर्षाय साधनत्वमधस्तनविचारजातमभिनिर्वर्तितं
संप्रति तत्किमुपनिषदामनन्तज्ञानमपवर्गसाधनं तत्पायुतघाप्यमाहोस्वित्प्रयोगापे ।

तत्र कर्म्मांगत्वदर्शनानामनन्यथासिद्धिस्तत्का केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिः अप्रस्तावे
त्रिकी व्याप्तिरप्युक्ता योपविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात् न तत्शेषापेक्षया यथा सर्वं ब्राह्म
णेभ्योऽग्रं नामितिनिर्मितिजनापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् विभागः शतवत् तत्रागमंग्रविभागोपि
न दोषस्तत्राह नवेदं समस्वारं भवचनमिति संसारविषया विद्याविहिता यथा योपविद्या प्र
तिषिद्धाच यथामत्स्याः सत्राधिगमनलत्वाणग्रध्ययनमात्रवत एव कर्म्मविधिः न तूपनिष
दध्ययनवतः एतदुक्तं भवति यदध्ययनं मर्थावबोधपर्य्यन्तं कर्म्मसूपयुज्यते यथात्का
र्म्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत एवाधिकारः कर्म्मसूतोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययन
स्य कर्म्मस्वनुपयोगादिति अध्ययनमात्रवत एवेतिमात्रग्रहणेनार्थज्ञानं व्यवच्छिन्नमिति म
तानो भ्रान्तस्त्रोदयतिनत्वेवं मन्तीति स्वाभिप्रायमुद्घाटयन् समाधत्ते नवयमिति उपनिष
दध्ययनापेक्षं मात्रग्रहणं नार्थावबोधापेक्षमित्यर्थः नाविशेषात् ऊर्ध्वं मे वेदकर्म्माणि
न्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः विद्यावद्विषयत्वेऽपि विरोधो विद्यायास्तु स्तुतयेत्वादित्याह स्तुतये
नुमतिर्वा अपि च विद्याफलं प्रशस्तं दर्शयतीश्रुतिः कालान्तरभाविफलकर्म्मणां त्ववि।
द्यावान्निरोधकरोतीत्याह कामकारेण चैके कामकारं उक्त्वा उपमर्दं च अधिकोपदेशादि
त्यनेन तु आत्मन एवं श्रुत्वा तथोदासीनत्वाद् यत उक्तो उदहृत्य समस्तक्रियाकारकफलविभागो
पमर्दश्रुति ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि स्त्रवीर्यं परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि स्ति
ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्वं तद्विद्यानामकर्म्मांगत्वया पवर्गापेक्षमाश्रमित्वमेव तत्

65

पत्वाद्यस्त्वन्तद्विशेषणानि तस्यैव स्तुत्यर्थेन तु तत्परत्वमुपनिषदां तस्मात्तत्कर्त्तव्यमेवात्मज्ञानं
कर्तृसंस्कारद्वारेण पुनः पुरुषार्थमिति तदपोहत्वेनार्थवच्च ब्रह्मविद्यामाचार्या हि स्तुमवगन्तव्यमुप
न्यस्तः न केवलं वाक्यादात्मज्ञानस्य कर्त्तव्यत्वं तत्तत्प्रायस्तत्रैव न चैतत्प्रकृतिरिन्द्रियविषयविद्वेष
यदेवं विद्ययेति सर्वेनामाख्यातार्थेणाभ्यामात्मेत्युपस्थिरामात् यथापय एव भूमवान्देशः सर्वाङ्गि
मानिति समस्तार्थभवचनं च फलार्थं भेदविद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति तद्यथा यथास्ये यादि
यागयद्वद्वत् समप्रधानत्वेनापि भवति तथाप्युक्तापास्तत्वाद्विद्यायाः कर्मप्रसङ्गाभावेनैव
नेतव्यं वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानात् उपनिषद्यपि वेदार्थ इति तज्ज्ञानमपि कर्मोपा
मिति नियमाच्च स्वर्गमधिरोहति यति ऋषिकोपदेशाच्चानुवादस्यापरोक्ष्यं वेतद्दर्शनात् यदिश
रीरायतनि विज्ञः कर्त्ताभोक्तात्मेत्येतावन्मात्रे उपनिषदः पर्यवसिताः ततः स्यादेवं न त्वेतदस्ति
तात्त्वेवंभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासीनब्रह्मस्वरूपतायाः प्रतिपादनपराः इति तत्राप्युक्त
दावेदितं अनधिगतार्थबोधनस्वरसताहितस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवादेन तथा चोप
निषदात्मज्ञानस्य कर्त्तव्यत्वेऽप्यविरोधिनः कर्तृसंबन्ध एव नास्ति किं मे गमनः तदव्यभिचार
लतत्क्रतुत्वेष्वता तथा च नापवर्गफलश्रुतेस्तस्माद्वादस्मात्तत्यर्पितफलपरत्वमेव अत एव
वशिष्ठादिस्मृतिनिर्दिष्टेन संसारिणामात्मनोऽपकृष्टत्वस्यैवात्मनोऽधिकारोपदिष्टात्परमात्मनोऽसं
नायेव उपदिश्यते यथा समारोपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादत्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते
सर्पः स रज्जुरिति यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वेन दर्शनमुपन्यस्तमेवं कर्माङ्गत्वेन दर्शनमुक्तं

ब्रा·च· स्त्वाश्रमव्यवस्थाप्येतदेकैकाश्रमोपसंगृहीतानां त्वाश्रमाणां त्रित्वाद्युक्ताः त्रित्वेऽपि व्यवस्थाप
व·च· यितुमित्याश्रमप्रतिज्ञोपपत्तिः तत्र यज्ञादिलिंगो गृहाश्रम एको धर्मस्कंधो ब्रह्मचारीति
२८८ चाह्नितीयः तप इति च तपः प्रधानात्वानप्रस्थाश्रमात्तृतीयः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिव्राज्या
श्रमो व्राजितिवक्ष्यते तस्मादस्य परादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि देवतानाधि
करणाभ्यामेवनत्वावकाशंतेषामकर्तुं नच प्रत्यक्षश्रुतिविरोधः वीरहा चैत्यादेः प्रतिज्ञास्यप्र
६६ मादादत्तानाहाग्निमुद्वासयंतेप्रत्युपपत्तेः एवं चाविरोधसिद्धेरनन्यपरामर्शादाश्रमान्तराणि
शास्त्रान्तरसिद्धिं कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधिपरे वाक्ये उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कु
रुत उपव्ययते निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामिति श्रवणात् तत्र सिद्धयोर्निवीतयोः प
66 रामर्श इति विधिर्वा धारणवत् यद्यपि ब्रह्मसंस्थत्वस्तुतिपरत्वमाश्रमसंदर्भस्यैकवाक्य
तागम्यते संभवन्त्यां चैकवाक्यतायां वाक्यभेदोऽन्याय्यः तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्वमसिद्धेर
भावात्परामर्शानुपपत्तेः अपूर्वपरामर्शवत्त्वेन संभवेन किंपुनरपेकवाक्यतास्तीति ता
भुक्ता धारणवदुरमपूर्वत्वाद्विधिरेवास्तु यथाऽधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि
हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्यामप्यधोधारणे नैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरि उ.
धारणमपूर्वत्वात् यथोक्तं विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वादिति तथेहाप्याश्रमपरामर्शश्रु २८८
तिर्विधिरेवेति कल्प्यते संप्रतिपरामर्शश्रुतिर्विधिरेवेति कल्प्यते संप्रतिपरामर्शे ६६
पीन रेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थतामसंस्तवमात्मण्यादेवविधानव्यानावल्पविधेयं मस्तु

षामन्यार्थे परामर्शमात्रात्त्वमसिद्धमिति विषयाभावात् स्मृत्याचारप्रसिद्धिश्चतेषां प्रमत्तश्रुतिविरो
धादप्रमाणं निरस्तमिति हि प्रमत्तत्वात् श्रुतिराश्रमान्तरं वीरहा वा एष देवानामिति माध्यमिका प्रमत्तश्रुतिवि
रोधे च स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति तदेतत्सर्वमाह
त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना अननुष्ठितत्वविषयत्वेति अर्थवादत्वाद्धि ये नित्यनैमित्तिकक
र्मानधिकारी तस्याश्रमान्तरविधिरिति अपि चापवदति हि न केवलमन्यपरत्वं परा
मर्शस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि चाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादरूपी तस्यार्थः स्पष्टो देतन्न भव
त्येष परामर्शो नार्थ्यः ये चेमेऽरण्ये मित्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं प्रतीयत इत्यत आह ये चेमेऽरण्ये मि
ति इति अस्यापि देवयानोपदेशपरत्वात् न तत्परत्वमित्यर्थः न चान्यपरादपि स्फुटतरश्रा
श्रमान्तरप्रत्ययस्त्वाह संदिग्धं चेति नहि तप एव द्वितीय इत्याश्रमान्तराभिधायी कश्चिद ।
त्ति शब्द इति न वा तत्तमेवेति वचनादाश्रमान्तरमस्त्यस्तीत्यत आह तथैतमेवेति यतद्यपि
लोकसंस्तवनपरमिति अधिकरणारंभमात्रमित्यनात्तिप्रत्यक्षं वचनमिति कृत्वा चिं
त्येवमिति समाधत्ते ननु ब्रह्मचर्यादेवेति अननुष्ठेयवादरायणः साम्यश्रुतेः भवत्वन्या
र्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि नापाकर्तुमर्हतीति एवं हि ता
न्यपकीर्येरन् यद्यस्माच्छ्रुतीयेरन् प्रतीयमानानि वाध्यत्वा वाध्येरन् न तावच्छ्रुतोप
ते तथा हि त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञातं न च स्कन्धेषु गृहीयमाश्रमपरोक्षस्या
दपि तु समूहवचनः ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्विकानां नीनां किमपेक्षत्रित्वं स

वाच॰
त॰ च॰
२८९
६७

प्राप्तलोकभाजः तथैव ब्रह्मसंस्थामृतत्वभाजस्त्वयस्याभेदाद्विरोधः तथा च ब्रह्मसंस्थ
इति यौगिकं पदं प्रकृतेविषयं भविष्यतीति यथाग्नेयाग्नीषोमीयप्रयुक्ताश्च तदस्य च विनियुक्तोऽपि
प्रकृतेवायव्यपारुस्तेन च विनियुक्तो विनियोगाविरोधः यदि स्यादाग्नेयस्य हि श्येन ततो यथा प्र
ढौला तथा हि श्येनेन विनियुक्ताश्च यतो नेति भवेत विनियुक्ता विनियोगाविरोधः इत्यत्राग्नेयो
यस्यानेनाविधेयत्वेन विनियुक्तेन तद्धि श्येनेतेविधेयत्वेन च विनियोगश्चाग्नेयो यदा यथाप
त्वाणात् प्रकृतातिक्रमप्रमाणाभावान्नावता चयथास्योपपत्तेर्नाप्रकृतत्वमपि गृहणस्यभ
वः नच यावत् प्रामनस्यानां विनियोगः वाचस्तोमे सर्वेषामेव मंत्राणां विनियोगादस्य त्वाविनियोगा
प्रसंगात् तथेहापि प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्त्तिनः परामृश्यन्ते नान्त्यः परिव्राडेकदण्डि
श्रुवेः यत्तः नैष्ठानमुपक्रमते तदप्रकृते नहि समनन्तरानो वानप्रस्थविशेषणेनेति यथोपक्रान्तेन
चैवपरिसमापनमुचितं यस्मात्प्राकाश्चर्य प्रसिद्धानां तस्य व्याकाण्डवकीर्यत इति चोचितं न
तु समनन्तरानो उत्सर्गस्यापवादो युज्यते असाधारणेन चैकैकेन लक्षणेनैकैकस्याश्रमावक्तुमुप
क्रान्त इति तथैव समापनमुचितं न तत्साधारणेनासाधारणयाभ्यामुपक्रमसमाप्ती स्त्रियेते ।
न च तपो नाम नाम साधारणं वानप्रस्थानामित्याह तपस्त्वासाधारणमिति नावत्नुपरतकाण्ड
भिः वापलोकाप्रधानो यथा वानप्रस्थलक्ष्याभिर्चः समस्यपृथ्यासाद्दितियमे न चयोश्चसंतोष
ग्रामद्माद्यः तपः यदेव तेति नच नद्दुानां तपः प्रसिद्धं प्रसिद्धं अत एव वृद्धाः तपसामेदे
नयोगादीनां चत्वतपो यज्ञसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति प्रसिद्धसंख्या

67

ॐ
२८९
६७

यते तदर्थत्वात्संन्यासस्येत्याह यत्नापीति अत्रावान्तरविचारमारभते स च किं चतुर्थीति विचारप्र
योजनमाह यदीति तत्र तावद्यम्येव ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीत्यत आह अनाश्रमित्वेति अत्र पूर्वप
क्षमाह तत्रेति तपःशब्देनेति स्वपक्षाभिसंधिः तत्तावत्र ब्रह्मसंस्थ इति पदं प्रत्यस्तमित्यवयवार्थः।
यदि ब्राह्मणकेश्वकालोदिष्पदवृन्दं तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैवामृतीभाव इति न तद्धर्वपक्षस्योक्ता
नुपपत्त्येन तथा चानात्मपः पुण्याविशतेऽमनायेति विरोधः न च संभवमेव पदार्थसमुदायश
क्तिकल्पनायां तस्माद्ब्रह्मणि संस्थाऽस्यास्तीति ब्रह्मसंस्थः एवं च तपोऽश्रमे प्रयुक्तेव ब्रह्मनिष्ठत्वं।
याश्रमिणः सब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुतेः तत्र तावत्र ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशाखाभिहितो
तपःपदेन च तपःप्रधानतया भिक्षुर्वानप्रस्थापि ती भिक्षुरपि हि शमदमाधिकर्षो चाहृयासी
भोजननियमात्मभवतीत्यतः वानप्रस्थवत्तपःप्रधानः न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभ
वः यदि तावत्कर्मिणो गाः कर्मिणासाभिहोत्रपिकाम्यबाह्यनाभिरति अथ तदपि ब्रह्मार्पणेन
न कर्म कुर्वन्ति किं तत्कामार्थितयापि कर्मिणः तथा सति गृहस्थादेरपि ब्रह्मार्पणेन कर्म
कुर्वाणान् कर्मिणः तस्माद्ब्रह्मणि तात्पर्ये ब्रह्मनिष्ठतानवकर्मत्यागः प्रमाणविरोधात
तपसा च हृदयोराश्रमपारेवौकिकरणेन तत्रयमेतदिति चित्तमुपपद्यते एतच्च त्रयाणामाश्रमा
ब्रह्मसंस्थाः पुण्यलोकभाजो भवन्ति यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वभागिति न चैषां
पुण्यलोकभागित्वे तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः यथाऽन्वेव दत्तं यत्तदत्तामंदयज्ञावभृता
संप्रति तयोर्यज्ञात्दत्तत्वप्रात्वाभ्यासमतपट्टप्रकृतोऽपनीतत इति तपदृशोऽपि यथाब्रह्मसंस्थाः

वा.च. धिर्न्नोक्तिनत: प्रदेशांतरस्थितो विधिर्विधिः प्रकृत्युभिचर्व नन्न हि विधिः समंबंधेनोक्तीयेनोपस्थापितः
नृ.च. सएव प्रयानां प्रमत नमत्रमाहिनापदस्यरे भेएकवाक्यभावमुपगतः तत्र यत्ते नहि समभिव्या
२५० हृतेरवैकवाक्यता भवतीति वाक्यद्विरोषमहेतुरस्ति अन्नपंगानि देयानि लरविधिविषयं समभि
६८ व्याहृते रर्थवादैरेकवाक्यताम्युपगमात् यदि च क्रीपयस्यपासीत सामीपासीते सादि विधिस
मभिव्याहारः श्रुतलपापितस्यैवाविधेः स्तुतिः न तु पासनाविषयसमर्पणपरं गोमिसे तदुत्तर
मुक्तीपासितम्यनेनैव उपासनाविषयसमर्पणमिति श्रान्नेभिधत्ते न तावद् प्रयस्थेन कर्मविधिरेवा
क्यानेकवाक्यता संभवः प्रतीतसमभिव्याहृतीनाविधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवादानां
एकरूपद्वारेण भवति न तु स्तुतिं विना कापि स्तुत्युपपत्तिर्विधेः यथाहुः प्रशस्तिरेव तदिमतिरेके
68 परिहारइति अतएव विधेरपेक्षाभावात् अवनेनात्मकस्य अन्नपंगानि देयानि भिरर्थवादस्य
स्याभिधानमसमंजसं नहि कर्त्तुं येत्तिनोपायलापामवगताया प्राशस्त्यप्रमयस्यान्ति कश्चि
दुपयोगः तस्मादुरस्यस्य कर्मविधेः स्तुतावानर्थक्यतेनैकवाक्यतानुपपत्तेः सन्निहित
स्तत्त्पासनाविधेः किंविषयसमर्पणेनोपयुज्यतामतस्तु नेति विषयसमर्पणेन पर्याप्त
वसतेनैवं स्तुत्यावहिरंगत्वात् अगत्याहि सात तस्मात्तदुपासनापरइति सिद्धं उर्यो क्रियेन तु ऊ.
नैव भवत्वादितिपंचमं एतस्याम्नवेदेष्वनि यताविधिलक्षणा भावनायाः फलकत्व २५०
समीहितामुकुलत्वविधिः निषेधस्य च ननुरहितानुकूलत्वं यथाहुः कर्त्तव्यस्य फलं । ६९
लोकतोमोड: फलडइति एतच्चास्माभिरुपपादितम्न्यायकणिकायां क्रियाच भावना त

भेदश्रुतेः संख्यांतराभिधानमाक्षिप्य समाह चतुर्थेनवेति अपिचव्यपदेशाच्चेति अयएतइति किं
भिक्षुरपिपर्यायमृच्छते किं वाभिक्षुवर्ज्यएव नतावत्पइति भिक्षुसंग्रहेतत्तवर्णनमेतेचएइत्येवकं
तेषामेकं एतदुक्तमिति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शात् भिक्षुसंग्रहे चनतस्य पुण्यलोकत्वम् ब्रह्मसंस्थता
भावात् भिक्षोः तेन तस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य सदा पुण्यलोकत्वममृतभावश्चेति विरोधः । विप्रश्चब्रह्म
संस्थपदं यदेतिसर्वधर्मीय भिक्षोश्चमदेतिवेमश्रुतं तदिदमन्त्रोऽपएपत्येति पूर्वपक्षाभासंस्थाभाष्यमिति
कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादिति तन्निराकरोति श्रुतौ चानल इति अयमभिसंधिः सत्यं यौगिकः
सति प्रकृतासंभवेन तदिति यत्प्रकृतेवर्तितुमर्हतीति अस्मानित्वसंभवे माभूत्समादपाद्य इत्यप्र।
कृतेवर्तेपितन्मः दर्शितश्चाश्रमासंभवोऽयुक्तादिति एषहि ब्रह्मसंस्थतालक्षणोऽधर्मोभिक्षो
रसाधारणः आश्रमांतराणितत्संस्थान्यतत्संस्थानीव भिक्षुस्तत्संस्थ इत्येव तत्संस्थतांहिसा
भावंव्यवहिःदतीविरोधात् यस्तत्संस्थएव तत्राज्ञासीनान्यत्र शमदमादिस्तत्संदीपइति सांगाम
बाधयापकं इत्यर्थः ब्रह्मसंस्थतमसाधारणं परिव्राजकधर्मं श्रुतिमादर्शयन्तीत्याह तथा चश्रु
सइति ब्रह्मेति सर्वसंगपरित्यागोहिन्यासः सत्यं ब्रह्मोक्तं तदुच्यतआह तानि वा एतान्यवराणितपां
सिन्यासएवात्यरेचयदिति एतदुक्तं भवति ब्रह्मपरतपासर्वेषुणपरित्यागात्तं त्यागेनन्यासोब्रह्मे
ति तथा चेहपर्यन्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं भिक्षोरेवासाधारणमिति तेषामाश्रमिणां ब्रह्मसंस्थान
स्याशक्यनितस्य यः परिपाकः साक्षात्कारोपवर्गसाधनंतदंगानतपांसि ब्राह्मण्यं विहितंनत
नाधिकृतेनतस्मर्थः सातिमात्रमसंपादनादिति चेन्न पूर्ववन्मान्यशेषसन्निहितउपासनादि
ब्रह्मादिपरः अतः परोन्यासो ब्रह्मादिकमपेक्षतेपरः सत्यासइत्यत आह ५

वाच.
त.च.
३५५२
५६६

69

सर्वथाप्युक्तमपेक्षोऽनन्तरयोग्यवचनः यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्षः
सर्वशब्दस्तथा चोपनिषदाम्नातानां विद्यानां निधिरसन्ति हि द्वैविध्येकवाक्यतां सोदादि
त्यादीनामिव विद्येकवाक्यतां गमयतीति सिद्धं प्रतिपत्तिसौकर्याय चेति इत्यादिव्याख्याने न हि
वाक्यमात्रबोधीयते यथा नेत्रोपाख्यानमपि कर्मेति अत एव चाग्न्यधनाद्यनपेक्षा विद्यायाः
क्रत्वर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणमप स्वकार्याय क्रत्वन्तरपेक्षितः तदभावे कथोपकारो विद्य
येति यदस्तु पुरुषार्था तदानानया क्रत्वन्तरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षायाप्यव तस्याः साम ।
र्थ्यात् अग्नीन्धनादिना च श्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते यथाह अग्नीन्धनादीन्याश्रमक
र्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितानीत्यत्रासिद्धावि
ति एतच्चाधिकमुपरिष्टाद्वक्ष्यते तद्विवक्षया चैतावतान्त योजनं पूर्वं तत्साधिकरणं
स्रोतं तदधिकमाह सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्र
मकर्माणि एवमुत्पन्नापि नापेक्ष्येरन्निति शंका स्यात् न च विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादि
विरोधः न सेयं विधिः अपि तु वर्तमानापदेशः स च स्तुत्याप्युपपद्यते अपि च वचनस्य
प्रतिपन्नयोर्ब्राह्मणप्रथमालावत् उपनिषद्वाक्यश्रवणमात्रान्न भवति फलिता वस्त
ते श्रवणमितिहि तीयामीमांसासहितात् तस्माद्वेदोपनिषद्वाक्यार्थमाचरन्तेऽतमनन ३.
मिति तृतीया द्विता संततिमयीमाच हात निदिध्यासनमिति चतुर्थी तु साक्षात्कार ३५५२
वती वृत्तिस्तृणामनन्तरोपकृहितस्याः कैवल्यमिति तत्राद्येनावान्तरव्यापारेणैव विदितपद ५६६

इच्चनाप्रकरोत्पादयः यथाकुः कुम्भकारः क्रियासामान्यवचनादिति अतएव भट्टैरुदाह
तवान् सामान्यो नीतद्विशेषाः पचेदित्यादयोपि गम्यन्त इति तत्र कीदृशीत्यात्र सकर्तृका।
भावना क्रियेते या चित्र कर्मिका भावना कर्तव्यमिति तत्कर्मभूतद्रव्यापेक्षतेन भावना एवं
देवोभवेत् देविनाभवितव्यं देविनाभूयेतेत्येकथा त्वर्थ विधेयाविधेयपदहिताभावनाउदाहार्याः
भवतिश्चैव जन्मनि यथाकुलालव्यापारानन्तरं घटोभवति बीजादंकुरोभवतीति प्रयुज्यते न च बी
जादंकुरो ऽस्तीति प्रयुज्यते तस्माद स्ति सत्तायां न जन्मनीति पारिप्लवार्थो इति चेत् न विशेषि
तत्वात् यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि तथापि तद्विशेषेण आख्यानानि पारि
प्लवे इति सर्वश्रुत्यानिःशेषार्थतया उक्तेः सन्निधौ बोधितत्वात् पारिप्लवार्थान्येवाख्याना
नि न च सर्वोदाहतमपि यत्र श्रुपादितिविनियोगोपि दृश्यते यथांशातिरिक्तेविनियोगान्न च त
त्र कर्माण्युपयत्वाद्विनियोगोनविरुध्यते तथेहापीति समपि पारिप्लवे विनियोगो सन्निधानात्
विद्यांगत्वमपि भविष्यतीति वाच्यं दृश्यते पि श्रुत्यांतिरिक्तानां विनियोगानां समुदायविनि
योगस्य चतत्पन्नत्वादि हतु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् तस्मात् पारिप्लवार्थान्येवाख्या
नानीति प्राप्त उच्यते नैषामाख्यानानां पारिप्लवेन विनियोगः किं तु पारिप्लवमाचक्षीते
तिसमुपक्रम्य पाम्नातानि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादीनि तेषामेवतत्र विनियोगस्तान्येव हि
पारिप्लवेन विशेषितानि इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानीत्येतावतैवगतत्वात् पा
रिप्लवमाचक्षीतेत्यनन्पेक्षसादाख्यानविशेषकत्वेन त्वर्थवत् तस्माद्विशेषणाभावाद्यात्

वा॰ च॰
त॰ च॰
३५२
७०

न लेपकत्वमुत्सहते ततो नान्यथेतोऽस्तीति वाक्यात् निर्विचिकित्समुत्पद्यते ज्ञानं न च निर्विचि
कित्सं नान्यथेतोऽस्तीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मण्यधिकारोऽस्ति येन भावनाकार्यं वा स्यात्का
रे कर्मण्युपयोगः एतेन वृत्तिरूपस्यात्मज्ञानस्य कार्ये ऽपवर्गे कर्मण्युपयोगो दूरनिर
स्तो वेदितव्यः तस्माद्यथैव शमदमाद्युपायो यावज्जीवमनुवर्तत एवमाश्रमकर्मापीत्यसमी ।
क्षिताभिधानं विद्वत्फलज्ञानाधिकारादिसमुक्तेः इष्टापूर्तकर्मस्य त्यागिति विद्वज्जनमनधिका
रिविषयमत्रास्यस्वारसिकी वृत्तिरूपपद्यत एव नहि तज्ज्ञानं व्यतिरेकसमर्थियाममनीयफ
लेऽस्ति यद्धापेक्षा अतस्त्वदंशमात्रेऽज्ञो विकर्मकर्म वैदिकं चेत प्यास्तु इति प्रलापः शम
दमादीनां तु विद्योत्पादोपायत्वानामपरिहार्यत्वादवश्यानुष्ठानाभावादनपेक्षितानामप्यनुवृ
त्तिः उपपादितं चैतदस्माभिः प्रथमसूत्रे इति नेह पुनः प्रतायते तस्माद्विविदिषोत्पाद
द्वाराश्रमकर्मणो विद्योत्पत्तावुपयोगो न विद्याकार्ये इति सिद्धं शेषमतिरोहितार्थं
सर्वात्मानमविक्रियमात्मानमपीतदर्शनात् आत्मैवाद्वैतं सर्वं द्विपायतं सूयते एष किल
विचारविषयः सर्वाणि खल्वाब्रह्मादीन्यवजिमञ्जात्मन्येव बुद्ध्वा चेतांसि किं मे त्रं भवि
ष्यतीति तानि होचुः यदिदं लोकेऽयमात्मा स्वयमाविद्याक्रान्तो निःस्पृहः सर्वगुणाणिन्नापदं त्वं ऊ॰
तत्त्वानामिति तदनेन संदर्भेण आत्मनः सर्वमनुभाविमनु चिन्तन विद्यामाह श्रुतिः न ह ३५२
वा एवं विदि किंचनानन्तं भवतीति सर्वमात्मन्यात्मानमित्येवं विदि न किंचनानन्तं भवतीति ७०
तत्र संप्रायः किमेतत् सर्वात्मात्मज्ञानं यामादिवत् हिंसागत्याविधीयते उत तत्त्वमर्थस

70

तदर्थस्य विदितत्वाद्वाक्यगोचरस्यापस्य च स्पष्टत्वात्त्येवेति न तत्र कर्म्मापेक्ष्यते एवं च विविदिषायां
तन्मीयां प्रतिपत्तिं प्रसक्तवानेव इति न तत्राप्यत्रिक कर्म्मापेक्षा सा चाद्यत्वे नैरन्तर्यदीर्घकालसेविताऽऽसत्का
रवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चेतं धीमिति न तत्राप्यत्रिक कर्म्मापेक्षा तद्ज्ञानतोयमेके तु के वत्समभि
तिनास्याधिक कर्मापेक्षा तदेवं प्रमाणतः प्रमेयतश्च उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति विवि
दिषांशकायां पवं प्रागुक्तं उच्यते उत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विविदिषोत्पादनद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेने
ति श्रुतेः न चेदं वर्त्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्रम् अपूर्वत्वाद्दर्थस्य यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भव
तीति पर्णमयताविधिरपूर्वत्वात् न तत्र वर्त्तमानापदेशः अनुवादकत्वानुपपत्तेः तस्माद्यज्ञो वि
द्यषा शमादिवत्कर्माण्यपेक्ष्यन्ते न चाप्येवं विविदिषा विद्यास्वरूपसंयोगादन्तरंगाणि विद्याया
शमादीनि बहिरंगाणि तु कर्म्माणि विविदिषासंयोगात् तथा हि यज्ञाश्रमविहितनित्यक
र्म्मानुष्ठानाद्धर्मसंचयात्ततः पाप्मा विलीयते सहि तत्वतोऽनित्याशुचिदुःखानात्मनि
संसारे नित्यशुचिसुखात्मख्यातिलक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वं अथ धर्मवर्धन
नाद्विधूयमानः पाप्मा ततः प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां
संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहं विनिश्चिनोति ततोऽस्मिन्ननभिर
तिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते ततः तज्जिहासोर्मोक्षमावर्जते ततो हानोपायं पर्येषते पर्येषमा
णश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शास्त्राचार्यवचनादुपश्रुत्य तज्जिज्ञासते इति विवि
दिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियन्ते कर्म्माण्युपयोगाः विविदिषुः खल्वयं युक्तः एकाग्रत

भामती

वा॰च॰ मीमान्कुल्माषान्‌अत्तोदन्तकामो मत्तुदकपानेनहीनतडागकूपप्रस्रवणादिगुपस्थाकामं
न॰व॰ प्राज्ञोमीतिनोहिक्षुणोदकाभावेप्राणात्ययस्यइतिनशास्त्रहिएभक्षणदोषइति महवीह तेषु
२४३ कुरुषुसापत्न्नपानापणमृतिनिर्णिरपत्रपरश्येन सम्भिन्नरच्चानकुल्माषानुवोदयामास वि
७२ हितनाचाश्रमकर्म्मापि नित्यानि साश्रमकर्म्माणि यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तो हितो याषतयावषयक
नैव्यानिविविदिषंतीतिचविद्यासंयोगात्‌विघाश्चावश्यंभावनियमाभावाद्दनियतानाश्राज्ञोति
नित्यानिमसंयोगश्चैकस्यनसंभवतीति अवश्यानवश्यंभावयोरेकत्रविरोधात्‌ नचवाक्य।
भेदात्तवाल्लकोविरोधः याक्यो पनेनं तस्मादनस्यवमाप एवात्रेतिशान्तं यत्तेनैकस्मन्‌ भयन्त।
संयोगपृथक्त्वं मितिमान्विन पवंश्राक्षेभिधीयते सिद्धं हि स्याद्विरोधोयं न तु साध्येकथं चन वि
72 धयीनात्मलाभेस्मिन्‌ यथाविधिमनास्थितिः सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते न तु
साध्यरूपं यथाषोडशिनग्रहणाग्रहणयोः तेहि विध्यधीनत्वात्‌ विकल्प्येते एवं न पु
नः सिद्धविकल्पसंभवः तदिहैकमेवाग्निहोत्रात्मकं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन प्रत्यमा
नेनिमित्तेहितोयात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमवश्यंकर्त्तव्यं। विद्यांगत्वाच्चविद्यायाः कादाचि
त्कत्वादनवश्यंभावेपिकाम्योवानैमित्तिकोवानित्यमर्थ्यविक्रमानिर्विषानतदुतिन्यायाद् उ॰
नित्याधिकारेणानिविशमानमपि न नित्यमनित्यमपि ति तेनापिनसिद्धरीतिसंयोगपृथक्त्वे २४३
ननित्यानित्यसंयोगविरोधएकस्यकार्यस्येतिसिद्धं सहकारित्वं च कर्म्मणां न कार्यं विद्यायाः ७२.
किंतत्पत्तौ कोर्थो विद्या सहकारीणां कर्म्माणीति अयमर्थः सत्त्वकर्म्मसहविद्यैव स्वकार्यं

कोऽन्यं नरऽइति तत्र पयसृपि भवतीति वर्त्तमानापदेशान्न विधिः यतो यतेत पापिपयापस्य पर्णम
यी जुहूर्भवतीति वर्त्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पंचपञ्चनखा भक्ष्या
न्यायेनापि प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्तादृशविधिप्रतिपत्तिः स्तुतो हिरण्यं वाद्रमाचनत्पापार्थं वत्तप
प्यादिविधौ भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रे च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेणैवाप्यते गम्यागम्य
विवेकशास्त्रमिव सामान्यप्रवृत्तं वा मदेवपविद्यागाभूत समस्तस्तेयपरिहारशास्त्रेण विशेषविष
येणेति प्राप्नुयाच्यते अपवाद्यः कल्पनीयत्वान्तुपास्त्रान्तरविरोधतः प्राणस्यान्नमिदं सर्वमि
ति चिंतनसंस्तवः न तावत्कोऽस्य पक्षमर्यादमन्त्रमनुष्यजातिना पुरा पद्मपयो येणेवाशक्यम
तऽभकरभादीनामन्त्रस्य पामीकरीरकोटकावटकापाद्देरेकस्यापि प्राशकयादन्नत्वात् न
चात्र लिङ्-उवस्फुटत्वराविधिप्रतिपत्तिरस्ति न च कल्पनीयो विधिरपूर्वत्वाभावात् स्तुत्या
पि च तदुपपत्तेः न च समासगतो सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसंकोचो युक्तस्तस्मा
त्सर्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचिंतनविधानस्तुतिरिति संप्रतिपाद्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरत्वो
पयुज्यते नाशक्यविधानत्वे प्राणस्यापर इति चावधावणपरं प्राणस्य येणैव सर्वान्नत्वे तत्रो
पाख्यानाच्च स्फुटतरविधिस्मृतेश्च सर्वावरुद्धो विद्धांसमविद्धां संप्रतिविधानात्तनत्स्यचेति ।
इभ्येन हस्तिपकेन सामिखादितान् भक्षितवान् स हि चाक्रायणो हस्तिपकोच्छिष्टान् कुल्मा
षान् भुञ्जानो हस्तिपकेनोक्तः कुल्माषानितमुच्छिष्टमुदकमुदकं वा सान्नानुपिबामीति ।
एवमुक्तः सलउदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचचक्षे कारणं चाचोवाच न चाजीविष्यं नञ्जो विष्या

वाच. तृ. १५३ 62

विधीयते न कर्म्माणि कालवदुत्पत्त्यर्गः इह तु विविदिषायां विधिश्रुतिर्न यज्ञादिषु तान्निमि
त्तानेवानूद्य तेन इत्येकस्य कर्म्मणः संयोगपृथक्त्वं हि तु स्मृतिस्तत्र लिङ्गदर्शनं सुगमं श्रुतं च वा।
पि तद्दृष्टेः यदि विद्यासहकारिणामाश्रमकर्म्मणामिति प्राप्तमुच्यते हन्त भोः विधुरादीना
मनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायां अभावात्सहकारिणामाश्रमकर्म्मणामिति प्राप्त उच्यते
नाश्रमकर्म्माणि विदुरवाचक्नवीप्रभृतयः सन्ति हि तेषामनाश्रमिणामपि जपोपवासदेवता
राधनादीनि कर्म्माणि कर्म्मणां च सहकारित्वमुक्तं आश्रमकर्म्मणामुपलक्षणत्वादिति
न तेषामनधिकारो विद्यायां जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चेति न च वक्तुं विद्याकार्ये कर्म्मणामपेक्षा
72 अपि तु यादृगुत्पाद्यन्ति च विविदिषोपहारेण कर्म्माणि विद्यां उत्पन्नविविदिषाणां तु
श्रवणमननिदिध्यासनैर्विदुरसंवर्त्तप्रभृतीनां कृतं च कर्म्मभिः यद्यपि चेह जन्मनि न कर्म्माण्यनुष्ठि
तानि तथापि विविदिषोत्पत्तिदर्शनात् प्राग्भवीयैः अनुष्ठितानि तैरिति गम्यत इति ननु य
थाधीतवेदः एवं मुमुक्षुर्जिज्ञासायामधिक्रियते नानधीतवेदः इह जन्मनि तथा इह जन्मन्याश्र
मकर्म्मासमाप्तिर्न विविदिष एव विद्यायामधिक्रियते नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो वि
दुरप्रभृतीनामित्यत आह दृष्टार्था चेति अविद्यानिवृत्तिर्विद्याया दृष्टोऽर्थः सचान्वयव्यति उ.
रेकसिद्धो न नियममपेक्षते अदृष्टार्थः प्रतिषेधो विद्यानस्तु स्वाभावादृष्टार्थः यद्यनाश्रमिणा १५४
मप्यधिकारो विद्यायां कृतं तर्ह्याश्रमैरिति निवकृत्वापायो विरोधमाशंक्याह अतस्त्वितरज्ज्या ७२
यो लिङ्गाच्च तस्मादनाश्रमित्वमाश्रमसंपदेवाश्रुतेः यत्नादि विमोक्षकाः सत्यनाश्रमित्वे भवे

आध्रियते यथा सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति मन्त्रैर्वद्दशापस्य पुत्रेषु सैव भारस्य वाहि
केति प्रविविदिषुलक्षणेनानादिति विहितं हि दर्शपौर्णमासाभ्यां यो फ्रस्तेनानविहितं ग्रहणग्रह ।
णं पूर्वकालादंगभावस्य विधेश्च ग्राहकत्वाद्विहितेन तदनुपपत्तेः चलत्सूत्रणमपि च शतिपत्ती ।
नां ब्रह्मणा विधानानुपपत्तेरित्यन्तं प्रपमहत्त्वेऽद्ध्वानिदध्यामितवाद्वतिच विधिस्वरूपं विधि
वित्यपुनं उत्पत्तिश्रुतिर्हेतभावल्लसत्त्वक्ष्या विविदिषोपजननद्दभेणेन यज्ञाद्युपपादितं प्र
साध्यत्वात्त्वविद्याफललाभापवर्गस्वरूपावस्थानत्वात्तेहि सः नैच स्वरूपं ब्रह्मणः साध्यं
नित्यत्वात् शेषमतिरोहितार्थं सर्वथापि तत्पर्वो भयलिंगात् यथामासमग्निहोत्रं जुहोतीति ।
प्रकरणांतरात्कर्मभेदः पूर्वमिहापि तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेनेति ।
कलप्रकरणामतिश्चाप्यश्रवणात प्रकरणान्तरानद्दु द्विविधेदेसतिकर्मान्तरमिति प्राप्त
उच्यते यस्मपिप्रकरणांतरे तदेव कर्म श्रुतेः स्मृतेश्च संयोगभेदः यथा यथाग्निहोत्रं जुहुया
त्स्वर्गकामः यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति तदेवाग्निहोत्रमुभयपसंयुक्तं नहि प्रकरणांत
रसात्वात् भेदकं किंतु ज्ञातज्ञापनस्वरूपो विधिः प्रकरणेनयोऽस्फुट तरत्वात्पतिज्ञावलेनास्व
रसंजसात् प्रकरणांतरेण विहितत्वमभिज्ञानः स्वरसमंजसतत्कमेभिन्नत्वि तु हत्वमि
त्युक्तमन्त्रणापेव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुज्यन्ते ननु हूतीत्यादिवद्पूर्वमेषां नू
पयुक्तादपि तमहतीति नचतन्नापि नैपमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्न हि पूर्वाग्निहोत्रेणानतिविति
साग्रतहोम एवसाक्षात्वविधिः श्रुतेः कालस्यचानुपदेयत्वाद्विधेयत्वात् कालेहि कांम्य

वाच·
नृच·
११५४
७३

73

तन्निषेधार्थमनन्यमायतद्दर्शी श्रुतिरन्यमान्या श्रुतिस्तु सामान्यविषयापि विशेषमुपस
र्पती सामान्यप्रवृत्तिरुक्तिस्मार्तप्रायश्चित्तादर्शनं यत्र गोरवार्थं एतदुक्तं भवति कृतनिर्णेज
नैरप्येतैर्न संव्यवहर्तव्यमिति विहसार्थं स्तु उपपूर्वमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णित्वेन महा
पातकं अपि रेतःकार्यार्थोऽन्यन्त एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति आचार्याणां विप्रतिपत्तौ वि
प्रोषाभावात्सामर्थ्यं भवेत् यात्रैपावाप्रसिद्धिः सायासाषा स्वमूलत्वात्तदुपपादितं च प्राय
श्चित्तभावप्रसिद्धिः शास्त्रमूलत्वमिति सुगममितरत् यदि नैष्ठिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं त
त्किमेतैः कृतनिर्णेजनैः संव्यवहर्तव्यमुत नेति तत्र दोषकृतत्वादसंव्यवहारस्य प्रायश्चि
त्तेन तन्निवर्हणात् अनिर्वहणे वा न तत्करणं वैयर्थ्यात् संव्यवहार्या एवेति प्राप्त उच्यते व
हिःस्त्वभयथापि स्मृतेराचाराच्च निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकहृदयप्रशुद्धिमापादय
ति द्वेधं कस्यचिदेनसो लोकहृदयप्रशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तेनैनोनिर्वहणं कुर्वाणैः कस्य
चित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तेनैनोनिर्वहणं कुर्वाणैरिहलोकाशुद्धि
स्तेन सायापादितानमाकाः यतेन यथाब्रह्महा बालादिघातिनां यथाहुः विशुद्धानपि धर्मतो
न संपिबेदिति तथा च प्रायश्चित्तेऽस्य एनोपदस्तानकृतं भवेत् कामतः कृतमपि बालघ्ना
दिस्तु कृतनिर्णेजनोऽपवचनाद्व्यवहार्य इहलोके जायत इति वृक्तं च बालघ्नांश्चैत्यादि
तस्मात्सर्वमवदातं स्वामिनः फलश्रुतेरिमात्रेयः प्रथमकाण्डे शेषलक्षणेन तथा कामश्रुत्य
र्थत्वनिकांशं धेकर्मणः सिद्धं किं कामोपाजमान उताविकल्प इति संशये नित्यमपि कर्म

ॐ·
११५४
७३

दधिकारो वियायामिति श्रुतिस्मृतिसंदर्भेणाविविदिषंति यज्ञेनेत्यादिनाऽप्यायसत्त्वावगतेः
श्रुतिलिंगात् स्मृतिलिंगाच्चावगम्यते तेनेति शुण्यपकृदिति श्रुतिलिंगमन्नाश्रमीनतिष्ठेते
त्यादि च स्मृतिलिंगात् तु तस्य तन्नात् तद्भावो नैमित्तिकरणनियमात् तद्रूपाभावेप्यः आरोहवत्
प्रत्यारोहोपि करोचि दूर्ध्वरे तसांसांदितिमंदाशंकानिराकरणाय्यर्थमिदमधिकरणं पूर्व
धर्मेषु याग होमादिषु रागतो वा गृहस्थाह यत्नादिपरिवृत्तः स्यामिति नियमं व्याचष्टे
तथाहमतनमात्मानमिति अतद्रूपतामारोहति तद्रूपताभावं व्याचष्टे यथा च ब्रह्मचर्यमस्मा
येति अभावं शिष्टाचाराभावं विभजते न चैवमाचाराः शिष्टा इति अतिरोहितार्थमन्यत्
न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् स्मृतेर्योगात् प्रायश्चित्तेन न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रतिप्राय
श्चित्ताभावस्मरणात् नैष्ठिकत्वाई भालेभः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकं इति तस्माच्छिन्न
शिरस्कवत् पुंसः प्रतिक्रियाभाव इति पूर्वः पक्षः सूत्रयोजना तु न चाधिकारिकमधिका
रलक्षणे प्रथमकांडे निर्णीतं अवकीर्णिपशुश्च तद्वदिधानस्याप्रमाणकालत्वादिमनेन
प्रायश्चित्ते तन्नैष्ठिके भवितुमर्हति कुतः अवकीर्णो नैष्ठिकमिति स्मृत्या पतनश्रुत्यनु
मानात् प्रायश्चित्तायोगात् उपपूर्वं पीत्येके भावमाशनवत्तदुक्तं श्रुतिस्तावत् त्वरस्मतो
स उच्चह्नति र्वसुचारिमात्रस्य नैष्ठिकस्योपकुर्वाणकस्य वाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशा
तिस्मातो स्याप्रायश्चित्तेन पश्यामीति तु स्मृतिः तस्यामपि चमाताम्प्रायश्चित्तेन कर्तव्यमि
ति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते न पश्यामीति तद्दर्शनाभावान् सोऽनुमातव्यः तथा च स्मृ

वाच-
त-च-
३.४.६
७४

यतो विहितस्यायमनुवादः तस्मात्पाल्पमेवात्र विधीयते तन्मौनं तस्य शास्त्रप्रत्यक्षार्थे मनूयतेऽ
नि प्राप्ते भवेदेतदेवं यदि पाण्डित्यपर्यायो मौनं नियमेनैव भवेत् अपितु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं ज्ञानातिश
यरूपं तु मौनं न तेनैव तत्प्राप्तमिदं राश्रमभेदे तु तस्य वृत्तिर्गार्हस्थ्यादिवदसन्निधानात् तस्मा
दपूर्वत्वान्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते एवं च
निर्वेदनीयत्वमपि विधाने श्रोतव्यं स्यादित्याह निर्वेदनीयत्वनिर्देशादिति कस्मै मौनं विधीय
ते विद्यासहकारितयेत्यत आह तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो भिक्षोः एकं तिकप्रमिति विद्याव
ताप्रतीयतेन संन्यासिनेत्यर्थः उत्तरं तदधिकारात् भिक्षोरधिकारात् तद्रूपो यतिरात्मानं
विदित्वेति स त्वावयवं पोंजनिलिंगांकतेनन्विति पालयति अत आह पक्षेणेति विद्यावानिति
न विद्यातिशयो विवक्षितो अपितु विद्योदयाभ्यासे प्रवृत्ते न तु नरूपमत्र विद्यातिशयपतन्त्र।
पाचास्य पक्षे कदाचिद्भेददर्शनसंभव इत्यर्थः विद्यादिविधिवदित्यस्य प्रधानमिति यावत्
अत एव समिदादिविधानतः सहिप्रधानविधेः पक्षादिति तत्रास्य प्रमाणेविधिस्त्वेव पूर्वे
त्वाद्विधिरास्थेय इत्यर्थः ननु पययमाश्रमो बाल्य प्रधानः कस्मात्तु न गार्हस्थ्येनोपसंह
रतीति चोदयति एवं बाल्यादिविशिष्ट इति अत उत्तरं पठति कृत्स्नभावात्तु गृहिणोप उ.
संहारः कोदेगपेवकृत्साया समस्त्याश्रमकर्मवत्कृतत्वात् गार्हस्थ्यस्याश्रमान्तरधर्माणां च ३.४.६
केषांचिदहिंसादीनां समवायात् तेनोपसंहारो न पुनस्तेन समाप्तत्वादित्यर्थः एवं तदाश्र ७४
मद्वयोपन्यासेन कचित्कदाचिदितराभावविशेषकामदत्वं उद्देस्यादिति तदपाकरणाय सूत्र

74

ति याजमान एव कामो गुणफलेष्विति तन्निष्ठौ तमि हर्त्विजं नीतो यष्टानि च कामसंबद्धान्युपा
सनान्येव उक्तानिज्यानीति विचार्यतमुहितिन पुनरुक्तं तत्रोपासकानां फलस्य वरणादनधिका
रिणस्तदनुपपत्तेर्यजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगभाक्त्वोधिकाराद्वृत्विजां च तदनुप
पपत्ते वचनात्तु राजान्नास्थानीयात्कदाचिदृत्विजो फलस्य तेऽस्मदिति वचने यजमानस्य फल
वदुपासकस्य च फलश्रुतेः तेरुवकोदालभ्यो विदांचकारेत्यादिरूपाख्यानस्य च सिद्धविषय
तयान्यायापवादस्मायत्वाभावात्तु याजमानमेवोपासनकर्मेति प्राप्त उच्यते आर्त्विज्यमित्यौ
डुलोमिः तस्मै हि परिक्रीयते उपाख्यानात्तावदुपासनमौद्गात्रमवगम्यते तद्वलवति स
ति दार्ष्टके न्यायो पपादनीयं न च ऋत्विक्कृते कर्तुपासने यजमानगामिताफलस्यासंभ
वति तानेन हि स परिक्रीतः तत्कामिने फलाय घटते तस्मात्तत्त्वास्मिन्नितामात्रेणोपाख्या
नमन्यपापितं युक्तमिति सिद्धांतः सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिव
त् तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पांडित्यं
च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति यद्यपि हि विधिविभक्तिः श्रूय
ते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदिति तत्र च स्वात्मश्रूयते न श्रूयते तु मौने तस्माद्यथा ऽथ ब्राह्मण
इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि न चापूर्वत्वात्तु विधेयं तस्माद्ब्राह्मणः
पांडित्यं निर्विद्येति पांडित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पांडित्यमेव मौनमिति अपूर्वाभिन्न
वचनो यं मुनिशब्दः तत्रदर्शनात् गार्हस्थ्यमात्रार्यं ऊले मौनं वानप्रस्थमित्यत्र तस्मा

वाच.
तृ.च.
३६७
७५

दोनानियतत्वात्कालाश्रुतिः स्मृतिश्च पापलौकिकं विद्यासाध्यं तस्मात्कृतेऽस्यं भूतानि नामश्रव
णादीनां वयपकफलानि प्रकाल्लानतरेऽपि विद्यासमसाद्यतीति शान्तमेव प्राप्तउच्यते यत्र ए
वात्र विद्यासाध्यं श्रवणादिभिः कर्तव्यं यज्ञादीनां सत्वशुद्धिद्वारेणाविज्ञाया महावाक्योप
योगोत एवं तेषां यज्ञादीनां कर्मान्तर श्रुतिवधाश्रुतिवृधाभ्यामनियतफलत्वेन तदपेक्षाणां
श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वम्यत्यं अतएव हेतविज्ञानां श्रवणादीनां मन्तुसाध्यकत्वात्
अविशुद्धसत्वानवाप्तस्तः शमस्तमाद्यकत्वात् तपायतेषां यज्ञाद्यपेक्षाणां तेषां चानियतफ
लत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं प्रक्तं एवं च सति श्रुतिस्मृति प्रवं योनस्तुतिमात्रत्वेनव्या
ख्येयो भविष्यति श्रुस्थ श्रविद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेणानन्तरं पुनमेव कामयिष्य
ते तदिह यत्नमभिसंधेनिरंकुशत्वादिति एवं मुक्तिफलानि यमस्तदवस्थावधृते तदव
स्थावधृतेः यज्ञायुपकृतविद्यासाधनश्रवणादिवीर्यविशेषात्किल तत्फलविद्याया ऐ
हिकामुष्मिकत्वलक्षणउत्कर्षोदर्शितः तथा च पुष्पासाधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फल
स्य विद्याया उत्कर्षनिकर्षावेवविद्याफलस्यापि मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षौ संभाव्येते नच मुक्ता
वैहिकामुष्मिकत्वलक्षणेविशेषउपपद्यते ब्रह्मीपासनोपरिपाकल जन्मनि विद्या। तृ.
यान्जीवलोकमुक्तेरवश्यंभावनियमात् सम्यप्यारब्धविपाककर्माश्रवणपेतस्मात्तु ज्ञाववट्ठ ३६७
पतानिकर्षोत्कर्षौ स्यातां अपिच सगुणानां विद्यानामुत्कर्षापकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्क ७५
र्षनिकर्षो हदृष्टावितिमुक्तेरपि विद्याफलत्वात् तद्पत एवोत्कर्षनिकर्षौ स्यातामितिप्राप्त उच्य

ते मौनवदितरेषामप्युपदेशात् श्रुतिर्हि नानाश्रमस्थानामनेकविधा एवं ब्रह्मचारिणोपीति श्रुति
भेदोनुष्ठातारो वा पुरुषा अभिधीयते तस्माद्धि तेपि वक्तृवचनमविरुद्धं अनाविःकुर्वन्नन्वयात् वा ।
त्येनेति यावद्बालचरितस्मृतेः कामचारवादभक्षणाप्याम्नातबाल्येन प्रसिद्धः श्रोत्रादिनि
यमविधायिनश्च सामान्यप्रवृत्तस्यानेनविशेषप्रवृत्तेन बाधनात् सकलबालचरितविधान
मिति श्रात्नैभिधीयते विधानात्वेनबाल्यविधानात् सम्यक्त्वबालचर्यायांच प्रधानविरोधप्रसंगा
त् यत्तदनुगुणमप्रौढेंद्रियत्वादिभावशुद्धिरूपं तदेवविधीयते एवंच ग्राह्यान्तरावार्धेनाप्यु
पपत्तौ नग्नाख्यानं स्वच्छंदमन्यार्थं भविष्यतीति ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात् संगति
माह सर्वापेक्षा चेति किं श्रवणादिभिरिहैव जन्मनि विद्योत्पद्यते उतानियमइहवामुत्र वेति
ययपि कर्माणि यज्ञादीन्यनियतफलानि तेषां चविद्योत्पादनसाधनत्वेन विद्योत्पादकत्वानि
यमः प्रतीत तथापि गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिबोधश्रवणात् अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो या
ति परां गतिमिति स्मरणाच्च आमुष्मिकत्वमप्यवगम्यते तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्र
माणत्वात् तेषामेवप्राप्ताहि या साधनत्वे यज्ञादीनां सत्वशुद्ध्याधानेन वा विद्योत्पादक
श्रवणादिलक्षणप्रमाणप्रवृत्ति विघ्नोपशमेन वा विद्यासाधनत्वेश्रवणादीनां तु अनपे
क्षाणामेव विद्योत्पादकत्वे नच प्रमाणेषु प्रवर्त्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरभाविनं
प्रमोत्पादकामयंते किं वक्तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकं नहि इंभेद दिह चस्य तत्र सी
समुन्मीलयतिकालांतरीयापकं भदर्शनाय किं कृतादात्विकाय तस्मादैहिक एव विद्यामा

वाच·
न्.-व·
१२५८
७६

1
76

न मुक्तेस्तत्र तत्रैकरूप्यं श्रुतेरुपपत्तेश्च साध्यं हि साधनविशेषात् विशेषवद्भवति न च मुक्ति
र्ब्रह्मणो नित्यस्यैकरूपावस्थानात्तत्कारणनिष्पाद्या सती साध्याभवितुमर्हति न च सत्त्वासन निःशेष
क्लेशकर्माशयप्रक्षयो विद्याजन्मविशेषवान् येन तद्विशेषात् मोक्षो विशेषवान् भवेत् न
च स्वभावशेषः क्लेशादिप्रक्षयो मोक्षायकल्प्यते न च विरोधादनुमादवच्चरणो विद्यायाम
पि रूपतो भेदः कश्चिदुपलभ्यते तस्मादेकरूपत्वेन श्रुतेः सगुणायास्तु विद्यायाः फलं गुण
वापोद्वाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षौ युज्येते न चात्र विद्यायाः सामान्यतो दृष्टं प्रभव
ति आगमतस्तु मुक्तिर्बाधितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् तस्मात्मुक्त्यवस्थायाः एकरू
प्यावधृतेर्मुक्तिलक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्तः इति इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शा
रीरकभाष्यविभागे भामत्यां तृतीयोध्यायः समाप्तः
लिखितं नरायणभट्टकाश्मीरीकपिस्थलमध्ये संवत् १८७२ मिती मार्गशिर सुदी ५

उ·
१२५८
७६

77